

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN 2522–4611

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 38

Київ – 2018

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У–455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: *Бюлетень ВАК України.* – 2006. – № 4. – С. 5.**

***Перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.;
Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.).***

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 11 від 25.04.2018 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщевич О.М., доктор історичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор історії (габілітований), професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. –
Київ, 2018. – Вип. 38. – 139 с.

ISSN 2522–4611

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні проблеми, історії науки та техніки, етнології тощо.

УДК 94 (477) (082)

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

*«Часопис української історії» зареєстровано в Міжнародному центрі періодичних видань
(ISSN International Centre, Paris, France).*

Видання розміщено на платформі Index Copernicus International.

Електронна версія збірника знаходиться на порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2018

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

HISTORICAL FACULTY

ISSN 2522–4611

JOURNAL OF UKRAINIAN HISTORY

Issue 38

Kyiv – 2018

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43
U-455

Certified by the Higher Attestation Board of Ukraine as professional publication on specialties «Historical Sciences» (protocol №1–05/3 of 9 March 2006; See: *Bulletin of HAB of Ukraine*. – 2006. – № 4. – P. 5. Reregistered: protocol № 1 – 05/02 of 10 March 2010; Order of MES of Ukraine: protocol № 747 of July 13, 2015)

Printed in accordance with the decision of the Academic Council of historical faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv, protocol № 11 of 25.04.2018

Editorial board:

Vabischevych A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic Belarus);
Verba I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kapeliushny V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kolesnyk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kotsur A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Chief Editor);
Mashevsky O., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Mohyl'ny L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Dep. Chief Editor);
Mokliak Ya., Doctor of History (Habilitation), Professor (Poland);
Mordvintsev V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Patryliak I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Petkov P., Doctor of History, Professor (Bulgaria);
Purich S., Doctor of History, Professor (Romania);
Soroka Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stavnyuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stelmakh S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Scherbak M., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Ivanytska L., Candidate of Historical Sciences, Docent (Dep. Chief Editor);
Kotsur H., Candidate of Historical Sciences, Docent (Executive Secretary)

Reviewers:

Borysenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Troyan S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Tsyganenko L., Doctor of Historical Sciences, Professor

U-455 Journal of Ukrainian History / Edited by Doctor of Historical Sciences, Professor
A. Kotsur. – Kyiv, 2018. – Issue 38. – 139 p.

ISSN 2522-4611

The collection contains articles that based on archival documents and published materials covering various aspects of national and world history from ancient times to the present day. In particular, there are examined the questions of socio-political, socio-economic and cultural development, some historiographical problems, history of science and technology and so on.

**UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43**

Certificate of state registration KV №10347 of 01.09.2005.

© Journal of Ukrainian History, 2018

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	9
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	9
<i>Вероніка Рудюк</i> ПОХОДЖЕННЯ РОДУ КНЯЗІВ САНГУШКІВ: ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ВЕРСІЯ.....	9
<i>Михайло Адабаши</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ КОЗЕЛЕЦЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСТРАКТІВ ВІДОМОСТЕЙ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ).....	17
<i>Наталія Соколова</i> ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОГО ГУРТКА Т. ФЛОРИНСЬКОГО В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА НА ПОЧ. ХХ СТ.	24
<i>Ольга Зубко</i> МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАЖАН У 1921–1939 РОКАХ: ПОМЕШКАННЯ, ХАРЧУВАННЯ, ОДЯГ	31
<i>Оксана Тарапон</i> ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ БІЛЬШОВИЗМУ 1920–1930-Х РР.: ПОШУК НОВИХ ЦІННОСТЕЙ	38
<i>Анатолій Коцур</i> КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА).....	46
<i>Руслана Потапенко</i> УЧАСТЬ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 РР.)	58
<i>Віталій Коцур</i> ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1990-Х РР.: ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО, СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ, ЩО ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО ЄВРОПИ.....	64
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	78
<i>Інна Демуз</i> КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ НА ШПАЛЬТАХ «ЗАПИСОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА» (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.).....	78
<i>Олена Пивоваренко</i> ПЕРІОДИЧНА ВЕГЕТАРІАНСЬКА ПРЕСА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ. НА МАТЕРІАЛАХ ЖУРНАЛУ «ВЕГЕТАРИАНСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ»	87

ЕТНОЛОГІЯ	95
<i>Аліна Лаврінець</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ КЛУБНОГО ТИПУ НА СЕЛІ ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ» (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЛОСИНІВКА).....	95
<i>Дар'я Латишева</i>	
ПОГЛЯДИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ МІСТА КИЄВА НА ШЛЮБ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	102
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	112
<i>Майя Костюк, Ольга Гарбар</i>	
НАУКОВО-ОСВІТНЯ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА В. В. ПАШКЕВИЧА	112
<i>Ірина Сергєєва</i>	
Б.К. ЄНКЕН ЯК ПРЕДТЕЧА НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНБАНКУ РОСЛИН УКРАЇНИ	123
<i>Володимир Орехівський</i>	
РОЗВИТОК ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЕГІДОЮ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК У КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ	130
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ.....	136
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	137

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	9
HISTORY OF UKRAINE	9
<i>Veronika Rudiuk</i> THE ORIGIN OF THE LINEAGE OF THE SANHUSHKOS PRINCES: LITHUANIAN-RUS VERSION	9
<i>Mykhailo Adabash</i> FEATURES OF NATURAL MOVEMENT OF THE POPULATION OF KOZELETSKA PROTOTOPIYA IN THE SECOND HALF OF THE XVIII ST. (BASED ON THE MATERIALS OF EXTRACTS OF STATEMENTS OF THE KYIVAN DIOCESE).....	17
<i>Nataliia Sokolova</i> ACTIVITY OF STUDENT GROUP T. FLORINSKYI IN UNIVERSITY OF SV. VLADIMIR AT THE BEGINNING OF XX AGE	24
<i>Olga Zubko</i> MATERIAL-DOMESTIC LIFE OF UKRAINIAN EMMIGRANTS OF PRAGUE IN 1921–1939: HOUSEHOLD, FOOD, CLOTHING	31
<i>Oksana Tarapon</i> WOMEN’S QUESTION IN THE THEORY AND PRACTICE OF BOLSHEVISM IN THE 1920’S AND 1930’S: THE SEARCH FOR NEW VALUES	38
<i>Anatoliy Kotsur</i> UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO).....	46
<i>Ruslana Potapenko</i> PARTICIPATION OF THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL INTELLECTUALS IN THE DEMOCRATIZATION OF THE EDUCATIONAL SPACE OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF (1985–1991)	58
<i>Vitalii Kotsur</i> ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 1990’S: THE DETERMINANTS OF THE POLITICAL, SOCIO-CULTURAL LIFE OF A COUNTRY RETURNING TO EUROPE.....	64
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	78
<i>Inna Demuz</i> COSSACK STUDIOS ON PAGES OF «NOTES OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY» (END OF THE XIX CENTURY)	78
<i>Olena Pyvovarenko</i> PERIODICAL VEGETARIAN PRESS IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY: PROBLEMS OF ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING. ON THE MATERIALS OF «VEGETARIANSKOYE OBOZRENIE» («VEGETARIAN REVIEW») MAGAZINE	87

ETHNOLOGY	95
<i>Alina Lavrinets</i>	
FEATURES OF FUNCTIONING OF CLUB TYPE INSTITUTIONS IN THE VILLAGE IN THE PERIOD OF THE KHRUSHCHEV THAW (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF LOSYNIVKA)	95
<i>Daria Latysheva</i>	
THE VIEWS OF YOUNG STUDENTS OF CITY OF KYIV ON THE MARRIAGE AS A SOCIAL INSTITUTE: ETHNOLOGICAL ASPECT.....	102
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES	112
<i>Maiia Kostyuk, Olha Harbar</i>	
SCIENTIFIC–AND–EDUCATIONAL AND PRACTICAL ACTIVITY OF THE ACADEMICIAN – V.V. PASHKEVYCH.....	112
<i>Irina Sergeeva</i>	
B.K. YENKEN AS THE FORERUNNER OF THE NATIONAL PLANT GENE BANK OF UKRAINE.....	123
<i>Volodymyr Orekhivskyi</i>	
DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE IN UKRAINE UNDER AN AEGIS UKRAINIAN ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES IN THE END XX OF CENTURY.....	130
REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES.....	136
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	138

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):929.5

© Вероніка Рудюк
(Київ)

ПОХОДЖЕННЯ РОДУ КНЯЗІВ САНГУШКІВ: ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ВЕРСІЯ

У статті розглядається проблема генеалогії князівського роду Сангушків, які впродовж XV – першої половини XX ст. були великими магнатами та меценатами на Волині, Галичині і Поділлі й відігравали важливу роль у політичному житті Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської і Австро-Угорської імперій, Польської Республіки 20–30-х рр. XX ст.

Джерела, архіви, дискусії дослідників встановили щонайменше дві версії походження князівського роду Сангушків. Перша – литовська, яка маючи спільного предка роду князя Гедиміна розділяється на дві традиції т. зв. Ольгердівську і Любартівську, оскільки в польській та вітчизняній історіографії генеалогії роду князів Сангушків до цього часу точиться дискусія навколо питання, хто ж був патроном цього роду «княжат головних» литовський князь Ольгерд-Дмитро (Олександр?), чи луцький князь Любарт-Дмитро? Кожна з цих двох литовських версій не знайшла остаточно чіткого історичного підтвердження і дискусія з цього питання точиться до нині.

Поряд з литовською у статті розглядається друга версія – руська, яка має під собою чисто здогадливий характер, оскільки, як стверджують прихильники цієї версії, великі князівські роди Вишневецьких, Збаражських, Заславських, Сангушків, Чарторійських і ін. ніколи не ставили собі за мету дослідити свій рід від київського князя Володимира Великого з династії Рюриковичів, або ж, навпаки, ретельно приховували своє руське походження.

Князівський рід Сангушків, не дивлячись на суперечливі докази того, з якої династії князів, литовських чи руських він походить, все таки належав до політичної еліти України-Руси та до вищої соціальної верстви, яка була покликана не тільки використовувати земельні та природні багатства країни, але стояти в її обороні і захисті, т. зв. військовій повинності.

Ключові слова: архів, генеалогія, династія, документ, дослідник, історик, князь, Любартівичі, Ольгердовичі, рід, хроніст, Сангушки.

Проблема дослідження вищої суспільної верстви, князівських родів, спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, на сьогодні залишається однією з пріоритетних в сучасній українській історичній науці. Еволюція князівських родів спочатку відбувалася на політичному тлі Київської Русі, а згодом Галицько-Волинської держави. В міру того, як давньоруські князівські роди виникали, формувалися їх землеволодіння та власність, ми простежуємо, як вони інкорпоровалися в інститути влади інших держав і правових систем, що приходили на зміну вітчизняним, які часто брали за основу модель і культуру попередніх державних утворень, так як це було у випадку з Великим князівством Литовським. У цьому ребусі князівських родів чільне місце посідають Сангушки, які вплелися в історію Литви, Польщі, України, і, зокрема, Волині та Поділля.

Дослідниця вищих суспільних станів Волині і Центральної України Н. Яковенко звертає увагу на те, що найбільш замкнутою со-

ціальною верствою в українсько-польському суспільстві XVI ст. були князі, бо цей стан не залежав від багатства, ні від впливу в Польській Короні, особливо після Люблінської унії 1569 р. Ані король, ані хто інший не могли присвоїти комусь князівського титулу, бо князем міг бути тільки син князя [11, с. 74]. Однак, згодом Люблінська унія 1569 р. суттєво змінила відношення до князівської верстви з боку нижчого соціального стану польської шляхти, яка прямо таки ставилася з обуренням до гордливих, часто навіть надмірно чванливих і задириливих князів. З цього приводу дослідник польських родовитих гербів К. Несецький зауважив, що унія дещо упокорила цю князівську відособленість і замкнутість [17, с. 436]. Відтак суттєвим досягненням цього політичного процесу в Речі Посполитій стало те, що з кінця XVI ст. розпочався процес невидимого протистояння між польськими і руськими князівськими родами, а це, в свою чергу, призвело до пошуків свого власного коріння.

Процес побудови генеалогічного дерева для деяких князівських родів виявився непростим. У цих пошуках важливу роль відігравав і релігійний чинник. Наприклад, відомо, що деякі князівські роди України і Білорусі належали до династії Рюриковичів, але з плином часу, в міру того, як ці роди переходили з православ'я на католицизм, деякі представники того, чи іншого князівського роду вдавалися до зовсім інших «експедицій» у минуле свого коріння, інколи не зовсім правдивих. Це помітив авторитетний дослідник князівських родів Ю. Вольф, який зазначив, що дехто з представників князівських родів, користуючись послугами не зовсім добросовісних геральдистів свідомо фальсифікував своє походження [23, с. 649, 650–687]. Таку не зовсім чесну поведінку князівських родів та шляхти помічали вітчизняні історики, які водночас вказували на її причини. За княжою верствою у Речі Посполитій і надалі визнавалася особлива соціальна функція та впливи на політичний і громадський розвиток, тому така роль князівського прошарку вимагала фабрикації родословних і привласнення тих гербів та генеалогій, до яких князівські роди не мали ніякого відношення [6, с. 248].

Чи фальсифікували свою генеалогію князі Сангушки? Чи могли вони чинити саме так? Відповідь на це непросте запитання дати однозначно ми не можемо, але спробуємо простежити найбільш достовірну литовсько-руську версію походження цього роду.

Князівський рід Сангушків дуже ретельно ставився до свого минулого. Чисельні рукописи, грамотиці, дарчі, відкупні, інші актові документи переважно знаходяться тепер у Кракові в І відділенні Державного архіву в Вавелі. Сформувався цей фонд у роки Другої світової війни внаслідок окупації німцями Польщі та України. Тоді за рішенням німецької Архівної Ради документи з окупованих маєтків Сангушків було відправлено до Кракова [8, с. 180]. Науковці відзначали стан архіву як одну із найкращих приватних збірок, що заслуговує на увагу дослідників [18, с. 11]. Чимало документів князівського роду Сангушків знаходиться в архівах України, зокрема в Центральному державному історичному архіві в Києві [11].

Оскільки нас цікавить походження роду князів Сангушків, то слід зупинитися на тому, чи є у цих архівних збірках дані про їх генеалогію. Дослідниця І. Папа стверджує, що чимало даних з дерева роду Сангушків знаходиться в фамільному архіві з Гумніськ, це генеалогічні таблиці, генеалогічні дослідження, т. зв. підтвердження

князівського титулу, заповіти, спроби замальовок генеалогічного дерева, тощо [8, с. 190].

Досить суттєвим джерелом до історії роду князів Сангушків є літописи, хроніки, монастирські поменники та гербові збірники. Так, рід Сангушків, що належав до вищого стану посполитої верхівки «княжат головних» згадується у Воскресенському літописі, хроніках Яна Длугоша та Мартина Бельського, Супрасльському, Холмському, Києво-Печерському монастирських поменниках, гербових збірках Бартоша Папроцького, Войцеха Кояловича-Віюка, Шимона Окозького, Адама Бонецького та «генеалогічному дереві» смоленського католицького біскупа Єроніма з роду Сангушків [5].

Наведені джерела та документи містять дуже суперечливу інформацію про походження князівського роду Сангушків. Із-за цієї причини багато дослідників так і не могли чітко встановити хто ж був родоначальником князів Сангушків – Федір Ольгердович (1333–1392) чи Федір Любартович (1351–1431), адже одна частина роду, до певного часу, називала себе Ольгердовичами, тобто такими, що походили від литовського князя Ольгерда (1296–1377), а інша, вже пізніше, Любартовичами, тобто від Луцького князя Любарта-Дмитра (1299–1383). Обидва князі були рідними братами, синами литовського князя Гедиміна, жили в один і той самий час і до кінця свого життя сповідували православну віру. Звідси робимо висновок, що Сангушки походили з роду Гедиміна і спочатку належали до православного віросповідання [4].

Серед тих дослідників, хто відстоював Ольгердівську традицію походження роду Сангушків існували більш переконливіші документальні докази на користь князя Федора Ольгердовича, аніж на боці його тезки і двоюрідного брата Федора Любартовича. Це підтверджують історичні джерела, зокрема Києво-Печерський та Холмський поменники, в яких рід Сангушків зазначається як Ольгердів [3, с. 23 і 197]. Ще один доказ на користь Ольгердівської версії – це портрети представників трьох поколінь Сангушків зі стіни Києво-Печерської лаври – Олександра Федоровича (бл. 1508 – 1565), Андрія Олександровича († 1534/5) і Федора Андрійовича († 1547/8), які були підписані як «Ольгирдовичі». Копії з них вміщені в монографії про князів Сангушків З. Радзімінського [18, с. 122, 130, 226–227]. Портрети князів зображенні на весь зріст, вони одягненні в довгу одіж, яка підкреслює їх князівський статус, обличчя з довгими бородами, їх голови покриті коронами, які увінчені

хрестами. Окрім цих портретів, які вказують на засновника роду князів Сангушків маємо ще цвинтарну епітафію на могилі загиблого 1554 р. князя Дмитра Сангушка, який був чоловіком Гальшки Острозької і знайшов свій останній спочинок у чеському містечку Яромирі: «...Dimithr Sandusckowycz starosta czyrkawski u kaynowsky rodu wielkiego knize lithewskie Olgierdowa...» [1; 8, с. 199].

Величезний інтерес до генеалогії роду князів Сангушків виник у другій половині XIX – першій половині XX ст., коли один із великих землевласників південно-східної Волині князь Роман-Даміан Сангушко сприяв і фінансував семитомне видання «Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» [13]. Упорядниками цього видання, яке містило і авторські статті, були відомі польські історики-архівісти З. Радзімінський П. Скобельський та Б. Горчак. Ці самі дослідники не тільки попрацювали над впорядкуванням архіву Сангушків у Славуті, але й також написали у 3-х томах «Monografia XX. Sanguszków orazinnych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego» [19]. З. Радзімінський, як найбільший знавець генеалогії роду князів Сангушків брав активну участь у дискусії з російським вченим А. Лонгіновим, який у своєму виступі на IX Археологічному з'їзді у Вільно зробив припущення про те, що Сангушки можуть одночасно себе називати і Ольгердовичами і Любартовичами, бо нібито князь Федір Ольгердович мав друге ім'я Любарт [7]. Йому рішуче заперечив З. Радзімінський, вважаючи, що Сангушки беруть свій початок від литовського князя Ольгерда.

Напевно останнім документом, який засвідчував походження князів Сангушків на користь Ольгердівської традиції стала генеалогічна таблиця М. Пйотровського, яка була надрукована в 1931 р. і відображала походження Сангушків від литовського князя Ольгерда [8, с. 199]. Від 30-х рр. XX ст. ми не маємо серйозних досліджень генеалогічного древа князів Сангушків, які б суттєво доповнювали, або змінювали те, що вже з цього приводу було сказано попередниками впродовж другої половини XIX – першої половини XX ст.

Серед представників князівського роду Сангушків траплялися такі, які вважали, що вони походять від луцького князя Любарта-Дмитра, вважаючи себе Любартовичами. Таке «роздвоєння» на ольгердівську і любартівську версію у генеалогії князів Сангушків можна пояснити релігійною складовою. Представники Кошерської лінії князів Сангушків з початку XVI ст. вважають себе Ольгердовичами, а

представники Ковельської з XVII ст. вважають себе Любартовичами, починаючи від князя Семена-Самуеля Сангушка. Вже його діти князі Ян-Владислав, Казимір та Ієронім та їх нащадки стають «горливими поклонниками Римського престолу» [1].

Здається, що Любартівська традиція була менш правдоподібна ніж Ольгердівська, однак це дало поштовх до того, що коли стараннями князя Романа Сангушка у палаці в містечку Славута розпочалося впорядкування приватного архіву, то перші два його томи вийшли у Львові з обов'язково вказівкою на те, що Сангушки є Любартовичами, однак в наступних томах «Архіву Сангушків» у назві вже не згадується про те, що вони є Любартовичами. Очевидно, що найняті для справи історики-архівісти З. Радзімінський, П. Скобельський та Б. Горчак не знайшли жодних доказів на користь Сангушків Любартовичів.

Єдиним суттєвим доказом на користь Любартівської версії є знайдена грамота короля Владислава-Ягайла 1426 р., у якій Федір Любартович називається «братом нашим любим». Цього двоюрідного брата князь і король Ягайло любив, як «свою рідну душу». Через що князь Федір Любартович отримав прозвисько Самдушко-Сандушко, яке згодом перейшло у Сангушко. Версія цікава, але під собою не залишає жодного критичного джерела, окрім грамоти Владислава-Ягайла і згадки про «любого брата». Навряд чи між братами існувала така приязнь, оскільки за твердженням М. Грушевського спочатку король Ягайло у 1386 р. відібрав у Федора Любартовича Луцьк із частиною князівства, тобто батьківський спадок, а потім Володимирське князівство. Після політичного вигнання і поневірянь в Угорщині Федір Любартович повертається і на милість короля йому прощає опозиційну діяльність та повертає Володимирську, Стрийську і Жидачівську землі, а в уже згаданій грамоті називає його пестливо «Федюшко» і «любим братом» [4, с. 163–169].

З самого початку дискусії про те, хто ж є родоначальником Сангушків польський історик К. Стадницький зауважив, що генеалогію князівського дому Сангушків від Любарта-Дмитра не вдається довести історично, а версію від Ольгерда до кінця з'ясувати важко [20]. І хоча роздуми К. Стадницького з'явилися ще у 1853 р., вони фактично на ціле століття передбачили дискусію, яка до цього часу так і не поставила крапки в проблемі походження роду Сангушків.

Однак, суперечки серед переважно польських науковців та нечіткі свідчення у джерелах

щодо генеалогії князівського роду Сангушків від литовської династії Гедиміновичів застала багатьох дослідників, особливо вітчизняних, за сумніватися в тому, що Сангушки походять з середовища литовських князів. Існували такі думки і серед польських хроністів та дослідників. Зокрема, історик Алессандро Гваньїні де Ріццоні зазначав, що Сангушки і Чарторийські мають спільного предка із руських князів [15, с. 11–12]. Підтримував Гваньїні в таких судженнях польський дослідник А. Бонецький, який стверджував, що князі Вишневецькі, Воронецькі, Збаражські, Порицькі, Ружинські, Сангушки і Чарторийські були справжніми руськими князями з київського Володирова дому і тільки намагалися називати себе нащадками Гедиміна [14, с. 3]. Такої версії дотримувався Ю. Шуйський, однак не наводив ніяких з цього приводу доказів [16, с. 3–5]. Серед вітчизняних істориків красзнавець Волині М. Теодорович прямо заперечував походження Сангушків від литовського князя Гедиміна і в своєму дослідженні про повітове містечко Заслав вказував на те, що Сангушки, змінивши віру, задумали здобути собі генеалогію від литовських князів, нехтуючи навіть своїм походженням від князів руських. Незаперечним є те, вважав М. Теодорович, що «князі Сангушки, так само як і Острозькі, Заславські, Святополк-Четвертинські, Корецькі, Вишневецькі, Збаразькі походять з дому святого Володимира Рівноапостольного і таким чином є здавна руськими православними князями» [10, с. 394]. М. Теодорович також вказував на те, що додаток «Любартовичі» до князівського прізвища Сангушків не зустрічається у давніх актах, а з'являється лише з XVII ст. [10, с. 394]. Через це він звернув увагу на те, що III, IV, V, VI і VII томи архіву Сангушків у Славуті виходять з дещо зміненою назвою «Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie», без «Lubartowiczów» і робить з цього приводу висновки, що упорядники архіву З. Радзімінський і Б. Горчак, досліджуючи його, засумнівалися в тому, що князі Сангушки походять від литовського князя Любарта Гедиміновича і прибрали з назви «Lubartowiczów» [9, с. 667–668].

Доречно тут було б зазначити, що на користь спорідненої литовсько-руської версії, тобто, що рід Сангушків походить і від Гедиміновичів, і від Рюриковичів, є те, що обидва князі Федори – Ольгердович і Любартович народженні від княгинь з Рюрикової руської династії. Відомо, що великий князь Литовський Ольгерд був першим шлюбом одружений на Марії, доньці Вітебського князя Ярослав

лава Васильовича, від якої народився близько 1333 р. син Федір Ольгердович [21, с. 308–311; 22, с. 124–137; 673–682], а князь Луцький Любарт-Дмитро був першим шлюбом одружений з Ольгою-Агафією, донькою ростовського князя Костянтина Васильовича, від якої народився у 1351 р. син Федір Любартович. Як бачимо і у першому, і в другому випадку дружини обох Гедиміновичів походили з дому великого київського князя Володимира Святославовича.

Вважаючи, що Сангушки все таки походять від Гедиміновичів, історики М. Грушевський і Л. Войтович все рівно зараховували їх до князівської еліти України-Руси. Перший характеризує Гедиміновичів Ольгерда-Олександра-Дмитра і Любарта-Дмитра «зрусчиними князями», тобто такими, що були за походженням литовськими, а за характером своєї діяльності і внутрішньої духовної традиції руськими [4, с. 95–99]; а останній припускає, що «князі Вишневецькі, Сангушки, Корецькі та Збаразькі теж належали до української політичної еліти, але вони ніколи не пробували доводити своє походження від Рюроковичів» [2, с. 357], а може й свідомо приховували (Авт.). У цих дослідницьких спостереженнях очевидним є те, що Сангушки, змінивши віру православну на католицьку не перестали бути великими землевласниками на Волині. Так само, якщо вони походили з литовського князівського роду, то нічого такого, що їх би характеризувало як литовців, вони не зберегли, а навпаки вони стали належати до української княжої верстви, бо не тільки жили й діяли, але й народжувались на українській землі.

У запропонованій статті лише порушено проблему походження князівського роду Сангушків. Багато з того, що вже досліджено залишилось поза увагою. Відсутність чітких доказів у документах і суперечливість думок істориків залишають питання походження роду князів Сангушків не до кінця вивченим. Плутанина з князівськими іменами «Федір» та їх хрестильними, а також геральдична проблема, відомо, що Сангушки користувалися не одним лише зображенням герба «Литовська Погоня», створюють певні контраверсії, які не дають чітко і однозначно встановити предка гілки князів Сангушків.

Після більше, аніж півстолітньої дискусії навколо генеалогії Сангушків у вітчизняній та польській історіографії, ми можемо припустити, що рід князів Сангушків міг одночасно належати і до династії Гедиміновичів, і до династії Рюриковичів, однак і це питання залишається відкритим і не до кінця з'ясованим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець В. Князі Сангушки «Rodv Wyeliego Knize Lithewkie Olgierdowa» / В. Вихованець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volodymyrmuseum.com/naukovistatti/57-knyazi-sanhushky-rodv-wyelkiego-knize-lithewski-olgierdowa-vstup-mynuvshynidynastii-sanhushkiv-prysviatylo-uvahu-bahato-heraldystiv-istorykiv-suchasnykiv-kotri-neridkobuly-blyzkymy-do-kniazivskoi-familii-sered-nykh-k-nesetskyi-a-bonetskyi-h-k-stadnitsk>
2. Войтович Л.В. Родина князів Острозьких / Л.В. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С 355–367.
3. Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры кон. 15 – нач. 16 вв. / С.Т. Голубев // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Т. 6. – Приложение. – К., 1892. – С. I–XIV; Баран О. Холмський пом'яник. (за текстом збірника Лева Кишки) / О. Баран // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 193–208.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. IV. – 544 с.
5. Летопись по Воскресенскому списку / Подготовлена к изданию Я.И. Березниковым и А.Ф. Бычковым. Под ред. А.С. Норова // Полное собрание русских летописей – Т. VII. – СПб, 1856. – С. 256; Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Operaomnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieław szyskie. T. 4 // Dziejów Polski ksiąg dwanaście. – Т. 3. – Lib. X. – Cracoviae, 1868. – S. 379; Bielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joahima Bielskiego, syna jego, wydana / M. Bielski. – Kraków, 1597. – P. 257; Субботник или помянник Супральского монастыря // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 9. – Вильна, 1878. – С. 457; Баран О. Холмський пом'яник (за текстом збірника Лева Кишки) / О. Баран // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 193–208; Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры кон. 15 – нач. 16 вв. / С.Т. Голубев // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Т. 6. – Приложение. – К., 1892. – С. 23; Paprocki B. Gniazdo cnoty: zkad herby rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y inszych Państw do tego Krolestwa należacych Książąt y Panow poczatek swoy maia / B. Paprocki. – Kraków, 1578. – P. 1142; Kojalowicz-Wijuk W. Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego W Prowincyach Wielkiego Xiestwa Litweskiego Zazywaja / W. Kojalowicz-Wijuk // Herold Polski. – Kraków, 1897. – S. 11; Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur / S. Okolski. – Т. 3. – Cracoviae, 1645. – P. 81; Boniecki A. Pocze trodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa, 1887. – S. VIII.
6. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург. 1908. № 3. С. 53–87; 1908. № 5. С. 136–167; 1908. № 6. С. 245–298; 1908. № 7. С. 1–56; 1909. № 2. С. 222–269; 1909. № 3. С. 44–88.
7. Лонгинов А. Князь Фёдор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с Угорским королевским домом / А. Лонгинов. – Вильно, 1893.
8. Папа И.Ю. Источники в генеологии княжеского рода Сангушков: факты легенды / И.Ю. Папа // RossicaAntiqua. – 2013. – № 1. – С. 180–213.
9. Теодорович Н.И. Архив князей Сангушек / Н.И. Теодорович. – Т. 1, 2, 3 и 4. Библиографическая заметка // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1891. – № 23. – С. 665–672.
10. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Т. III. Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев, 1893. – 688 с.
11. Черкаська Н. Джерела Центрального Державного Історичного архіву. України в Києві до історії роду князів Сангушко / Н. Черкаська // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – С. 7–21.
12. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.
13. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – 231 s.; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. II: 1284–1506. – Lwów, 1888. – 415 s.; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Т. III: 1432–1534 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 601 s.; Archiwum książąt

- Sanguszków w Sławucie. – T. IV: 1535–1547 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 686 s; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. V: 1513–1547. Wraz z piśmem chronologicznym dokumentów do T. I–V / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 600 s; Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – T. VI: 1549–1577. – Lwów, 1910. – 325 s; Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – T. VII: 1554–1572. – Lwów, 1910. – 464 s.
14. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa, 1887.
 15. Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europeyskiej. – Ks. III. – Kraków, 1611; Гваньїні, Олександр. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та пер. з польської о. Ю. Мицика. – 2-ге вид., доопр. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009.
 16. Księcia Eustachego Sanguski Pamiętnik 1786–1815. Próby muzy / Wyd. J. Szujski. – Kraków, 1876. – S. III–V.
 17. Niesiecki K. Herbarz polski / K. Niesiecki. – Lipsk, 1839. – Tomy 1. – 652 s.
 18. Polackówna H. Uwagi o rządowaniu archiwów rodzinnych / H. Polackówna // Archeion. – Warszawa, 1939. – T. XVI. – S. 1–20.
 19. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz ich potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratańskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 1. – 845 s.; Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratańskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1912–1913. – T. 2. – 236 s. ; Gorczak B. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratańskiego / Bronisław Gorchak. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 3. – 845 s.
 20. Stadnicki K. Synowie Gedymina / K. Stadnicki. – T. II. (Lubart książę Wołyński). – Lwów, 1853. – 269 + XXXI s.
 21. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J. Tęgowski. — Poznań-Wrocław, 1999.
 22. Wasilewski T. Synowie Giedymina W. ks. Litwy a następstwo tronu po nim / T. Wasilewski // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F. Historia. – 45. – 1990; Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda. Przyczynek do Genealogii Giedyminowiczów / T. Wasilewski // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991.
 23. Wolff J. Książę litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Monografia. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – 724 s.

REFERENCES

1. Vykhovanets' V. Knyazi Sanhushky «Rodu Wyelkiego Knize Lithewskie Olgierdowa» / V. Vykhovanets' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://volodymyrmuseum.com/naukovistatti/57-knyazi-sanhushky-rodv-wyelkiego-knize-lithewskie-olgierdowa-vstup-mynuvshyny-dynastii-sanhushkiv-prysviatylo-uvahu-bahato-heraldystiv-istorykiv-suchasnykiv-kotri-neridkobuly-blyzhkomy-do-knyazivskoi-familii-sered-nykh-k-nesetskyi-a-bonetskyi-h-k-stadnitsk>
2. Voytovych L.V. Rodyna knyaziv Ostroz'kykh / L.V. Voytovych // Zapysky NTSh. – L'viv, 1996. – T. SSXXXI: Pratsi komisiyi spetsial'nykh (dopomizhnykh) istorychnykh dysyplin. – S. 355–367.
3. Holubyev S.T. Drevnyy pomyannyk Kyevo-Pecherskoy lavry kon. 15 – nach. 16 vv. / S.T. Holubyev // Chtenyya v ystorycheskom obshchestve Nestora-letopystsa. – T. 6. – Prylozhenye. – K., 1892. – S. I–XIV; Baran O. Kholms'kyi pom'yanyk (za tekstem zbirnyka Leva Kyshky) / O. Baran // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiyni tekhnolohiyi. – L'viv, 2007. – Vyp. 2. – S. 193–208.
4. Hrushevs'kyi M.C. Istoriya Ukrayiny-Rusy / M.S. Hrushevs'kyi. – K.: Nauk. dumka, 1994. – T. IV. – 544 s.
5. Letopys' po Voskresenskomu spysku / Podhotovlena k yzdanyu Ya.Y. Berednykovym y A.F. Bychkovym. Pod red. A.S. Norova // Polnoe sobranie ruskykh letopysyey – T. VII. – SPb, 1856. – S. 256; Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia – Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieł wszystkie. T. 4 // Dziejów Polski książ dwanaście. – T. 3. – Lib. X. – Cracoviae, 1868. – S. 379; Vielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joahima Bielskiego, syna jego, wydana / M. Vielski. – Kraków, 1597. – P. 257; Subbotnyk yly pomyannyk Supral'skoho monastyria // Arkheohrafycheskyi sbornyk dokumentov, otnosyashchysya k ystoriy Severo-Zapadnoy Rusy. – T. 9. – Vyl'na, 1878. – S. 457; Baran O. Kholms'kyi pom'yanyk. (za tekstem zbirnyka Leva Kyshky) / O. Baran // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiyni tekhnolohiyi. – L'viv, 2007. – Vyp. 2. – S. 193–208; Holubyev S.T. Drevnyy pomyannyk Kyevo-Pecherskoy lavry kon. 15 – nach. 16 vv. / S.T. Holubev //

- Chtenyia v ystorycheskom obshchestve Nestora-letopystsa. – T. 6. – Prylozhenye. – K., 1892. – S. 23; Paprocki B. Gniazdo cnoty: zkad herby rycerstwa slawnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Ksiestwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y inszych Państw do tego Krolestwa nalezacych Książąt y Panow poczatek swoy maią / V. Paprocki. – Kraków, 1578. – P. 1142; Kojalowicz-Wijuk W. Herbarz Rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego W Prowincyach Wielkiego Xiestwa Litweskiego Zazywaja / W. Kojalowicz-Wijuk // Nerold Polski. – Kraków, 1897. – S. 11; Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur / S. Okolski. – T. 3. – Cracowiae, 1645. – P. 81; Boniecki A. Pocze trodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa, 1887. – S. VIII.
6. Leontovych F.Y. Pravospodobnost' lytovsko-russkoy shlyakhty / F.Y. Leontovych // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshcheniya. Sankt-Peterburh. 1908. № 3. S. 53–87; 1908. № 5. S. 136–167; 1908. № 6. S. 245–298; 1908. № 7. S. 1–56; 1909. № 2. S. 222–269; 1909. № 3. S. 44–88.
 7. Lonhynov A. Knyaz' Foydor-Lyubart Ol'herdovych y rodstvennye svyazy russkykh knyazey s Uhorskym korolevskym domom / A. Lonhynov. – Vyl'no, 1893.
 8. Papa Y.Yu. Ystochynyky v heneolohyy knyazheskoho roda Sanhushkov: fakty lehendy / Y.Yu. Papa // RossicaAntiqua. – 2013. – № 1. – S. 180–213.
 9. Teodorovych N.Y. Arkhyv knyazey Sanhushek / N.Y. Teodorovych. – T. 1, 2, 3 y 4. Byblyohrafycheskaya zametka // Volynskye eparkhyal'nye vedomosty. Chast' neofytsyal'naya. – 1891. – № 23. – S. 665–672.
 10. Teodorovych N.Y. Ystoryko-statystycheskoe opysanye tserkvey y prykhodov Volynskoy eparkhyi / N.Y. Teodorovych. – T. III. Uezdy Kremenetskyy y Zaslavskyy. – Pochaev, 1893. – 688 s.
 11. Cherkas'ka N. Dzherela Tsentral'noho Derzhavnoho Istorychnoho arkhivu. Ukrayiny v Kyievi do istoriyi rodu knyaziv Sanhushko / N. Cherkas'ka // Ukrayins'kyy arkhheohrafichnyy shchorichnyk. Kyiv; N'yu-York, 2004. T. 11/12. S. 7–21.
 12. Yakovenko N. M. Ukrayins'ka shlyakhta z kintsya KhIV do seredynyXVII st.: (Volyn' i Tsentral'na Ukrayina) / N. M. Yakovenko. – K.: Nauk. Dumka, 1993. – 416 s.
 13. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – 231 s.; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. II: 1284–1506. – Lwów, 1888. – 415 s.; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. III: 1432–1534 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 601 s.; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. IV: 1535–1547 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 686 s.; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. V: 1513–1547. Wrazes pisem chronologicznym dokumentów do T. I-V / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 600 s.; Archiwum KhKh. Sanguszków w Sławucie. – T. VI: 1549–1577. – Lwów, 1910. – 325 s.; Archiwum KhKh. Sanguszków w Sławucie. – T. VII: 1554–1572. – Lwów, 1910. – 464 s.
 14. Boniecki A. Poczetrodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa, 1887.
 15. Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europeyskiej. – Ks. III. – Krakow, 1611; Hvan'yini, Oleksandr. Khronika yevropeys'koyi Sarmatiyi / Uporyadkuv. ta per. z pol's'koyi o. Yu. Mytsyka. – 2-he vyd., dooprats. – Kyiv: Kyievo-Mohylyans'ka akademiya, 2009.
 16. Ksiecia Eustachego Sanguski Pamietnik 1786 – 1815. Proby muzy / Wyd. J. Szujski. – Krakow, 1876. – S. III–V.
 17. Niesiecki K. Herbarz polski / K. Niesiecki. – Lipsk, 1839. – Tomy 1. – 652 s.
 18. Polackówna H. Uwagiop o rządowaniu archiwów familijnych / N. Polackówna // Archeion. – Warszawa, 1939. – T. XVI. – S. 1–20.
 19. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków orazinnych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 1. – 845 s.; Radziwiński Z. Monografi a XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1912–1913. – T. 2. – 236 s. ; Gorczak B. Monografi a XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Bronislaw Gorchak. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 3. – 845 s
 20. Stadnicki K. Synowie Gedymina / K. Stadnicki. – T. II. (Lubart xiąże Wołyński). – Lwów, 1853. – 269 – XXXI s.
 21. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J. Tęgowski. – Poznań-Wrocław, 1999.
 22. Wasilewski T. Synowie Giedymina W. ks. Litwy a następstwo tronu po nim / T. Wasilewski // Annales Universi-tatis Marie Curie-Sklodowska. – Sectio F. Historia. – 45. – 1990; Wasilewski T.

Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgerda. Przyczynek do Genealogii Giedyminowiczów / T. Wasilewski // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991.

23. Wolff J. Князюв літewсько-руськiх од кінця чотирнадцятого віку / J. Wolff / Монографія. – Warszawa: Друкem J. Filipowicza, 1895. – 724 s.

© Вероника Рудюк
(Киев)

ПРОИСХОЖДЕНИЕ РОДА КНЯЗЕЙ САНГУШКО: ЛИТОВСКО-РУССКАЯ ВЕРСИЯ

В статье рассматривается проблема генеалогии княжеского рода Сангушко, которые на протяжении XV – первой половины XX в. были большими магнатами и меценатами на Волыни, Галиции и Подолии и играли важную роль в политической жизни Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, Российской и Австро-Венгерской империй, Польской Республики 20–30-х гг. XX в.

Источники, архивы, дискуссии исследователей установили минимум две версии происхождения княжеского рода Сангушко. Первая – литовская, которая, имея общего предка рода князя Гедимина разделяется на две традиции т. н. Ольгердовскую и Любартовскую, поскольку в польской и отечественной историографии относительно генеалогии рода князей Сангушко до сих пор идет дискуссия вокруг вопроса, кто же был патроном этого рода «княжат главных» литовский князь Ольгерд-Дмитрий (Александр?), или луцкий князь Любарт-Дмитрий? Каждая из этих двух литовских версий не нашла окончательного четкого исторического подтверждения и дискуссия по этому вопросу идет до сих пор.

Наряду с литовской в статье рассматривается вторая версия – русская, которая имеет под собой чисто предполагаемый характер, поскольку, как утверждают сторонники этой версии, большие княжеские роды Вишневецких, Збаражских, Заславских, Сангушко, Чарторыйских и др. никогда не ставили за цель исследовать свой род от киевского князя Владимира Великого из династии Рюриковичей, или же, наоборот, тщательно скрывали свое русское происхождение.

Княжеский род Сангушко, несмотря на противоречивые доказательства того, с какой династии князей литовских или русских исходит, все же принадлежал к политической элите Украины-Руси и высшего социального слоя, который был призван не только использовать земельные и природные богатства страны, но стоять в ее обороне и защите, т. н. военной повинности.

Ключевые слова: архив, генеалогия, династия, документ, исследователь, историк, князь, Любартовики, Ольгердовичи, род, хронист, Сангушки.

© Veronika Rudiuk
(Kyiv)

THE ORIGIN OF THE LINEAGE OF THE SANHUSHKOS PRINCES: LITHUANIAN-RUS VERSION

The article deals with the problem of genealogy of the Sanhushko princes' family, who during the 15th–the first half of the 20th century were great magnates and patrons of Volhyn, Galicia and Podillya and played an important role in the political life of the Grand Duchy of Lithuania, the Rzecz Pospolita, the Russian and Austro-Hungarian Empires, the Polish Republic of the 20–30's of the twentieth century.

Sources, archives, discussions of researchers established at least two versions of the origin of the princes' family of Sanhushko. The first one is Lithuanian, which, having a common ancestor of the genus Prince Gedimin, is divided into two traditions of the so-called Olgerd's and Lyubart's, since in Polish and in our national historiography of genealogy of the genus of the princes of Sanhushko, by this time there is a discussion about the question, who was the patron of this kind of «chief princes», the Lithuanian prince Olgerd-Dmytro (Olexander?) or the Lutsk prince Lyubart-Dmytro? Each of these two Lithuanian versions did not find definitive clear historical confirmation and discussion on this issue is still under way.

As a result of the absence of solution to the issue about the Lithuanian ancestors of the prince's family of Sanhushko the second version – of Russ is considered in the article. It has a purely presuming character, since, according to supporters of this version, the great princes lineages of the Vishnevetsky, Zbarazh, Zaslavsky, Sanhushko, Czartorysky and others never sought to explore their genus from the Kyivan Prince Volodymyr the Great from the Rurik dynasty, or, conversely, carefully concealed his Russ origin.

It is proved in the article that the prince's family of Sanhushko, despite contradictory evidence of the fact from which dynasty of the princes of Lithuania or Russ it originated, it still belonged to the political elite of Ukraine-Rus and to the higher social stratum, which was called not only to use land and natural wealth of the country, but to stand in its defense and protection, in so called military service.

In the end, based on this, it can be established that, at its inception, the family of princes Sanhushko precisely belonged to the Lithuanian-Russ socio-cultural environment, which was formed on the basis of the religious component of the Orthodox faith and Kyiv-Russ state historical continuity and heredity.

Key words: archives, genealogy, dynasty, document, researcher, historian, prince, Lyubartovichs', Olgerdovichs', genus, chronicler, Sanhushkos'.

До редакції надійшла 6.03.2018.

УДК 94(477.51):2-773 «17»

© Михайло Адабаши
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ КОЗЕЛЕЦЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСТРАКТІВ ВІДОМОСТЕЙ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

У статті, базуючись на даних екстрактів відомостей Київської єпархії, досліджуються особливості природного руху населення в містечках і селах Козелецької протопопії Київської єпархії у другій половині XVIII ст., наводяться дані про народжуваність, шлюби і смертність населення, аналізуються причини зміни рівня приросту населення у контексті доіндустріальної доби на теренах України.

Основною метою дослідження є введення у науковий обіг раніше неопублікованих архівних даних по зазначеному регіону та проведення їх аналізу з точки зору історичної демографії. Крім цього, особлива увага приділяється джерельній базі дослідження та стану розробки проблеми у вітчизняній історіографії. У результаті дослідження отримані конкретні дані щодо типу приросту, чисельності народжених і померлих, кількості укладених шлюбів.

Тематика статті має широкий потенціал для подальших досліджень, як суто в історико-демографічному і регіональному напрямках, так і загалом для вивчення української історії XVIII ст.

Ключові слова: історична демографія, Київський полк, Козелецька протопопія, Київська єпархія, природний рух населення, статеві-вікова структура.

Застосування методів історичної демографії при вивченні минулого людства допомагає глибше розкрити як окремі аспекти соціальної та структурної еволюції народонаселення, так і відкрити невідомі донині моменти в історії суспільства. Дослідження подібного плану дають можливість проаналізувати ті процеси, що раніше не були у центрі уваги істориків, виявити закономірності, які не були помітні при вивченні суто політичної чи економічної складової. Звісно, при спробах реконструкції народжуваності, смертності, шлюбів та інших демографічних процесів у доіндустріальну добу на теренах сучасної України, дослідники об'єктивно зіштовхуються з проблемами неповноти чи суперечливості джерел, сумнівності наявних даних. Все ж, масиву наявної в архівах інформації достатньо не для одного дослідження подібного роду, тому напевно логічно вивчати демографічні особливості окремих регіонів, а вже потім намагатися відтворити загальну демографічну картину минулого. Оскільки матеріали відомостей Київської єпархії другої половини XVIII ст. надають дані за окремо взятими протопопіями, то для проведення демографічного аналізу того чи іншого регіону простіше взяти за основу саме їх.

Козелецька протопопія була типовою для свого часу, в адміністративно-політичному плані повністю займала території Козелецької, Бобровицької, Моровської, частково Остерської та Носівської сотень Київського полку [16, с. 41–42] (територіально нині це здебільшого Чернігівська область, частково Київщина), всього містила 61 церковний прихід і за своїми характеристиками може бути названа типовою для тогочасного Лівобережжя України. Отже, історико-демографічне дослідження населених пунктів, що перебували у складі Козелецької протопопії, може доповнити наші знання як про конкретно взятий регіон, так і зробити окремі висновки про існуючі тенденції у процесах зміни народонаселення всієї Гетьманщини.

Якщо говорити про наявні дослідження подібної тематики, то, насамперед, слід зауважити, що в історичній демографії умовно можна виділити 3 напрямки історико-демографічних досліджень: 1) реконструкція історичної динаміки населення; 2) аналіз історичної еволюції демографічного процесу (історія народжуваності, смертності, шлюбності тощо), проблематика зміни типів відтворення населення; 3) вивчення ролі демографічного чинника в історії

(соціальна регуляція відтворення населення з найдавніших часів до сучасної демографічної політики). У XX ст. найбільш помітний внесок в історико-демографічні студії внесли французькі вчені. Значну частину їх можна віднести до другого напрямку (аналіз історичної еволюції демографічного процесу). Класичними є праці французького вченого Фернана Броделя «Що таке Франція?» [3] та «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» [2] – автор намагався розглянути історію Франції у світлі різноманітних наук про людину, у тому числі історичної демографії [3, с. 7]. За Ф. Броделем динаміка населення свідчить про прогрес у суспільстві (або його відсутність), тому ми можемо простежити пряму кореляцію між економічним розвитком та змінами чисельності населення, демографічної поведінки. Розвиваючи ідеї Ф. Броделя французькі історики-демографи школи «Анналів» Луї Анрі та Алан Блюм згодом розробили спеціальні методики демографічного аналізу, представлені в монографії «Методика аналізу в історичній демографії» [1]. Іншим, відмінним від броделівського, прикладом узагальнюючого підходу до вивчення функціонування соціуму та його аналізу є масштабне дослідження російського історика Бориса Міронова «Соціальна історія Росії періоду імперії» [13]. Зазначена монографія корисна і тому, що дослідження охоплюють і українські землі, що входили до складу Російської імперії.

В радянську добу міграційні процеси, чисельність і особливості розміщення населення України у XVIII ст. досліджували Володимир Кабузан [9] та Арнольд Перковський (останній займався підрахунком чисельності мешканців регіону, вивчав населеність дворів, структуру й склад сім'ї, а також структуру населення регіону) [14].

Що стосується сучасних українських студій, то, по-перше, слід згадати комплексну монографію українського історика Юрія Волошина «Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.» [4], яка присвячена сільському населенню Стародубського полку і вивчає його демографічні характеристики, сім'ю, домогосподарства; смертність в Гетьманщині, у тому числі її сезонність, статевовікові параметри, основні чинники досліджує Олена Замура [8]. Демографічні характеристики козацького населення Чернігівського полку в XVIII ст. з'ясовує Дмитро Казіміров [10], особливості сімейної організації на теренах Гетьманщини вивчаються Олександром Сакалом [17; 18], Іриною Петренко [15], Віталієм Дмитренком [5; 6; 7] та Ігорем Сердюком, який у своїй монографії та до-

стичних до неї статтях дослідив у тому числі проблему достовірності наведених даних, які могли спотворюватися, як свідомо, так і через неточне знання власного віку [19; 20].

Таким чином, очевидно, що незважаючи на певні розвідки, комплексних досліджень демографічної історії сотень Київського полку, зокрема, тих, чия територія співпадала з Козелецькою протопопією, проведено не було, що відкриває можливість для нових напрацювань. Сучасна історична наука має готові й апробовані методологічні розробки вирішення історико-демографічних проблем, наявні праці як загального, так і більш конкретного спрямування. При цьому вітчизняний історик сьогодні має всі можливості користуватися значним обсягом інформації («числового») конкретного характеру (коефіцієнти, підрахунки тощо) для порівняння результатів своєї роботи та знайомитися з можливими варіаціями тлумачень отриманих даних.

Однією з основних складностей подібних досліджень є проблема наявності та повноти джерельної бази. Для демографічних студій першочергову роль відіграють джерела статистично-облікового та статистично-описового характеру, зокрема метричні та переписні книги, сповідні розписи, матеріали ревізького обліку тощо. Треба зауважити, що зазвичай подібні документи у XVIII ст. складалися для двох основних цілей: військово-постачальної (треба було заздалегідь знати військовий потенціал козацьких полків і сотень) та заради ефективного оподаткування окремих станів населення. Дещо окреме місце у цьому комплексі джерел займають екстракти церковних відомостей Козелецької протопопії, що в основному містять дані народжуваності, шлюбів та смертності населення (в тому числі дитячої). Зараз ці матеріали знаходяться серед матеріалів фонду № 127 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, тобто, у фонді Київської духовної консисторії. Треба зазначити, що Київська духовна консисторія (у 1789–1832 рр. – дикастерія) виконувала функції вищого колегіального органу Київської митрополії. До її функцій входили захист і поширення православ'я, нагляд за порядком богослужіння у храмах, контроль за діяльністю духовенства, станом парафій і монастирів, освячення нових церков, висвячення священників, здійснення суду над особами духовного звання і мирянами, розгляд справ про перехід осіб різного віровизнання у православ'я, сімейно-шлюбних справ тощо. Таким чином, фонди Київської духовної консисторії можуть слугува-

ти цінним джерелом не лише для досліджень у галузі церковної історії, а і для історико-демографічних студій.

Найбільш повними із віднайдених відомостей Київської єпархії є метричні відомості за 1778 р., вміщені на 58 арк. [21]. На аркушах 13–14 вміщені відомості про народжених, одружених і померлих за 1778 р. у Козелецькій протопопії. Окрім цього, в екстрактах і відомостях зроблене ранжирування померлих чоловічої статі по віку, що дозволяє підтвердити нам наступні факти: по-перше, високий процент дитячої смертності; по-друге, переважання серед померлих людей з круглими датами народження, так званих «ювілярів».

Взагалі, проблема людей, які начебто померли у рік свого ювілею, є типовою для історико-демографічних досліджень, присвячених XVIII ст. І. Сердюк у своїх дослідженнях зазначав, що при роботі з матеріалами впадає в око аномально велика кількість людей, яким на момент перепису виповнилася кругла дата [19]. Їхня частка серед населення, на його думку, не повинна перевищувати 9%. Ймовірно, що впродовж життя частина людей забувала свій точний вік, округлюючи його. Перевірити це припущення можна, визначивши частку «ювілярів» в окремих десятирічних вікових групах.

Наприклад, на 70-річний віковий проміжок доводиться 7 круглих дат (10, 20, 30, 40, 50, 60, 70 років), тобто 10% від усіх можливих. За нормальних умов існування біологічної популяції з віком її чисельність поступово скорочується. Так, унаслідок природної смертності чисельність осіб, яким виповнилося 10 років, повинна бути меншою, ніж тих, кому було 9 років, дев'ятирічних, у свою чергу, менше, ніж тих, кому було 8 років, і так далі. Тому нормальна частка «ювілярів» припускається в межах 9%. Округлення щодо дітей такого віку були не частими, але могли застосовуватися тоді, коли дитина була сиротою і не знала обставин свого народження.

Цікаво, що Козелецька протопопія все ж менш підпала під тенденцію записувати людям дані смерті в ювілейні роки, ніж, наприклад, Верхньокіївська та Києво-Печерська протопопії. Так, у останній з 388 померлих чоловіків 64 мали вік 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80. Одна людина була відмічена померлою у 100 років. Таким чином, ми отримуємо показник у 16,5% «ювілярів», що значно перевищує природньо правдоподібну чисельність. У той же час у Козелецькій протопопії маємо лише 64 померлих ювілярів серед 818 чоловіків [21, арк. 13], тобто

трохи більше 8%, що виглядає природнім і у порівнянні з сучасними даними. На жаль, на даний момент не існує пояснення, чому в одних протопопіях показники настільки різняться від інших.

Що стосується максимального віку смерті, то у екстрактах Київської єпархії за 1778 р. є згадка про чоловіка, померлого у віці 103 років, це виняток з правил, окрім нього в усій Київській єпархії за цей же рік згадано лише 5 чоловік, що померли у віці 100 років і лише один з них був записаний як прихожанин Козелецької протопопії [21, арк. 13].

Показники смертності засвідчують плавне її зростання за віковими категоріями. У чоловіків коефіцієнт різко зростає з 50-ти, про жінок за даними екстрактів відомостей Київської єпархії судити важко, оскільки їх вік на момент смерті не фіксувався.

Іншим ключовим показником, крім смертності, є народжуваність, що також фіксувалася у екстрактах відомостей, чия загальна статистика може надати досить повні свідчення про загальну кількість новонароджених. Зазвичай, коефіцієнт народжуваності можна більш-менш точно обчислити, якщо знати хоча б приблизну кількість мешканців села чи містечка. Якщо у джерелах про кількість мешканців не сказано, то можна спробувати оцінити їхню чисельність за дотичними даними, за чисельністю дворів, загальними описами тощо. Знаючи показники народжуваності і смертності, можна обчислити природній приріст населення.

Так, за екстрактом вотчини Києво-Видубицького монастиря за 1757 р. можна побачити, що в с. Ярославці зафіксовано 42 народжених (30 – чоловічої, 12 – жіночої статі), 8 вінчань, 48 померлих (23 – чоловічої, 25 – жіночої статі) [22, арк. 1]. У 1778 р. у Ярославці було вже 85 народжених (39 хлопців, 46 дівчат), укладено 21 шлюб, померло 34 людини (18 чоловіків, 19 жінок) [21, арк. 13 зв.].

Екстракт з відомостей Київської єпархії Козелецької протопопії 1778 р. подає відомості, що у приході Успенському Марковецькому, тобто у приході церкви Успіння Богоматері села Марківці за 1778 р. народилося 11 хлопчиків і 15 дівчат, вінчалися у церкві законним шлюбом 11 пар, а пішло у небуття 4 чоловіки і 9 жінок. Статистичні дані показують, що народжуваність – 26 осіб, переважала над смертністю – 16 осіб. У Данівці у тому ж 1778 р. на 42 новонароджених припадала 21 померла душа [21, арк. 13 зв.].

У Бобровиці 70 народжених (34 хлопців, 36 дівчат), 35 шлюбів, 69 померлих (29 чолові-

ків, 40 жінок). Тобто приріст за рік склав усього-на-всього одну людину. У Заворичах було 32 народжених (15 хлопців, 17 дівчат), 7 шлюбів, 26 померлих (16 чоловіків, 10 жінок) [21, арк. 13 зв].

Рудківка мала наступні дані: 64 народжених (по 32 хлопців і дівчат), 20 шлюбів, 38 померлих (22 чоловіків, 16 жінок). У Браниці – 65 народжених (32 хлопців, 33 дівчат), 9 шлюбів, 26 померлих (16 чоловіків, 10 жінок). У Мосищах було 29 народжених (10 хлопців, 19 дівчат), 13 шлюбів, 14 померлих (9 чоловіків, 5 жінок) [21, арк. 13 зв].

У самому Козельці показники були змішаними. Всього на центр протопопії припадало шість приходів: у Предтеченському співвідношення народжених і померлих було 23 до 54, у Преображенському – 31 до 41, у Рождественсько-Богородичному – 54 до 46, у Троїцькому – 45 до 35, у Вознесенському – 45 до 36, у Предтеченському Нікольському – 46 до 48 [21, арк. 13]. Загалом отримуємо 244 народжених і 260 померлих, тобто в найбільшому містечку протопопії смертність в 1778 р. перевищувала народжуваність.

Загалом у приходах Козелецької протопопії у 1778 р. народилося 2495 осіб, з них 1272 чоловічої статі, 1223 – жіночої. Померло 1655 осіб, з них 828 чоловічої статі, 824 – жіночої. Таким чином, народжуваність перевищувала смертність приблизно в 1,5 рази, при чому статева кореляція у підсумку незначна, що свідчить про рівномірність розподілу населення обох статей. Тип приросту населення, за якого народжуваність перевищує смертність у 1,5 рази, називається прогресивним, для нього характерне переважання молодих вікових груп, статево-вікова піраміда має форму конуса, що звужується догори.

Чому ж для показників народжуваності і смертності в окремих населених пунктах згідно даним екстрактів відомостей Київської єпархії характерні настільки великі коливання? Можна припустити, що приріст населення у XVIII ст. сильно залежав від кліматичних чинників. Наприклад, відомо, що у 1764–1765 рр. на території Гетьманщини зафіксовано значні нальоти сарани [20, с. 104], а у 1766 р. відбулася посуха, що спричинило нестачу продуктів харчування, недоїдання й зрештою призвело до падіння рівня народження дітей у 1765–1766 рр. Логічною видається версія, що подібні екзогенні чинники впливали і на річні коливання народжуваності у приходах Козелецької протопопії, тобто, загалом високий природний приріст населення залежав від природних чинників і міг значно змінюватися у відповідності до них.

Ще одним моментом, на який слід звернути увагу, є показник дитячої смертності. З точки зору шансів на смерть п'ятирічний вік в історичній демографії вважається певним рубежем, адже узагальнені підрахунки демонструють різке зменшення рівня смертності по досягненні окремих вікових рубежів (це явище дістало назву «парадокс дитячої смертності»). Високий рівень дитячої смертності підштовхнув демографів до створення методики визначення вірогідності доживання малолітніх дітей до п'ятирічного віку. Наприклад, за підрахунками Олени Замури, для містечка Сорочинці другої половини XVIII ст. з 1000 охрещених дітей такі шанси мали лише 420 [8]. Ще важливішим рубежем може вважатися 1-річний вік, у зв'язку з ним побутує поняття «неонатальна смертність» (або ж смертність новонароджених), яке позначає смертність дітей щойно від народження до 28-денного віку.

Проблема неонатальної смертності змушує задуматися про значний пласт дитячої смертності, не зафіксований в обліковій документації. Навіть метрична книга фіксує акт хрещення, а не народження, тож між цими подіями проходив певний час (мінімум тиждень), за який частина дітей могла померти. У щоденнику священиків Кирнецьких (1780-ті рр.), є записи про виняткові хрещення в день народження «ради опасности страха смертного» [5, с. 142–143].

Отже, проблема визначення точного коефіцієнту дитячої смертності існує, але наявні дані дозволяють небезпідставно стверджувати, що у приходах Козелецької протопопії вона перебувала на показнику близько 230 смертей до 1 року на 1000 народжень (проблема знову ж таки полягає у тому, що вік смерті фіксується лише для представників чоловічої статі, тому можна лише допустити, що смертність жінок була аналогічною, всього ж у 1778 р. у Козелецькій протопії серед 818 померлих чоловіків було 188 померлих у віці до одного року, ще 148 померли у віці 2–4 років).

Екстракти відомостей Київської єпархії є джерелом, потенціал якого для досліджень в галузі історичної демографії використаний несповна, тож на даний момент історики мають широке поле для досліджень в галузі демографії доіндустріального суспільства на теренах України. Незначний за обсягом аналіз наведених даних дозволяє зробити попередні висновки про прогресивний тип відтворення населення у приходах Козелецької протопопії в останню третину XVIII ст., зокрема, визначити факт переважання народжуваності над смертністю в окремо взятий 1778 р. у 1,5 рази.

Крім цього, на основі даного джерела можна чітко побачити нерівномірність між природнім приростом населення в окремих населених пунктах, що могло бути наслідком як внутрішніх соціальних (ендогенних), так і кліматичних, природних (екзогенних) чинників. Звісно, до даних подібних джерел слід ставитися обережно, прикладом може бути часто завищена чисельність померлих «ювілярів», або ж дані дитячої смертності, яка не завжди могла чітко

фіксуватися. Втім, у цілому, можна спробувати реконструювати історико-демографічні дані обраного регіону, особливо якщо порівнювати наявні дані за різні роки, а також дані, отримані з інших джерел, в яких йдеться мова про чисельність, статевий і соціальний склад населення. І саме тому не має сумнівів, що історико-демографічні студії мають широкі перспективи щодо подальшого вивчення населення України в ранньомодерну добу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель / Пер. з франц. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
3. Бродель Ф. Что такое Франция? (в 2 кн.). – Кн. 2. Люди и вещи. – Ч. 1. Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков / Ф. Бродель / Пер. С.Н. Зенкина, В.А. Мильчиной. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244 с.
4. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
5. Дмитренко В. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопії на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 139–143.
6. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 202–207.
7. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі парохів Пирятинської протопопії) / В. Дмитренко // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С. 181–188.
8. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. / О. Замура // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 207–213.
9. Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років / В. Кабузан // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 161–164.
10. Казіміров Д. Менська сотня Чернігівського полку за Переписними книгами 1666 р. / Д. Казіміров // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 20–29.
11. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
12. Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. / В. Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 21–26.
13. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX вв.): В 2-х т. / Б. Миронов. – СПб.: изд. Дм. Буланин, 2003. – Т. 2. – 3-е изд. испр., доп. – 584 с.
14. Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А. Перковский // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107–111.
15. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.: Монографія / І. Петренко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.
16. Прокоп'юк О.Б. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). / О.Б. Прокоп'юк. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 208 с.
17. Сакало О. Структура сім'ї на території Гетьманщини середини XVIII століття (на прикладі села Карпилівка Яблунівської сотні Лубенського полку) / О. Сакало // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2008. – Вип. 18. – С. 177–187.
18. Сакало О. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курїнської сотні Лубенського полку / О. Сакало // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 211–213.
19. Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / І. Сердюк // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55–62.

20. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 65. – 58 арк.
22. ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 148. – 1 арк.

REFERENCES

1. Anri L. Metodika analiza v istoricheskoy demografii / L. Anri, A. Blyum // Per. s frants. S. Khoka i Yu. Yegorovoy – M.: RGGU, 1997. – 207 s.
2. Brodel F. Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. – T.1. Struktura povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve / F. Brodel // Per. z frants. H. Filipchuk. – K.: Osnovy, 1995. – 543 s.
3. Brodel F. Chto takoye Frantsiya? (v 2 kn.). – Kn. 2. Lyudi i veshchi. – Ch. 1. Chislennost narodonaseleniya i eyo kolebaniya na protyazhenii vekov. / F. Brodel / Per. S.N. Zenkina, V.A. Milchinoy. – M.: Izd-vo im. Sabashnikovoykh, 1995. – 244 s.
4. Voloshyn Yu.V. Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demohrafichnyi aspekt) / Yu.V. Voloshyn. – Poltava: ASMI, 2005. – 312 s.
5. Dmytrenko V. Parafialne dukhovenstvo Pyriatynskoi ta Baryshivskoi protopopii na seredynu XVIII stolittia: sproba porivnialnoho istoryko-demohrafichnoho analizu za materialamy spovidnykh rozpysiv / V. Dmytrenko // Kraieznavstvo. – 2011. – № 1. – S. 139–143.
6. Dmytrenko V. Sim'i parafialnoho dukhovenstva druhoi polovyny XVIII stolittia – sproba istoryko-demohrafichnoho analizu za materialamy spovidnykh rozpysiv Pyriatynskoi protopopii Kyivskoi yeparkhii / V. Dmytrenko // Kraieznavstvo. – 2009. – № 3–4. – S. 202–207.
7. Dmytrenko V. Shliub i sim'ia u seredovyskhi parafialnoho dukhovenstva druhoi polovyny XVIII st.: sproba analizu za materialamy spovidnykh rozpysiv (na prykladi parokhiv Pyriatynskoi protopopii) / V. Dmytrenko // Kraieznavstvo. – № 1–2. – S. 181–188.
8. Zamura O. Smertnist u pryrodnomu rusi naselennia mistechka Sorochyntsi u KhVIII st. / O. Zamura // Kraieznavstvo. – 2009. – № 3–4. – S. 207–213.
9. Kabuzan V. Chyselnist ukrainskoho naselennia na terytorii Rosii za reviziiamy 1732 i 1763 rokiv / V. Kabuzan // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1960. – № 6. – S. 161–164.
10. Kazimirov D. Menska sotnia Chernihivskoho polku za Perepysnymy knyhamy 1666 r. / D. Kazimirov // Siverianskyi litopys. – 2010. – № 6. – S. 20–29.
11. Masliichuk V. Ditozghubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyny XVIII st. / V. Masliichuk. – Kharkiv: Kharkivskyi pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 2008. – 128 s.
12. Masliichuk V. Pro «batkivstvo» i «materynstvo» na Livoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XVIII st. / V. Masliichuk // Narodna tvorchist ta etnohrafia. – 2008. – № 5. – S. 21–26.
13. Mironov B. Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii. (XVIII – nach. XIX vv.): V 2-kh t. / B. Mironov. – SPb.: izd. Dm. Bulanin, 2003. – T. 2 – 3-e izd. ispr., dop. – 584 s.
14. Perkovskyi A. Ukrainske naselennia v 60–70-kh rokakh XVIII st. / A. Perkovskyi // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1968. – № 1. – S. 107–111.
15. Petrenko I. Shliubno-simeini vidnosyny ukraintsev u druhoi polovyny XVIII st.: Monohrafia / I. Petrenko. – Poltava: RVV PUSKU, 2009. – 119 s.
16. Prokop'iuk O.B. Kyivska mytropoliia: topohrafia posviat. Rekonstruktsiia reiestru khramiv za vidomostiamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783). / O.B. Prokop'iuk. – K.: DP «NVTs «Priorytety», 2012. – 208 s.
17. Sakalo O. Struktura sim'i na terytorii Hetmanshchyny seredyny XVIII stolittia (na prykladi sela Karpylivka Yablunivskoi sotni Lubenskoho polku) / O. Sakalo // Istorychni zapysky: Zb. nauk. prats. – Luhansk, 2008. – Vyp. 18. – S. 177–187.
18. Sakalo O. Typolohiia domohospodarstv selian Livoberezhzhia v druhoi polovyny XVIII st.: na prykladi sela Nekhrystivky Kurinskoi sotni Lubenskoho polku / O. Sakalo // Ukrainskyi selianyn. – Cherkasy, 2008. – Vyp. 11. – S. 211–213.
19. Serdiuk I. Osoblyvosti vidobrazhennia vikovykh katehori naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v Rumiantsevskomu opysi Malorosii / I. Serdiuk // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Ser. «Istorychni nauky». – Cherkasy, 2008. – Vyp. 133–134. – S. 55–62.
20. Serdiuk I. Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny KhVIII st. / I. Serdiuk. – Poltava: TOV «ASMI», 2011. – 304 s.

21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK). – F. 127. – Op. 1014. – Spr. 65. – 58 ark.
22. TsDIAK Ukrainy. – F. 130. – Op. 2. – Spr. 148. – 1 ark.

© **Михаил Адабаш**
(Киев)

**ОСОБЕННОСТИ ЕСТЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ КОЗЕЛЕЦКОЙ
ПРОТОПОПИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII СТ. (ПО МАТЕРИАЛАМ
ЭКСТРАКТОВ ВЕДОМОСТЕЙ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ)**

В статье, основываясь на данных экстрактов ведомостей Киевской епархии, исследуются особенности естественного движения населения в городах и сёлах Козелецкой протопопии Киевской епархии во второй половине XVIII в., приводятся данные о рождаемости, браках и смертности населения, анализируются причины изменения уровня прироста населения в контексте доиндустриальной эпохи на территории Украины.

Основной целью исследования было введение в научный оборот ранее неопубликованных архивных данных по указанному региону и проведение их анализа с точки зрения исторической демографии. Кроме этого, особое внимание уделяется источниковедческой базе исследования и состоянию разработки проблемы в отечественной историографии. В результате исследования были получены конкретные данные о типе прироста, численности родившихся и умерших, количестве заключенных браков.

Тематика статьи имеет широкий потенциал для дальнейших исследований как сугубо в историко-демографическом и региональном направлении, так и в целом для изучения украинской истории XVIII в.

Ключевые слова: историческая демография, Киевский полк, Козелецкая протопопия, Киевская епархия, естественное движение населения, половозрастная структура.

© **Mykhailo Adabash**
(Kyiv)

**FEATURES OF NATURAL MOVEMENT OF THE POPULATION OF KOZELETSKA
PROTOTOPIYA IN THE SECOND HALF OF THE XVIII ST. (BASED ON THE MATERIALS
OF EXTRACTS OF STATEMENTS OF THE KYIVAN DIOCESE)**

In the article, the features of the natural movement of the population in the towns and villages of the Kozeletska protopopiya of the Kyiv Orthodox Diocese in the second half of the XVIII century are explored, based on the data of the extracts of the statements from the Kyiv Orthodox Diocese. Also data on fertility, marriage and mortality of the local population are presented, the reasons for the change the level of population growth in the context of the pre-industrial era in the territory of Ukraine are analyzed.

The main goal of the research is the introduction into scientific circulation previously unpublished archival data on the specified region and their analysis in terms of historical demography. In addition, special attention is paid to the source base of the research and the condition of problem development in the foreign and national historiography.

As a result of the study, specific data were obtained on the type of growth, the number of births and deaths, and the number of marriages. For example, the fact of the progressive type of population growth in the Kozeletska protopopiya was determined, in 1778 the birth rate exceeded the death rate by one and a half times. In addition, on the basis of on the data of the extracts of the statements, reseachers can clearly see the unevenness between the natural increase in the population in certain settlements, which could be a consequence of both internal social (endogenous) and climatic, natural (exogenous) factors.

The subject matter of the article has a wide potential for further research, both purely in the study of historical demography and the study of regional areas, and in general for the study of Ukrainian history in the eighteenth century. Historians can try to reconstruct the historical and demographic data of the chosen region, especially if we compare the available data for different years, as well as data from other sources, which refer to the size, gender and social composition of the population. And this is why there is no doubt that historical demographic researches have broad prospects for further studying the Ukrainian population in the early modern era.

Key words: historical demography, Kyiv Cossack Regiment, Kozeletska protopopiya, Kyiv Orthodox Diocese, natural movement of population, gender-age structure.

До редакції надійшла 23.04.2018.

**ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОГО ГУРТКА Т. ФЛОРИНСЬКОГО
В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА НА ПОЧ. ХХ СТ.**

Відображено історію становлення та функціонування студентського наукового гуртка для занять слов'язознавством під керівництвом декана історико-філологічного факультету Т. Флоринського. Методологічну основу публікації склали історичний та діалектичний методи дослідження.

З'ясовано, що на початку ХХ ст. в українських університетах на території Російської імперії за ініціативи викладачів та студентів створюються наукові гуртки, що мали на меті сприяти розумовому, моральному та естетичному розвитку студентської молоді. Проте, робота студентських наукових гуртків зводилась до копіювання методики проведення звичайних практичних занять і була поставлена під повний контроль університетського керівництва.

Встановлено, що в Університеті св. Володимира одним із перших свою роботу розпочав гурток під керівництвом професора Т. Флоринського з вивчення проблем славістики. Визначено, що впродовж 1902–1904 навчальних років було проведено 38 засідань гуртка, де обговорено 18 студентських рефератів. Аналіз цих праць показав, що роботу гуртка спрямовано не лише на розвиток славістики в Російській імперії, а й на формування шовіністичної російської свідомості серед київських студентів, про це свідчить зміст деяких рефератів. Взагалі робота гуртка зводилась до підготовки рефератів із обраної тематики, їх обговорення на засіданнях, знайомства із інформацією про останні наукові здобутки у галузі славістики, а також вивчення першоджерел.

Доведено, що під керівництвом професора Т. Флоринського науковий шлях розпочинали такі відомі в подальшому вчені, громадські та церковні діячі, як І. Огієнко, о. М. Стельмашенко, Ф. Синькевич і, можливо, Г. Максимович.

Ключові слова: студентський науковий гурток, реферати, славістика, студенти, засідання.

В сучасних українських університетах набуває популярності традиція створювати різноманітні студентські гуртки наукового, культурницького, спортивного спрямування. Однак, при розробці статуту гуртка, визначенні методологічних засад його діяльності, необхідно враховувати вітчизняний історичний досвід. Адже, історія створення студентських організацій в Україні сягає першої половини ХІХ ст., тоді як масового характеру набуває на початку ХХ ст., коли за ініціативи викладачів та студентів у вищих навчальних закладах країни починає роботу ціла низка наукових товариств, на базі яких формуються наукові школи. Діяльність гуртків не лише сприяла покращенню фахової підготовки майбутніх спеціалістів, а й допомагала викладачам визначати серед маси студентів найкращих, котрі в подальшому проявили себе на науковому поприщі.

Історіографічний аналіз засвідчив, що проблема функціонування студентського гуртка для занять слов'язознавством під керівництвом Т. Флоринського ще не стала предметом комплексного дослідження. Окремі аспекти діяльності студентських гуртків в українських університетах на початку ХХ ст. висвітлено у роботах Н. Левицької [7], Г. Кловак [5], Ю. Калінцева [4] та ін. Значна кількість праць присвячена аналізу наукового доробку керівника

гуртка Т. Флоринському, а саме дослідження О. Паламарчука та О. Чмиря [9], О. Дзюби-Погребняк [3], В. Чеканова [13]. Проте, поза увагою дослідників залишилось питання становлення та діяльності студентського гуртка під головуванням професора Т. Флоринського.

На початку ХХ ст. в університетах Російської імперії спостерігається поживання студентського наукового життя. Впродовж декількох років у стінах українських вищих навчальних закладів створено цілу низку студентських наукових гуртків, а саме: економічний гурток під керівництвом професора Левицького (1900 р.), філософсько-богословський гурток професора Буткевича (1901 р.) у Харківському університеті; студентський гурток для занять слов'язознавством на чолі з професором Т. Флоринським (1902 р.), Історико-етнографічний студентський гурток професора М. Довнар-Запольського (1902 р.), студентський природничо-історичний гурток професора О. Северцева (1902 р.), Семінарій російської філології під головуванням професора В. Перетца (1907 р.) в Київському університеті св. Володимира; Соціально-філософський гурток студентів у Новоросійському університеті (1906 р.). І це не повний перелік студентських наукових товариств, що активно функціонували у вищих навчальних закладах України на початку ХХ ст.

Появі даних студентських організацій сприяли події 1899 р., коли в Російській імперії розпочалися студентські виступи із вимогою гарантувати особисту недоторканість усім вихованцям університетів. Міністр освіти М. Боголепов запровадив жорсткі заходи контролю навчального процесу в усіх університетах країни. По-перше, заборонено діяльність будь-яких студентських організацій, які на думку міністра швидко перетворюються на великі угруповання, що присвоюють собі владу, а також використовуються для революційної агітації [6, с. 56–57]. По-друге, рекомендувалось активних учасників студентських заворушень відрахувувати з університету та відправляти до армії для виконання військової повинності, не дивлячись на існуючі пільги, що гарантували звільнення від служби для молоді, котра отримувала освіту. Після завершення військової служби колишні студенти могли відновити навчання в університеті, вступаючи до вишу на загальних засадах [1, с. 181–183].

Альтернативу забороненим студентським організаціям М. Боголепов вбачав у створенні наукових студентських гуртків під керівництвом професорів або учбової адміністрації [12, с. 1481–1484]. Метою даних організацій визначено сприйняття розумовому, моральному та естетичному розвитку студентської молоді. Від керівників та учасників гуртків вимагалось серйозне відношення до роботи і рівноправне ставлення один до одного [6, с. 58]. Тобто, основою методики проведення занять гуртків мали стати самостійна наукова робота студентів на додаткових заняттях. Розвиток навичок роботи із документами, аналітичних здібностей юнаків, котрі навчилися самостійно набувати знання, ставити наукові завдання та вирішувати їх, на думку влади, мали відволікати студентську молодь від соціалістичних ідей і революційної пропаганди [8, с. 153].

На практиці виконання настанов уряду зводилось до копіювання методики проведення звичайних практичних занять. В новостворених гуртках (харківських – філософсько-богословському під керівництвом професора Буткевича та державних наук на чолі з професора Фатєєвим; київському – науково-літературному під головуванням професора Т. Флоринського) студенти мали готувати реферати на обрані викладачем теми та їх обговорювати. Як вірно зазначає Н. Левицька, що продовжувалось ігнорування запитів і настроїв студентів, які не мали можливості брати участь у виробленні

тематичної спрямованості наукової діяльності, у розробці планів роботи й керівництві гуртками. Фактично цей процес виливався в механічне поєднання студентів з факультетськими викладачами [7, с. 143].

Проте, після Загальноросійського студентського страйку 1901 р. ситуація ще більше загострилась. Новий Міністр освіти генерал П. Ванновський (його попередника М. Боголепова вбито колишнім студентом Юрійвського та Московського університетів П. Карповичем у лютому 1901 р.) підписав наказ, який поставив студентські гуртки під повний контроль університетської адміністрації. Згідно «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» від 22 грудня 1901 р. дозволялося створення студентських гуртків для науково-літературних занять, гуртків для занять мистецтвами, ремеслами й різного роду фізичними вправами, а також студентських їдалень, чайних, кас взаємодопомоги та кредитно-зберігаючих, а також читалень [2, с. 172]. Дані студентські об'єднання мали право функціонувати лише за згодою університетського керівництва, після розроблення статуту, рішення Ради вищого навчального закладу й затвердженням його попечителем навчального округу за відома Міністра освіти [2, с. 177]. Крім того, керівники гуртків повинні були двічі на рік звітуватись про роботу організації перед університетським керівництвом [2, с. 176].

«Тимчасові правила» також регламентували роботу гуртків, що зводилась до підготовки й обговорення текстів рефератів. Теми для наукових робіт могли обирати як студенти, так і керівники гуртків. Проте, студентська ініціатива обмежувалась викладацьким рішенням. Кращі реферати дозволялось публікувати у періодичних виданнях навчального закладу [2, с. 180–181]. Додатково, гуртківці отримали дозвіл на організацію читалень та екскурсій.

В Університеті св. Володимира одним із перших розпочав свою роботу 9 вересня 1902 р. гурток для занять слов'язознавством під керівництвом декана історико-філологічного факультету Т. Флоринського. Відомий славіст широкого профілю, Тимофій Дмитрович понад 30 років залишався ключовою фігурою київського осередку слов'язознавства. Автор багаточисленних робіт, він, як зазначає О. Паламарчук та О. Чмир, «не був генератором ідей, творцем нових наукових напрямів, але, безперечно, був прекрасно підготовленим

славістом із широким колом філологічних та історичних інтересів, добре обізнаним зі станом справ у цій галузі наукових знань» [9, с. 4]. Монархіст, консерватор, українофоб, переконаний у відсутності української мови як окремої слов'янської мови. Звичайно, свої погляди і переконання Т. Флоринський намагався передати студентам, адже подібні ідеї прослідковуються в працях членів студентського гуртка для занять слов'янознавством.

Впродовж 1902–1904 рр. відбулось 38 засідань гуртка, де було прочитано 18 рефератів, присвячених різнобічним питанням із історії слов'янських народів. Коло наукових інтересів студентського гуртка охоплювало проблеми історіографії, польської, сербської, чеської, болгарської, російської, боснійсько-герцогвинської історії. Т. Флоринським розроблено процедуру проведення роботи гуртка, що зводилась до підготовки студентами рефератів на визначену деканом або обрану самостійно студентом тему та їх обговорення під час засідання гуртківців. При цьому, кожний студент міг представляти свій реферат на декількох засіданнях гуртка, постійно додаючи поправки й доробляючи текст роботи. Інколи Т. Флоринський на допомогу доповідачу призначав кореферента – співдоповідача, котрий уважно знайомився з текстом реферату, робив критичні зауваження та доповнював текст додатковою інформацією [10, с. 2]. На кожному засіданні всі присутні повинні були задавати питання доповідачу та керівнику гуртка, а також висловлювати думки з приводу питання, винесеного на обговорення, що вимагало від студентів не аби якої підготовки. Як зазначав сам Т. Флоринський, гурток у жодному випадку не повинен представляти із себе семінар, де всі обговорення ведуться під контролем викладача, а навпаки, повинен носити характер товариства з вільним обміном думок [10, с. 4]. Проте, робота гуртка не обмежувалась лише обговоренням тексту рефератів. За пропозицією Тимофія Дмитровича, студенти готували короткі огляди книжкових новинок у галузі славістики, а також читали оригінальні твори слов'янської літератури з подальшим їх обговоренням [10, с. 8; 35]. 17 листопада 1902 р. члени гуртка прийняли рішення про заснування власної бібліотеки та обрали бібліотекарем студента В. Альбрандта [10, с. 16]. Фонд бібліотеки мав поповнюватися за рахунок благодійних внесків гуртківців. Т. Флоринський неодноразово дарував бібліотеці книжки, в тому числі й авторські [11, с. 12].

Взагалі гурток був нечисленним і нараховував 25 членів за період його існування, тим паче, що і після закінчення навчання в університеті колишні студенти зберігали за собою членські права [11, с. 24]. Серед найвідоміших гуртківців слід виділити І. Огієнка, майбутнього митрополита Іларіона, проте, як свідчать документи, він брав пасивну участь у засіданнях гуртка, оскільки не представив жодного реферату і не відмічений в протоколах як активний учасник дискусії. Більш яскравіше проявили себе прибічники монархізму та російського шовінізму, священники Ф. Синькевич та М. Стельмашенко, активні політичні та церковні діячі початку ХХ ст.

Роботу гуртка спрямовано не лише на розвиток славістики в Російській імперії, а і на формування шовіністичної російської свідомості серед київських студентів, про що свідчить зміст деяких рефератів.

3 листопада 1902 р. студент М. Новіков підготував реферат на тему: «Про Угорську Русь», присвячений історії Закарпаття. Жителі регіону сприймаються автором як росіяни, яких угорська влада намагалась постійно мадяризувати. Студент негативно ставиться до українофілів та їхнього впливу на населення краю [10, с. 13].

На 10–12 засіданнях гуртка Н. Бех ознайомив слухачів із рефератом, що висвітлював погляди російського поета, художника, публіциста, богослова, засновника раннього слов'янофільства О. Хом'якова на слов'янське питання. Студент поділяє погляди О. Хом'якова з приводу існування лише єдиної істинної християнської віри – православ'я, а слов'ян через національні особливості вважав справжніми і єдиними носіями цієї віри [10, с. 17].

На 24 засіданні гуртка о. М. Стельмашенко зачитав реферат на тему: «Відношення імператриці Катерини II до слов'янського світу», де наголошується на священній місії Росії у визволенні слов'янських народів Балкан від турецької неволі. Проте, Т. Флоринський пояснював таку поведінку Катерини II спробою вирішення геополітичних проблем Російської імперії [11, с. 4–5].

20 жовтня 1903 р. свою роботу представив студент А. Зморевич на тему: «Погляди В. І. Ламанського на слов'ян та на їх відношення до романо-германського світу». Аналізуючи роботи російського історика-славіста В. Ламанського, автор поділяє думку дослідника з приводу того, що слов'янські народи на чолі з Росією мають виконати велику культур-

ну місію у світі, тоді як російську мову потрібно визнати як слов'янську загальну літературну [11, с. 9–10]. Під час обговорення доповіді, М. Новіков та о. М. Стельмашенко заявили про хибність думок А. Зморовича з приводу відсутності у росіян демократії. На їх погляд, російське самодержавство носить демократичний характер, який проявився через народовладдя земських соборів [11, с. 10]. Присутні на засіданні студенти продемонстрували свої промонархічні погляди, виправдовуючи авторитарний характер російського самодержавства.

Ще одну роботу відверто проросійського характеру презентував на 32 засіданні гуртка Г. Максимович на тему: «Тютчев – співак слов'янства». Студент наголошує на тому, що поет Ф. Тютчев ніколи не проявляв шовіністичних поглядів, проте завжди мріяв про церковну та політичну єдність слов'ян із Росією [11, с. 17]. Автор позиціонує поета Ф. Тютчева як справжнього російського патріота. Нам не вдалося ідентифікувати постать студента, проте співпадіння певних даних (ініціали, рік навчання в університеті) засвідчує, що автором згаданого реферату міг бути учень М. Довнар-Запольського, майбутній відомий історик, один із перших викладачів курсу «Історія України» в період національно-визвольних змагань Георгій Андрійович Максимович. Справу іден-

тифікації ускладнює той факт, що жодна робота членів гуртка для занять слов'янознавством не опублікована. Робота гуртка Т. Флоринського була направлена на покращення рівня фахової підготовки студентів, які мали навчитися шукати та аналізувати історичний матеріал, а не досліджувати проблему всебічно.

Отже, поява на початку ХХ ст. студентських наукових гуртків сприяла піднесенню рівня наукової та фахової підготовки студентів, котрі мали можливість отримувати консультації кращих викладачів університету, працювати над науковими дослідженнями і, навіть, безкоштовно публікувати свої праці в періодичних виданнях. Серед таких гуртків слід виділити гурток для занять слов'янознавством під керівництвом професора Т. Флоринського, члени якого готували реферати із обраної тематики, обговорювали їх на засіданнях, знайомились із інформацією про останні наукові здобутки у галузі словістики, а також вивчали першоджерела. Аналіз реферативних робіт гуртківців засвідчує відверто проросійські погляди останніх, які формувались під впливом Т. Флоринського, переконаного русофіла та монархіста. Проте, саме тут майбутні історики-науковці, серед яких слід виділити І. Огієнка та Г. Максимовича, отримували досвід наукової роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Временные правила об отбывании воинской повинности воспитанниками высших учебных заведений, удаляемыми из сих заведений за учинение скопом беспорядков // Русская мысль. – 1899. – Кн. VIII. – Август. – С. 181–183.
2. Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – № 2. – С. 172–181.
3. Дзюба-Погребняк О. Словенська мова і література в Україні: словеністика у працях професора Т. Д. Флоринського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-33/>
4. Калінцев Ю.О. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. О. Калінцев, Н. М. Левицька // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Випуск 42. – К., 1999. – С. 49–51.
5. Кловак Г. Т. Діяльність студентських наукових гуртків в університетах України (ХІХ–початок ХХ століття) / Г. Т. Кловак // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини – К.: Науковий світ, 2002. – Випуск 3. – С. 199–206.
6. Краткий обзор деятельности Министерства народного просвещения за время управления покойного министра Н. П. Боголепова (12 февраля 1898–14 февраля 1901 гг.) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1901. – Июль. – С. 1–82.
7. Левицька Н. М. Студентські наукові товариства та гуртки у гуманітарних вишах України у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. / Н. М. Левицька // Гуманітарний вісник. – 2014. – Число 21, Вип. 5(2). – С. 140–153.
8. Новиков М. В. Университеты России на рубеже ХІХ–ХХ вв.: эксперимент с «чиновниками от просвещения» (Н. П. Боголепов, Г. Э. Зенгер) / М.В. Новиков, Т. Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2015. – № 2. – Т. 1. – С. 151–165.

9. Паламарчук О.Л. Славістика в Київському університеті між двома світовими війнами / О.Л. Паламарчук, О.Р. Чмир // Слов'янський світ: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 7. – С. 3–13.
10. Протоколы заседаний состоящего при Университете св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением // Университетские известия. – 1903. – № 10. – С. 1–35.
11. Протоколы заседаний состоящего при Университете св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением // Университетские известия. – 1905. – № 4. – С. 1–25.
12. Циркуляр Министерства народного просвещения попечителям учебных округов от 21 июля 1899 г. № 17287 // Право. – 1899. – № 30.
13. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Ю. Чеканов. – К., 2009. – 18 с.

REFERENCES

1. Vremennyye pravila ob otbyivanii voynskoy povinnosti vospitannikami vyisshih uchebnykh zavedeniy, udalyaemyimi iz sih zavedeniy za uchinenie skopom besporyadkov // Russkaya myisl. – 1899. – Kn. VIII. – Avgust. – S. 181–183.
2. Vremennyye pravila organizatsii studencheskikh uchrezhdeniy v vyisshih uchebnykh zavedeniyah vedomstva ministerstva narodnogo prosvescheniya // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. – 1902. – № 2. – S. 172–181.
3. Dzyuba-Pogrebnyak O. Slovenska mova I literatura v Ukrayini: slovenistika u pratsyah profesora T. D. Florinskogo. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-33/>
4. Kalintsev Yu.O. Z Istorii stvorennya studentskikh gurtkiv u vischih navchalnih zakladah Ukrayini (kinets XIX – pochatok XX stolittya) / Yu. O. Kalintsev, N. M. Levitska // Visnik kiyivskogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. – Istorija. – Vipusk 42. – K., 1999. – S. 49–51.
5. Klovak G. T. Diyalist studentskikh naukovih gurtkiv v universitetah Ukrayini (XIX – pochatok XX stolittya) / G. T. Klovak // Psihologo-pedagogichni problemi silskoyi shkoli: Zbirnik naukovih prats Umanskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu Imeni Pavla Tichini – K.: Naukoviy svet, 2002. – Vipusk 3. – S. 199–206.
6. Kratkiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosvescheniya za vremya upravleniya pokoynogo ministra N. P. Bogolepova (12 fevralya 1898–14 fevralya 1901 gg.) // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. – 1901. – iyul. – S. 1–82.
7. Levitska N. M. Studentski naukovi tovaristva ta gurtki u humanitarnih vishah Ukrayini u drugi polovinI XIX–na pochatku XX st. / N. M. Levitska // Gumanitarniy visnik. – 2014. – Chislo 21, Vip. 5(2). – S. 140–153.
8. Novikov M. V. Universitetyi Rossii na rubezhe XIX–XX vv.: eksperiment s «chinovnikami ot prosvescheniya» (N. P. Bogolepov, G. E. Zenger) / M. V. Novikov, T. B. Perfilova // Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. – 2015. – № 2. – T. 1. – S. 151–165.
9. Palamarchuk O.L. Slavistika v Kiyivskomu universiteti mizh dvoma svitovimi viynami / O.L. Palamarchuk, O.P. Chmir // Slov'yanskiy svet: Zb. nauk. pr. – K., 2009. – Vip. 7. – S. 3–13.
10. Protokolyi zasedaniy sostoyaschego pri Universitete sv. Vladimira studencheskogo kruzhka dlya zanyatiy slavyanovedeniem // Universitetskie izvestiya. – 1903. – № 10. – S. 1–35.
11. Protokolyi zasedaniy sostoyaschego pri Universitete sv. Vladimira studencheskogo kruzhka dlya zanyatiy slavyanovedeniem // Universitetskie izvestiya. – 1905. – № 4. – S. 1–25.
12. Tsirkulyar Ministerstva narodnogo prosvescheniya popechitelyam uchebnykh okrugov ot 21 iyulya 1899 g. № 17287 // Pravo. – 1899. – № 30.
13. Chekanov V. Yu. Vizantinistika v Kiyivskomu universiteti sv. Volodimira (druga polovina XIX–pochatok XX st.): avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk / V. Yu. Chekanov. – K., 2009. – 18 s.

№	Прізвище автора	Назва роботи	№ протоколу
1.	Стельмашенко М.	Внутренний быт Польши XVI в. по свидетельству современников	1, 2, 3
2.	Стельмашенко М.	Петр Скарга	4, 5
3.	Новиков М.	Об Угорской Руси	6, 7, 8
4.	Попов А.	Очерк задружного быта сербов (по Кадлецу)	9
5.	Бех Н.	Взгляд Хомякова на славянский мир	10, 11, 12
6.	Попов А.	Походы великого князя Святослава Игоревича на болгар	13, 14
7.	Евстафьев В.	Босния и Герцоговина – исторический очерк	15, 16, 18, 20, 21
8.	Синькевич Ф.	Кара Георгий – освободитель Сербии от турецкого ига	17, 19
9.	Новиков М.	Роль славян в IV Крестовом походе	23
10.	Стельмашенко М.	Отношение императрицы Екатерины II к славянскому миру	24
11.	Курц О.	Возникновение науки о славянстве в России, И.И. Срезневский	25, 26
12.	Зморович А.	Взгляды В. И. Ламанского на славян и на их отношение к романо-германскому миру	27
13.	Альбрандт В.	Сочинение Леже «La mythologie slave»	28
14.	Полковников Д.	Борьба Оттокара II Чешского с императором Рудольфом Габсбургским	29, 30, 31
15.	Максимович Г.	Тютчев – певец славянства	32
16.	Бех Н.	Юнгманн – деятель чешского возрождения	33, 34, 35
17.	Максимович Г.	Религиозно-философские и бытовые основы учения первых славянофилов	36
18.	Попов Л.	К вопросу об общеславянской Кирилловской азбуке	37

© **Наталья Соколова**
(Киев)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОГО КРУЖКА Т. ФЛОРИНСКОГО В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА В НАЧ. XX В.

Статья посвящена истории становления и функционирования студенческого научного кружка для занятий славяноведением под руководством декана историко-филологического факультета Т. Флоринского. Методологическую основу публикации составили исторический и диалектический методы исследования.

Выяснено, что в начале XX ст. в украинских университетах на территории Российской империи по инициативе преподавателей и студентов создаются научные кружки, которые имели цель содействовать умственному, моральному и эстетичному развитию студенческой молодежи. Однако, работа студенческих научных кружков должна была сводиться к копированию методики проведения обычных практических занятий и поставлена под полный контроль университетского руководства. Это объясняется тем, что в конце XIX в. в стране начались сту-

денческих волнения, направленные на отстаивание прав учащихся высших учебных заведений. В результате, правительство запретило работу студенческих организаций и как альтернативу предложило создание научных кружков.

Установлено, что в Университете св. Владимира одним из первых свою работу начал кружок под руководством профессора Т. Флоринского по изучению проблем славистики. Т. Флоринский – талантливый и эрудированный преподаватель открыто демонстрировал свои пророссийские и промонархические взгляды, которые он пытался передавать своим ученикам.

Определенно, что на протяжении 1902–1904 учебных лет было проведено 38 заседаний кружка, где обсуждено 18 студенческих рефератов. Анализ этих трудов показал, что работа кружка направлена не только на развитие славистики в Российской империи, но и на формирование в сознании киевских студентов российского шовинизма, о чем свидетельствует содержание некоторых рефератов. Отдельные члены кружка, как и их учитель, часто демонстрировали антиукраинские взгляды. Вообще, работа кружка сводилась к подготовке рефератов по избранной тематике, их обсуждению на заседаниях, знакомству с информацией о последних научных достижениях в отрасли славистики, а также изучению первоисточников. По инициативе профессора Т. Флоринского члены кружка начали создавать собственную библиотеку, закупая или получая в дар новейшие научные издания.

Доказано, что под руководством профессора Т. Флоринского свой научный путь начинали такие известные в дальнейшем ученые, общественные и церковные деятели, как И. Огиенко, о. М. Стельмашенко, Ф. Синькевич, и возможно, Г. Максимович. Все они сохраняли за собой право после окончания университета считаться членами кружка для занятий славяноведением.

Ключевые слова: студенческий научный кружок, рефераты, славистика, студенты, заседания.

© Nataliia Sokolova
(Kyiv)

ACTIVITY OF STUDENT GROUP T. FLORINSKYI IN UNIVERSITY OF SV. VLADIMIR AT THE BEGINNING OF XX AGE

The article is devoted history of becoming and functioning of student scientific group for employments by Slavic philology under the direction of dean of historical-philological faculty of T. Florinskiy. Methodological basis of publication was made by the historical and dialectical methods of research.

It is found out that at the beginning of XX century in the Ukrainian universities on territory of the Russian empire on initiative of teachers and student's scientific mugs, which had a goal to assist mental, moral and aesthetically beautiful development of student young people, are created. However, work of student scientific groups must was be taken to the printing-down of method of lead through of ordinary practical employments and was put under complete control of university guidance. It is explained that in the end XIX of age in a country began student agitations, directed on asserting right student higher educational establishments. As a result, a government forbade work of student organizations and as an alternative was offered by creation of scientific groups.

It is set that one of the first a group set to the work under the direction of Professor T. Florinskiy on the study of problems of Slavic studies. T. Florinskiy – a talented and erudite teacher demonstrated the Russian and monarchist looks which he tried to pass to the students openly.

Certainly, that during 1902–1904 educational years 38 meetings of group were conducted, where 18 student abstracts are discussed. The analysis of these labors rosined that work of group is directed not only on development of Slavic studies in the Russian empire but also on forming in consciousness of the Kyiv students of Russian chauvinism, what maintenance of some abstracts testifies to. The separate members of group, as well as their teacher, demonstrated against Ukrainian looks often. In general, work of group was taken to preparation of abstracts on a select subject, their discussion on meetings, to the acquaintance with information about the last scientific achievements in industry of Slavic studies, and to the study of original sources. On initiative of Professor T. Florinskiy the members of group began to create an own library, buying in or getting the newest scientific editions in a gift.

It is well-proven that under the direction of Professor T. Florinskiy the scientific way was begun by such known in future scientific, public and church figures, as well I. Ogienko, M. Stel'mashenko, F. Sin'kevich, and possibly, G. Maximovich. All of them reserved right after completion of university considered the members of group for employments by Slavic philology.

Keywords: student scientific group, abstracts, Slavic studies, students, meetings.

До редакції надійшла 31.01.2018.

**МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАЖАН У 1921–1939 РОКАХ:
ПОМЕШКАННЯ, ХАРЧУВАННЯ, ОДЯГ**

Зазвичай, під побутом розуміють сферу позавиробничого соціального життя, що включає як задоволення матеріальних потреб людини в їжі, одязі, житлі, лікуванні, підтриманні здоров'я, так і засвоєння людиною духовних благ культури, спілкування, відпочинку, розваг.

Еміграційний побут ще не був предметом спеціального історичного дослідження, на відміну від побуту радянського. Тоді як в житті української пражської міжвоєнної еміграції він (побут) був чи не найвагомішим чинником.

Найперше, чого потребувала українська інтелігенція в міжвоєнній ЧСР – даху над головою. І хоча чехословацька влада надавала в 1921–1927 рр. певні грошові субсидії на ті або інші українські справи, житлове питання українським вихідцям доводилося вирішувати самотужки.

Через те, що українська інтелігенція була умовно розширеною, (власне інтелігенція – професура, професійні політики, журналісти, лікарі, юристи, інші; студентство та військовий контингент), житлове питання теж було (умовно) поділене на певні види: придбання (купівлю) по можливості власного житла; квартиринунаймання, проживання в гуртожитках при конкретних громадських організаціях.

Житлове питання тягло за собою і харчове, яке теж вирішувалося своїми силами. Однак, в цьому питанні, на відміну від житлового, українські вихідці були значно організованішими, аж до створення кооперативних їдалень та господарських крамниць.

А ось питання «Що вдягти?» вирішувалося як за допомогою певних допомогів громадських фондів, так і в залежності від власних смаків та вподобань.

Ключові слова: українська пражська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, побут, житло, їжа, одяг.

Слово «побут» з перших днів життя українських вигнанців в міжвоєнній ЧСР було яскравим прикладом активного переходу самого поняття в літературну мову (а мова йде, наголосимо, про українську еміграційну інтелігенцію) з мови вжитку (народної мови), де «побут» – це фактично «пожитки», «майно» та «скарб». Етимологічний склад цього слова був очевидний і тоді, в 1920–1930-ті власне самим емігрантам, та є очевидним і в наші часи: «по-бут», «бут-и», «бут-тя» (можна порівняти з польським словом «byt», що перекладається як «буття, стан, перебування» або з французьким словом «existence» – «існування»). Сучасні словники дають здебільшого таке тлумачення побуту: «життєвий уклад, повсякденне життя» [1]; «сфера повсякденної життєдіяльності людей, яка орієнтована на задоволення матеріальних потреб і освоєння духовних благ, на спілкування, відпочинок і розваги і яка складається під впливом матеріального виробництва, суспільних відносин, рівня культури, етносоціальних особливостей соціальних спільностей людей» [2]; «сфера позавиробничого соціального життя, що включає як задоволення матеріальних потреб людини в їжі, одязі, житлі, лікуванні, підтриманні здоров'я, так і засвоєння людиною духовних благ культури, спілкування, відпочинку, розваг» [28, с. 75]. У цілому, розумі-

ють широке і вузьке поняття побуту. У широкому розумінні побут – уклад повсякденного життя. У вузькому сенсі – сфера повсякденного життя, яка розглядається окремо від професійної, офіційної діяльності.

Отже, можна сказати, що побут, який є синонімічним «повсякденності», – це сукупність умов, засобів, форм і способів задоволення матеріальних та духовних потреб членів суспільства, які історично змінюються, проявляються у певному укладі чи способі життя і залежать від рівня розвитку виробництва, суспільно-економічних відносин, загального стану культури даного народу. Щодо останнього (рівня розвитку виробництва, суспільно-економічних відносин і загального стану культури народу), то у випадку з українською еміграцією, беруться до уваги чехословацькі реалії 1920–1930-х рр., їх запозичення та перенесення на український ґрунт.

Варто відзначити, що окреслені нами проблеми соціальної історії ще не були предметом спеціального дослідження. Вивчалася та вивчається, здебільшого, політична й культурно-освітня діяльність української еміграції. На еміграційну повсякденність увага практично не звертається. Тоді як радянська (українська) повсякденність ретельно розроблена та продовжує розроблятися дослідниками [27].

Найперше, чого потребувала українська інтелігенція в міжвоєнній ЧСР – даху над головою; стін, що стануть рідними, хоч якоїсь власної домівки. І хоча чехословацька влада надавала в 1921–1927 рр. певні грошові субсидії на ті або інші українські справи, житлове питання українським вихідцям доводилося вирішувати самотужки.

Через те, що українська інтелігенція була умовно розшарованою, (власне інтелігенція – професура, професійні політики, журналісти, лікарі, юристи, інші; студентство та військовий контингент), житлове питання теж було (умовно) поділене на певні види: придбання (купівлю) по можливості власного житла; квартировинаймання, проживання в гуртожитках при конкретних громадських організаціях.

Придбати (купити) собі житло серед української інтелігенції в міжвоєнній Чехословаччині змогли одиниці. Зокрема, професор Леонід Білецький (1882–1955) – філолог, перший ректор Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі в 1923–1926 рр. Та доцент, викладач Української Сільськогосподарської академії в Подебрадах – ветеринар та письменник Василь Королів (Королів старий) (1879–1943). Так, про Білецького писала у своєму «Щоденнику» Софія Русова 8 травня 1930 року: «...Вчора була з Романом (онуком – О. З.) у Білецьких. Вони заарендували собі невеликий шматок землі і розводять город, мають свою хату. Дуже ним тішаться тим городом і так справді там гарно, крайовид гарний, дітки їх граються на своїй землі, в чистому повітрі. Я там сиділа-вишивала в їхньому домі і на хвилю забула, що я в Празі. Не хотілося додому вертатися» [16, с. 310]. А ось про будинок Короліва старого писав студент Академії Михайло Єремійв. Будинок цей Єремійв згадував при написанні матеріалу про подебрадський гумор в 1926 р. – видання академічної студентської газети «Подебрадки»: «...Терпів від сатириків також і доцент В. Королів, який вважав себе комерсантом і дуже практичною людиною, про якого оповідали, що він, щоб мати можливість викладати в Празі і в Подебрадах, шукав собі помешкання в місцевості, рівно віддаленій від обох міст, між якими було півтори години їзди колією. Нарешті він знайшов свою мрію, купивши хату в селі, яке було справді рівно віддалене від Праги та Подебрад, а саме – на 2½ години їзди від кожного з цих центрів української еміграції» [3, с. 217].

Цікава деталь щодо вартості житла. В середньому вартість приватного будинку в міжвоєнній ЧСР складала біля 90.000 крон. При спів-

відношенні чехословацької крони до американського долара 2.96:1, фактично 3:1, в 1923–1933 рр., виходила величезна сума. Розрахунки взяті нами із документації російської празької еміграції, котра, маючи зовсім інший соціальний статус, а головне, фінанси, могла дозволити собі будівництво кооперативного житла. Так, наприклад, в середині 1922 р. російські вихідці у Празі створили Чесько-російське професорсько-будівниче та квартирне товариство, (своєрідний кооператив – О. З.), що мало на меті будівництво та купівлю багатопверхових і одноповерхових житлових будинків, торгово-промислових приміщень. На рахунках цього товариства, завдяки членським та добродійним внескам, позикам під заклад нерухомості та іншим видам грошових надходжень, на 1925 р. осіло 3.071.071 чехословацьких крон. І вже на весну 1925 р. за проектом російського архітектора В. А. Брандта та чеського колеги Р. Свободи збудовано будинок з двох секцій. Так званий «Професорський будинок» із 42-ма квартирами. За російськими стандартами будинок був п'ятиповерховим, за чеськими – трьохповерховим (з мезоніном та мансардою) [7, с. 80]. Вартість однієї квартири у цьому будинку становила 68.000–71.000 крон.

Квартировинаймання було найбільш поширеним та прийнятним варіантом вирішення житлового питання для більшості українських вихідців, як професорів, політиків, журналістів, інженерів, викладачів, юристів та лікарів, так і студентів з військовими. Та ж Софія Русова писала вже про своє помешкання 19 липня 1930 р.: «...Переїхали з нашої старої хатини. Все згадується минулорічне 6 липня, коли після підвечірку наше поросся виявило деяку хворобливість та довелося його зарізати. Тепер же з переїздом в цю нову квартиру та з покупкою пьяно (фортепіано – музичний інструмент – О. З.) життя наше прийняло цілком колишній Русовський характер: приходять люде, співає Самойлов...» [17, с. 313].

А ось що згадував про свої квартири інженер Валентин Сімянців – випускник Подебрадської Сільськогосподарської Академії: «...А тут отаке (1924 р. – О. З.): шукай квартиру, дбай сам за себе.... Знайшли ми з напарником квартиру на Жишковому передмісті.... Жилося там непогано. Пані Давидова симпатична, худенька, сивенька вже бабця, вічно читала. Господарство вела її доця, теж вже немолода панна з сильно подзьобаним віспою обличчям та ще бідняга горбата. Але завжди весела, дотепна, турботлива до своїх квартирентів – люк-

саторів. З оповідань пані Давидової ми довідалися, що та кімната, де ми жили, вже мала сорокалітній юбілей... Кавою ми снідали ранком на квартирі. Потім цілий день на лекціях і тільки на вечір до хати.... У кімнаті, де ми мали спати, між ліжками стояв столик і на столику лежала лампа, можна було читати. Та однак, квартира та люксова була дорожувата для нашої стипендії» [20, с. 51].

Були й курйозні випадки з квартирами. Запис того ж таки інженера Сімянціва від 1925 р.: «...Ходили-шукали і знайшли. І самі дивувалися і хвалилися: ось які ми! Гарна кімната, світла, велика, дешево. Та, не поспавши й декількох ночей, втекли ми з того «дешевого помешкання». Кожного вечора: музики, танці, якесь гепання, співи, верещання і все таке, просто Господи, чорта зна що! А й ще: для студентів зовсім не личить жити під однією стріхою з бардаком, а той прямо у ньому. Публічних домів у Республіці офіційно не було, демократія соромно опускала очі на згадку про таке і, високо задравши носа, дозволяла винарні з дамською обслугою» [21, с. 73].

Користувалася певний час українська інтелігенція й гуртожицьким варіантом. В гуртожитку здебільшого проживали колишні інтерновані вояки, (підлеглі – прості сільські хлопці, колишні студенти, в меншій кількості робітники, що перебували в лавах Армії УНР – О. 3.), котрі змогли правдами-неправдами потрапити на навчання до ЧСР, так і колишні професійні старшини. Усі – несімейні.

Записи інженера Сімянціва від 1923 р.: «...3 Громкому (Український громадський комітет (1921–1925) – О. 3.) потрапив я в гуртожиток на Погожельці, для нашого вояцько-студентського брата Громкомом організований. Щось як тимчасовий розподільник люду еміграційного. Бараки чорні, невисокі. Таке все не нове у нашому тодішньому життю. Тільки замість нар ліжка тісненькі одне біля одного» [22, с. 39].

«Нарадили мені, щоб поправити мій дірявий гаманець, піти на 1–2 місяці до гуртожитку «На Сліпінці», (вже в 1924 р. – О. 3.) здається так те називалося. В тому гуртожитку, то відверто була «Содома та Гомора». Заля величезна, заставлена ліжками. Гамір, рух, сновигання туди-сюди, як на базарі, навіть не базар – толкучка якась у портовому місті: галакає та балакає на усіх мовах. Була кімната, де ніби можна було вчитися, але і там не було тихо. То спір якийсь, то сварка або веселі балачки та регіт. А бувало в когось гарчав будильник. Але коли у мене вкрали останній рушник – це остаточно мене

переконало тікати з того збіговиська. «Дешева юшка», а в когось і куфер побіг» [23, с. 56].

Потрібно відзначити, що бували випадки, коли в людини й поготів не було знайомих серед емігрантів та не було зовсім куди податися, тому доводилося певний час ночувати під мостами, на кшталт паризьких клошарів. Тоді в ролі такої собі «чарівної феї» виступав митець Іван Кулець (1880–1952), котрий любив вечірні прогулянки містом. За згадками художниці та поетеси Галі Мазуренко-Боголюбової, як тільки у майстерні Української студії пластичного мистецтва заводилися клопи, – це означало одне: «Він (Іван Кулець – О. 3.) не міг знести, щоб яка безталанна мистецька душа тинялася, ночуючи під мостом» [9, с. 249].

Декілька зауважень про дизайн придбаних хат чи винайманих кімнат. Як можна зрозуміти із «споминів» та «згадок», хати та кімнати переходили до рук нових власників повністю умебльованими, подекуди навіть із домашніми (свійськими тваринами), як ото хатина Софії Русової із згадуваним поросям. Українським атрибутами в них хіба що були: книги, картини, гасові лапми, (бо не всі будинки ще були електрифікованими), примуси, фіранки, грамофонні платівки. Так, Наталка Наріжна згадувала, що серед української празької професури «правдивий грамофон марки «His Masters Voice»» мала родина Вітвицьких. Іван Вітвицький був доктором права в Українському вільному університеті та міг дозволити собі цю річ, бо працював, здебільшого, представником якоїсь чеської фірми, що виробляла та продавала патентні замки. Грамофон Вітвицького мав велику трубу і «малюнки хорошого песика» бо обох боках, а на додачу–велику купу платівок [11, с. 21].

Житлове питання тягло із собою і харчове, яке теж вирішувалося своїми силами. Однак, в цьому питанні, на відміну від житлового, українські вихідці були значно організованішими, аж до створення кооперативних їдалень та господарських крамниць.

В першу чергу, харчове питання було вирішене в Подєбрадах. Спочатку викладачі та студенти Сільськогосподарської Академії обідали в ресторані готелю «У Короля Юрія». Господар ресторану погодився дещо знизити ціни з огляду на велику кількість «відвідувачів». Але насправді, навіть знижені чеські ціни були зависокими для українських посіпак. Тому, сімейні вирішили на деякий час готували їжу у власних помешканнях за допомогою спиртівок або наявних плит. Та процес приготування їжі відіймав багато часу, давалася взнаки й доро-

говизна продуктів. Тому, Борис Мартос (1879–1977) – учений-кооператор, доцент УГА вніс до Сенату Академії пропозицію щодо організації двох кооперативів: 1) Споживчого товариства, що опікувалося б їдальнею та крамницею та 2) Кредитного товариства, яке мало надавати позики студентам у разі потреби. Зокрема, на створення Споживчого товариства Сенат УГА виділив 20.000 крон, а Український громадський комітет зі свого боку додатково надав ще 10.000 крон. Саме ці кошти пішли на створення господарської крамниці та їдальні. Їдальня була розбудована у винайманих двох кімнатах та кухні в пані Коштялової. Як писав сам Борис Мартос: «...Їдальня давала за 5 кр. такий самий обід, за який у ресторані потрібно було заплатити 7 кр. Пізніше було заведено ще й дешевий обід за 3,50 кр. (без м'яса або з половинною порцією м'яса). Великою вигодою було те, що їдальня почала готувати українські страви: борщ, гречану кашу, вареники, голубці і т. ін. Не було ні горілки, ні пива, що також сприяло зменшенню витрат на харчі. Зате можна було дістати склянку чаю чи молока за дуже дешеву ціну. Згодом були заведені й дешеві вечері. Студенти – члени управи та роздатчики – за свою працю мали безплатні харчі. Змінювалися вони кожних чотири місяці. І в цей спосіб члени управи відбували і практичні вправи з кооперації. Як їдальня, так і крамниця розвивалися дуже успішно» [10, с. 206].

У Празі українська інтелігенція спершу харчувалася у їдальні Громадського комітету, як казали в той час «на Козім наместі». Інженер Валентин Сімянців згадував у 1923 р.: «...У Празі «на Козім наместі» (Козячий майдан по-нашому) була їдальня для отаких, які перебували під ласкавим крилом Громкому. Спершу б назвати то можна було рестораном, цілком європейським, чистеньким, світлим, привітним.... Так ото до того ресторану й послали мене на роботу в кухню.

І перша праця там – терти сухий білий хліб на присипку, що вживається, як смажать рибу, котлети і всяке таке. А їсти тих смажених сухарців скільки душа прийме... Насиплеш в машинку кавалки хліба чи якогось там сухого печива, тай крути за ручки, а перетерте само сиплеться у мішок. Ніхто не стоїть над душою – можна говорити, закурити, відпочити, як осточортіє з незвички крутити «ту шарманку»...

Обов'язки мої були також: начистити бараболі, і то не якесь там горнятко, а велику балию, відер так на чотири. Приносити вугілля з підвалу, чистити казани. Робота не важка, але

от брудновата. Від вугілля я був чорний, а від казанів – масний. А ще весь час глядіти, щоб підлога в кухні була сухою – оганятися шваброю. А увечері, щоб весь кухонний посуд ближчав... А працював я багато – приходив раненько, першим, а кінчав після усіх. Завідував тим підприємством якийсь кооператор з Волині...» [16, с. 41].

«...Наші люде люблять котлети з мelenого м'яса і частенько приходилося молоти його. А через те, що до столу сідало щось із три сотні люду, м'яся треба було молоти години дві, як не більше. Добра вправа на м'язи, вони таки і вирости в мене в той час...

...Була й гарячка на кухні, коли на вечерю вареники подавали. А чи ж може бути український ресторан без вареників? Борщі – ті варили майже щодня. Я ніколи не уявляв як скоро ліпляться вареники. А їх же сотки й сотки, мабуть, більше як тисячу ліпили за вечір. Один ріже тісто, другий кладе щось там до того тіста, а третій мізинними пальцями під кутом у дев'ятьдесят ступнів зложеними, згорне тісто, придавить – і вареники, прошу, готові...» [25, с. 44].

В їдальнях, зазвичай, м'ясні страви були зі свинини чи яловичини. Проте, як відзначали той же інженер Валентин Сімянців та доцент УГА Василь Королів, вживалася й конина (для домашнього вжитку – О. 3.). Вона була наполовину дешевша свинини чи яловичини та продавалася в спеціалізованих магазинах. «А щодо смаку – як не знати, то і не пізнати» [8, с. 138].

Крім їдальні Українського громадського комітету «на Козім наместі» були ще три: одна кооперативна «Україна»; друга – «Наша хата» – приватне підприємство студента Рознатовського і рахувалась ця їдальня «домівкою гетьманців-соропадченків»; третьою їдальнею була «їдальня жінок-християнок». В останній хазяйнували пані Веремієва та пані Вілкул. Зокрема, про харчування в останній згадує кубанець, професор Василь Іванис (1888–1974): «...Ми ходили «до Християнок», так звали їдальню, що її тримали жінки деяких професорів і лекторів УГА і студентів з клієнтелю (клієнтів – О. 3.) правіших (гетьманських сил)» [4, с. 12].

У професора Іваниса є також цікаві згадки й про те, як українські емігранти намагалися урізноманітити свій харчовий раціон за допомогою присадибних (приакадемічних) ділянок: «... Біля лябораторії (позаду) був пустир з кількома деревами, що його також винаймала Академія. Цю площу, здебільшого, обробляли, поділивши на грядки, професори-хіміки, які садили: цибулю, часник, огірки та помідо-

ри. Вони навіть змагалися, у кого виросте це краще і добивалися до 70 помідорів на 1 кущі. Тоді чехи ще не вживали сирих, дозрілих помідорів чи огірків і косо дивилися на українців, які споживали «червоні та зелені бур'яни». Були українські емігранти також першими дегустувачами кавунів з Угорщини та Закарпаття» [5, с. 33].

Потрібно сказати, що крім традиційних українських страв еміграційні їдальні готували також популярні на той час й чеські страви: картопляний суп або *bramboračka*, відбивну зі свинини з кнедлями (виробом з тіста або картоплі, що переважно вариться – *О. 3.*) та квашеною капустою – *vepřové knedlíky a zelí*, кнедлі із різною начинкою, вершками та особливим сортом сиру – *ovosny knedlíky*, штрудель з яблуками – *jablečný závin*, різноманітні ковбаски.

Проте, варто відзначити, що в цілому життя українських пражан було напівголодним. За згадками випускника УГА, інженера Василя Проходи «хліб з'їдався цілими кілограмами разом із так званим американським смальцем, який був з усіх товарів найдешевшим, а вітамінами були овочі, особливо помідори» [15, с. 11]. Згадували про напівголодне життя й Софія Русова й Василь Королів. Так, Русова 26 лютого 1929 р. занотувала у своєму «Щоденнику»: «Сьогодні наше з Любою (донька Софії Федорівни, Любов Ліндфорс – *О. 3.*) народження, усі обідали у Люби. І як каже Генріх IV, куриці за 18 корон на усіх сімох чоловік вистачило» [18, с. 240]. А Василь Королів й поготів підкреслював, що українські пражани виживали за рахунок картоплі та зеленої цибулі, частенько пісних, без олії.

Крім житла та харчів, болючим у житті української пражської еміграційної громадами було питання «Що вдягти?» Бо ж за кордон виходилося в тому, що було, або взагалі без нічого. Частково дане питання вирішувалося за допомогою певних допомогів громадських фондів, а частково – самотужки, в залежності від власних смаків та вподобань.

В найгіршому становищі були студенти. Тому студенти Подебрадської Сільсько-господарської Академії та студенти УВП ім. М. Драгоманова в Празі отримували певну матеріальну допомогу від «Чесько-українського комітету допомоги українським і білоруським студентам». Головою Комітету чехословацькі урядовці призначили Я. Бідла, а заступником – О. Колесу. Окрім грошової допомоги щомісячно в розмірі від 450 до 580 крон, студенти отримували і повний комплект одягу:

1 пальто, 1 костюм, 1 пару взуття (в залежності від сезону), 2 пари білизни, 6 шкарпеток, 6 носових хустинок [19, с. 82]. Крім того, керівництво Академії робило спроби домовитися відносно знижок на придбання чи пошиття одягу з місцевими крамарями та шевцями. Та все ж досить часто студентам доводилося вирішувати це питання мало що не хитрощами. Наприклад, інженер Валентин Сімянців згадував, що «всі діставали потрібні папірці до крами «Чеських Легіонерів», і він дістав, бо там була змога дешево набути необхідний, а головне, якісний одяг. У 1926 р. вибрав він собі, як пам'ятає, темно бронзовий костюм-двійку» [26, с. 53].

А за згадками Василя Касіяна, у 1925 р. українським студентам у Празі було надіслано від канадських українців подарунки – поношені костюми і плащі. «Кондрашенко і я одягнулися у майже нові сірі костюми і виглядали них, як зарубіжні кореспонденти. Такими виїхали ми на Закарпаття» [6, с. 275].

Значно більшу увагу на одяг та взуття студентство звертало вже тоді, коли отримувало дипломи. Більшою мірою переймалася зовнішнім виглядом професура й професіонали. Здебільшого тим, аби одяг їх був чистим, випрасуваним, не порваним і відповідав фаху: «Було це під кінець січня 1931 року, коли з моїх очей перший раз впали рожеві окуляри. Ми саме з батьком переходили зі Старого Міста на Малоу Страну через чудовий, старезний Карлів міст. Ми – себто батько йшов, а я (Наталка Наріжна – *О. 3.*) стрибала поперед ним. Поки вже застрибалась досить далеко і врешті зупинилась, і стала мов укопана. Не дивлячись на зимову пору, був прегарний сонячний день. Сонце освічувало не так мого батька, як його пальто, яке я колись бачила чорним, а тепер воно стало чорно-синявим; я також перший раз побачила, як старанно воно було заштопане і обшите чорною тасьмою і зрозуміла, що ми таки бідні і щось воно не так з моєю молитвою» [12, с. 39].

Проте, незначний відсоток української інтелігенції все ж наслідував європейським модним тенденціям бурхливих 1920-х. Та ж Наталка Наріжна згадувала, що найбільш дорогими та вправними модистками в середовищі українських пражан були Наталія Дорошенко та Одарка Слюсаренко. Про Наталію Михайлівну Наріжна писала: «Вона також зайнялася шиттям і в цьому фаху мала мати великий успіх. Я особисто цього не знаю, бо ціни Наталі Михайлівни були мені не по кишені» [13, с. 19]. Тоді як про пані Слюсаренко, відзначала, що ця напрочуд балакуча жіночка,

котру не міг ніхто переговорити, мала «клієнтською обширну і не тільки українську; однак до себе вона роботи не брала, а їздила по домах» [14, с. 25].

Отже, скромний побут українських інтелігентів в ЧСР був налаштований довкола базових людських потреб. Однак, чеська культура

змусила дещо скоригувати побут, відмовитися від попереднього (колишнього) способу життя, прийняти інші соціальні норми, правила та зразки поведінки. Для українських вихідців змінилося практично все – від природи, клімату, психологічних стосунків до традицій, звичаїв, ритуалів і цінностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Быт. Словарь Ожегова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ozhegov.org/words/2554.shtml> – Название с экрана. 2.01.2018.
2. Быт. Национальная социологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/termin/byt.html> – Название с экрана. 2.01.2018.
3. Єремійв М. Подєбрэдський гумор. / М. Єремійв // «Україна-Чехія». Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України. Випуск 29–30. Рік видання VIII. 1999. – 394 с.
4. Іванис В. Стежками життя. Спогади. Книга V. / Василь Іванис. – Новий Ульм. Німеччина. 1962. На чужині. – 284 с.
5. Касіян В. З мого життя. Прага. Академія / Василь Касіян // «Україна-Чехія». Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України. Випуск 29–30. Рік видання VIII. 1999. – 394 с.
6. Ковалев М. В. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920–1930-е годы: исторические очерки / М. В. Ковалев. – Саратов: Саратов. гос. тех. ун-т им. Ю. А. Гагарина, 2014. – 154 с.
7. Королів-старий В. Згадки про мою смерть. Укр. в-во «Добра книжка» 169 випуск, Торонто, 1961. Вибрані твори. Том 1. 2-ге видання. – 289 с.
8. Мазуренко-Боголюбова Г. Шлях творчих зусиль / Г. Мазуренко-Боголюбова // «Україна-Чехія». Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України. Випуск 29–30. Рік видання VIII. 1999. – 394 с.
9. Мартос Б. Заснування Української Господарської Академії / Б. Мартос // «Україна-Чехія». Український культурологічний альманах. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України. Випуск 29–30. Рік видання VIII. 1999. – 394 с.
10. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин) / Наталка Наріжна. – Praha, 2010. Vydalo Sdružení Ukrajinek v České republice. Editor Mykola Mušínska. – 100 s.
11. Прохода В. Записки непокірного. Книга II. На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування. З перебування на чужині. / Василь Прохода. – Новий Ульм. Німеччина. 1972. – 306 с.
12. Русова С. Мемуари. Щоденники. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
13. Русские в Праге: 1918–1929 гг. Учебные заведени. – Прага, 1929. – 289 с.
14. Сімянців В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон. Д.К. 1973. – 91 с.
15. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
16. Философский энциклопедический словарь. [редкол.: С.С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2- изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

REFERENCES

1. Byt. Slovar' Ozhegova [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ozhegov.org/words/2554.shtml> – Nazvanie s jekrana. 2.01.2018.
2. Byt. Nacional'naja sociologicheskaja jenciklopedija [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://voluntary.ru/termin/byt.html> – Nazvanie s jekrana. 2.01.2018.
3. Jeremii'v M. Podjebrads'kyj gumor / M. Jeremii'v // «Ukrai'na-Chehija». Ukrai'ns'kyj kul'turologichnyj al'manah. – K.: Fond spryannja rozvytku mystectv Ukrai'ny. Vypusk 29–30. Rik vydannja VIII. 1999. – 394 s.
4. Ivanys V. Stezhkamy zhyttja. Spogady. Knyga V. / Vasyl' Ivanys. – Novyj Ul'm. Nimechchyna. 1962. Na chuzhyni. – 284 s.
5. Kasijan V. Z mogo zhyttja. Praga. Akademija. / Vasyl' Kasijan // Ukrai'na-Chehija». Ukrai'ns'kyj kul'turologichnyj al'manah. – K.: Fond spryannja rozvytku mystectv Ukrai'ny. Vypusk 29–30. Rik vydannja VIII. 1999. – 394 s.

6. Kovalev M. V. Povsednevnaia zhizn' rossijskoj jemigracii v Prage v 1920–1930- e gody: istoricheskie ocherki / M. V. Kovalev. – Saratov: Sarat. gos. teh. un-t im. Ju. A. Gagarina, 2014. – 154 s.
7. Koroliv-staryj V. Zgady pro moju smert'. Ukr. v-vo «Dobra knyzhka» 169 vypusk, Toronto, 1961. Vybrani tvory. Tom 1. 2-ge vydannja. – 289 s.
8. Mazurenko-Bogoljubova G. Shljah tvorchyh zusyl' / G. Mazurenko-Bogoljubova // Ukrai'na-Chehija». Ukrai'ns'kyj kul'turologichnyj al'manah. – K.: Fond sprjannja rozvytku mystectv Ukrai'ny. Vypusk 29–30. Rik vydannja VIII. 1999. – 394 s.
9. Martos B. Zasnuvannja Ukrai'ns'koi' Gospodars'koi' Akademii' / B. Martos // «Ukrai'na-Chehija». Ukrai'ns'kyj kul'turologichnyj al'manah. – K.: Fond sprjannja rozvytku mystectv Ukrai'ny. Vypusk 29–30. Rik vydannja VIII. 1999. – 394 s.
10. Narizhna N. Dytjachymy ochyma (Spomyn) / Natalka Narizhna. – Praha, 2010. Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v České republice. Editor Mykola Mušinka. – 100 s.
11. Prohoda V. Zapysky nepokirnogo. Knyga II. Na chuzhyni. Nacional'no-kul'turna dijat'nist', borot'ba za isnuvannja. Z perebuvannja na chuzhyni / Vasyl' Prohoda. – Novyj Ul'm. Nimechchyna. 1972. – 306 s.
12. Rusova S. Memuary. Shhodennyky. – K.: Poligrafknyga, 2004. – 544 s.
13. Russkie v Prage: 1918–1929gg. Uchebnye zavedenija. – Praga, 1929. – 289 s.
14. Simjanciv V. Students'ki chasy. (Spogady). Cheho-Slovachchyna. Roky 1923–1929. Vashyngton. D.K. 1973. – 91 s.
15. Social'ni transformacii' v Ukrai'ni: piznij stalinizm i hrushhovy'ska doba: Kolektyvna monografija / Vidp. red. V. M. Danylenko; red.-uporjad. N.O. Laas. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2015. – 698 s.
16. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. [redkol.: S.S. Averincev, Je. A. Arab-ogly, L. F. Il'ichev i dr.]. – 2- izd. – M.: Sov. Jenciklopedija, 1989. – 815 s.

© *Ольга Зубко*
(Винница)

МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНСКИХ ПРАЖАН В 1921–1939 ГОДАХ: ДОМ, ПИЩА, ОДЕЖДА

Обычно, под бытом понимают сферу внепроизводственной социальной жизни, включая как удовлетворение материальных потребностей человека в пище, одежде, жилье, лечении, поддержании здоровья, так и усвоения человеком духовных благ культуры, общения, отдыха, развлечений.

Эмиграционный быт еще не был предметом специального исторического исследования, в отличие от быта советского. Тогда как в жизни украинской пражской межвоенной эмиграции он (быт) был едва ли не самым весомым фактором.

Первое, чего требовала украинская интеллигенция в межвоенной ЧСР – крыши над головой. И хотя чехословацкая власть предоставляла в 1921–1927 гг. определенные денежные субсидии на те или иные украинские проекты, жилищный вопрос украинским эмигрантам приходилось решать самостоятельно.

Так как украинская интеллигенция была условно расслоенной, (собственно интеллигенция – профессура, профессиональные политики, журналисты, врачи, юристы, другие; студенчество и военный контингент), жилищный вопрос тоже был (условно) разделен на определенные виды: приобретение (покупку), по возможности, собственного жилья; съем жилья, проживание в общежитиях при конкретных общественных организациях.

Жилищный вопрос тянул с собой и вопрос питания, который также решался своими силами. Однако, в этом вопросе, в отличие от жилищного, украинские беженцы были значительно организованнее, вплоть до создания кооперативных столовых и хозяйственных магазинов.

А вот вопрос «Что надеть?» решался как с помощью определенных вспомогательных общественных фондов, так и в зависимости от собственных вкусов и предпочтений.

Ключевые слова: украинская пражская эмиграция, межвоенная Чехословакия, быт, жилье, еда, одежда.

© *Olga Zubko*
(Vinnytsia)

MATERIAL-DOMESTIC LIFE OF UKRAINIAN EMMIGRANTS OF PRAGUE IN 1921– 1939: HOUSEHOLD, FOOD, CLOTHING

Usually, the way of life is understood as the sphere of nonproductive social life, which includes both the satisfaction of the material needs of a man in food, clothing, housing, treatment, maintenance

of health, and the assimilation of a man or spiritual goods of culture, communication, recreation, entertainment.

Emigrational way of life has not been yet the subject of a special historical study, unlike the Soviet way life. Whereas in the life of the Ukrainian-Prague inter-war emigration the emigrational way of life was perhaps the most important factor.

First of all, what the Ukrainian intellectuals needed in the interwar period of Czechoslovak republic – was a roof over their heads. Although Czechoslovak authorities provided certain monetary subsidies in 1921–1927s, Ukrainian citizens had to decide the housing problems by themselves.

Due to the fact that the Ukrainian intellectuals was conditionally divided (the intellectuals themselves – professors, professional politicians, journalists, doctors, lawyers, others; students and military contingents), the housing issue was (conventionally) divided into certain types: acquisition (purchase) of the possibility of own housing; apartment rentals, accommodation in hostels at specific community organizations.

The housing issue was connected with food problems that were solved by their own forces. However, in this question, in contrast to house issue, Ukrainians were much more organized, up to the creation of co-operative dining-rooms and commercial stores.

But the question «What to wear?» was solved with as the help of certain auxiliary public funds, as depending on their own tastes and preferences.

Key words: Ukrainian-Prague emigration, interwar Czechoslovakia, life, housing, food, clothing.

До редакції надійшла 26.02.2018.

УДК 94:305–055.2(477) «192/193»

© Оксана Тарапон
(Переяслав-Хмельницький)

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ БІЛЬШОВИЗМУ 1920–1930-Х РР.: ПОШУК НОВИХ ЦІННОСТЕЙ

В умовах побудови радянського суспільства жінки отримували нове соціальне призначення. Замість традиційної ролі матері, берегині роду, формується образ радянської жінки – трудівниці, пролетарки, активістки, борця за нове життя. Феміністки середини XIX – поч. XX ст. вимагали рівноправності для жінок. Українське суспільство дореволюційного часу залишалося глибоко патріархальним, але в умовах Першої світової війни посилювалися соціальні та морально-психологічні проблеми, порушення традиційного укладу життя сприяло більшовицьким експериментам зі створення нового суспільства. Серед теоретиків жіночого питання була радянська діячка О. Коллонтай, котра в своїх працях відстоювала зростання політичних, соціальних, економічних та особистісних прав жінок. У практичній площині більшовики намагалися реалізувати окремі настанови гендерної політики. Зруйнувати традиційні цінності протягом 1920-х рр. більшовики не змогли, але було порушено моральні основи суспільства.

Ключові слова: емансипація, гендерна рівність, становище жінки, більшовицька ідеологія, праці О. Коллонтай.

В умовах більшовицьких експериментів з побудови класового суспільства, що передбачали нівеляцію старої соціальної структури, нове соціальне призначення отримувала і жіноча частина населення. Замість традиційної ролі матері, берегині роду, починає формуватися образ нової, радянської жінки – трудівниці, пролетарки, активістки, борця за нове життя. Цей статус вимагав від жінки іншої системи поведінки, зміни ієрархії цінностей як у суспільному, так і родинному житті.

У сучасній науковій літературі знайшли відображення як загальнотеоретичні питання

гендерних студій, так і проблеми становища та діяльності жінок Радянської України в період перших радянських десятиріч [13; 10; 14 та ін.], однак подальшого дослідження заслуговують питання теоретичного обґрунтування гендерної політики більшовицькими лідерами, проблеми їх втілення у практичній площині радянського повсякдення 1920–1930-х рр., вплив феміністичних експериментів на ціннісну складову в умовах соціокультурної кризи українського суспільства.

Жіноче питання в теорії і практиці більшовизму займало вагоме місце, адже жінку роз-

глядали як потенційного партнера радянської влади. Це було зумовлено, з одного боку, традиційно високою роллю жінки у справі виховання дітей, а, відповідно, формуванні моральних цінностей підростаючого покоління. З іншого боку, масове втягнення жінок у професійну та громадську роботу могло суттєво розширити соціальну базу режиму і з часом дати ширший простір державі у справі виховання дітей через шкільні заклади, дитячі організації, громадські установи тощо.

Феміністки середини XIX – поч. XX ст. вимагали рівноправності та стверджували позицію, згідно якої між статями немає суттєвих відмінностей. Доба капіталізму (з домінуючою владою чоловіків і капіталу) зумовила появу нових робочих місць, можливість жінок на самостійний заробіток і примноження сімейного бюджету. Але через втрату виробничих функцій домашнього господарства жіноча праця в ньому знецінилася, як і соціальна значимість жінки, котра почала перетворюватися на «дітородну машину» [13, с.15, 20]. Нівелювання ролі жінки в умовах «чоловічого» суспільства зумовило посилення уваги до жіночого питання в певних громадських колах.

Разом з тим, дослідники гендерної проблеми констатують різкі зміни в становищі і прагненнях жінок, що сталися на початку XX ст., які відповідно позначилися на суспільно-політичних дискурсах щодо жіночого питання серед різних суспільних організацій – від церковних до партійних [10, с. 82–83, 88–92]. Зростаючий феміністичний рух став об'єктом посиленої уваги і представників соціалістичних партій. Дразливе питання «сексуального звільнення» (сексуальної свободи вибору для жінок) в Європі стало предметом зацікавлення не лише соціальних революціонерів, але й всіх опонентів традицій і культури. Відповідно, емансиповані жінки оберталися виключно в орбіті соціалістичного руху. І хоч в нечисельному середовищі соціалістичних теоретиків теж не було єдності стосовно поглядів на «вільний союз без посвідок про шлюб» (незгоди Леніна з партійними товаришками-феміністками) [10, с. 92–94], це питання поставило в антагоністичне становище консервативні кола і прихильників «нової моралі», особливо це стосувалося першої країни Рад, де соціалістичні теорії знайшли радикальне втілення в життя.

В Україні др. пол. XIX – поч. XX ст. панівним залишалося традиційне патріархальне суспільство. Окремі представниці сучасних гендерних студій стверджують, що «сувора

патріархальщина» українського села виражала «чоловічу жорстокість щодо жінок», «подвійні поведінкові стандарти для чоловіків і жінок», «вразливість жінок у гнобительському патріархальному суспільстві». При цьому, вони відмічають: «У цьому складному світі (патріархальному – *О.Т.*) батьки й чоловіки несли відповідальність за збереження честі своїх дочок і дружин, домагаючись розплати за завдані жінкам тілесні й моральні кривди. Захищаючи честь жінки, чоловік засвідчував власну спроможність контролювати жінок і зберігав честь своєї родини в межах громади» [8, с. 65]. Поряд з тим, патріархальний уклад через звичаєву культуру допомагав зберігати моральні цінності суспільства, дотримання яких контролювалося самою громадою, в т.ч. і жінками. Дієвість цих традицій засвідчує відносно низький відсоток позашлюбних народжень в українському патріархальному селі [8, с. 68–70].

Ціннісно-моральні устої українського суспільства були суттєво підірвані цинізмом Першої світової війни, яка пришвидшила соціальне розшарування, масове зубожіння, міграційні процеси, зміну суспільної психології населення, котре поривало з сільськими традиціями, а суто пролетарських рис ще не могло здобути [7, с. 11–12]. За влучним висловом дослідника О. Реєнта: «Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною – проблема впливу на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізичний стрес, перенесений жіноцтвом. У цілому можна сказати, що людство стало жорстокішим і цинічнішим: політичні переконання ставали вищими за людське життя» [7, с. 12]. Не випадково, генерація молоді, яка пройшла цю війну, згодом у європейській літературі дістала назву «втраченого (загубленого) покоління» [7, с. 15]. Українські землі широко охопило біженство, збільшилася кількість військовополонених, що додатково посилювало соціальну та психологічну напругу [7, с. 411, 481–509]. Зазнали змін ментальні риси та установки населення. Війна поставила в надскрутне становище жіноцтво: скорочення виробництва, нестача чоловічих робочих рук зумовили масове залучення жінок до виробничої сфери, страйкового руху; зростала міграція жінок до міст; жіноча і дитяча праця залишалися низькооплачуваними. Все це вплинуло на зміну статусу жінок у суспільстві, у їх світогляді, формувало нові стосунки у сім'ї, що відповідали стандартам модерної епохи [7, с. 68–69, 413–414, 425, 468]. Окрім жіночого героїзму та проявів масового

патріотизму, в умовах порушення гендерної рівноваги у суспільстві, посилювалися такі асоціальні прояви, як проституція, яку поділяють на організовану (професійну) і стихійну (в умовах економічної безвиході та послаблення контролю батьків за підлітками). Кволі зусилля місцевої влади протидіяти діяльності т. зв. будинків побачень ефективних наслідків не мали [7, с. 472–475]. Як констатує дослідник О.Ю. Кирієнко: «Надскладні випробування воєнних часів зробили жіноцтво більш витривалим і агресивним». Поліційні зведення про заворушення на селі засвідчують захоплення поміщицьких володінь (для випасу худоби, збирання дров), напад «озлоблених неймовірною дорожнечею» жінок на торговців і пограбування мануфактури, супротив представникам влади [7, с. 475]. Можна охарактеризувати цей стан як свавілля відчаю, рішучість при задоволенні насущних потреб родини в умовах крайньої нужди.

Погодимось із зауваженням Еріка Гобсбаума, що про прояви асоціальної поведінки досить важко говорити мовою цифр [10, с. 86]. Однак, для нас важлива констатація факту порушення соціальних норм, певної ціннісної інверсії в умовах воєнної катастрофи українського суспільства, котра переросла в національну катастрофу перманентної боротьби за владу, зовнішньої інтервенції 1917–1920 рр. Власне, світ, де катастрофічно руйнувалися старі цінності, став досить принадним ґрунтом для радикальних більшовицьких соціальних експериментів.

Певні морально-ціннісні стереотипи в душі більшовицької ортодоксії відображені в статтях і промовах радянської політичної діячки, революціонерки-феміністки О. Коллонтай. Варто зупинитися на її теоретичній спадщині детальніше, зважаючи на те, що багато з цих положень покладено в практичну площину 1920-х рр., а епатажні феміністичні заклики мали суперечливий, але широкий розголос у суспільстві. Крім питань політичної боротьби, вона розглядала соціальні проблеми радянської держави. Ще в статті 1908 р. нею було окреслено коло проблем «жіночого питання»: економічне, громадянське і політичне становище жінок і засоби боротьби за політичну рівноправність, умови праці (охорона жіночої праці), освіта [2, с. 61, 63–64, 70–80]. О. Коллонтай акцентувала увагу на зростанні ролі жінок у виробничому та соціальному процесах, у зв'язку з чим мала зростати громадянська роль жінки та її активність [2, с. 69]. У душі комуністичної доктрини авторка зазначала, що кінцевою метою пролетарки є зруйнування старого антаго-

ністичного класового світу і побудова іншого, в якому не буде засобів експлуатації людини людиною, а усуспільнення праці стане запорукою свободи і повноправності жінки [2, с. 80].

Теоретизування О. Коллонтай у сфері гендерних відносин – це певна еклектична суміш еротичних стереотипів феміністок кінця XIX – поч. XX ст. про вільні стосунки між статями, соціальних положень про боротьбу за гендерну рівність у політичному, соціальному і особистісному вимірах, критичний зріз гострих економічних та класово-соціальних проблем епохи, що породила соціалістичну доктрину.

У книзі «Новая мораль и рабочий класс», надрукованій 1919 р., О. Коллонтай намагається розкрити проблеми «нової жінки», її психотипу. Це жінки, викувані «важким молотом життєвої необхідності», з новими «самостійними» запитами на життя, новими емоціями. Які стверджують свою особистість і протестують проти поневолення жінки в державі, сім'ї, суспільстві. Це сильні, горді, сміливі, самостійні і незалежні особистості, які часто самотністю платять за власну внутрішню свободу, які створили себе самі і здатні кидати виклик «буржуазній моралі». Цей тип О. Коллонтай визначає як «холості жінки», котрі перестали бути відображенням чоловіка і є економічно самодіяльними [4, с. 3–8]. Образ нової жінки О. Коллонтай зчитує з образів героїнь літературних творів, хоч прототипів їх бачить і серед жінок робітничих кварталів, і серед представниць буржуазного суспільства. Усвідомлюючи соціальні зміни капіталістичного устрою, О. Коллонтай указувала, що «холоста нова жінка» – це породження крупно-капіталістичної системи господарства, коли в період зростання найманої жіночої праці і збільшення кількості самодіяльного жіночого населення (серед якого більше 50 % незаміжніх), жінки змушені пристосовуватися до нових умов і в боротьбі за існування можуть покладатися лише на себе і не можуть «по старій звичці» ховатися за спину «годувальника». Замість старих побутових кайданів, жінки потрапили «в нову петлю – економічної залежності від капіталу». Залишившись без чоловічої підтримки, сімейної опіки, жінки змушені пристосовуватися до нових жорстких умов існування, в яких старі «бабусині істини» і моральні установки «виявляються абсолютно зайвими, непридатними, шкідливими», які вимагають чоловічих якостей і психологічних змін [4, с. 29–31].

О. Коллонтай порушила не лише проблеми гендерної рівності, а й «вільних» стосунків, як основи самореалізації жінок. У душі фемінізму

вона ідеалізує «новий тип» жінки, яка вільно обирає собі супутника життя і відстоює право не обтяжувати себе «сімейним рабством», для якої любовний роман – лише «привхідний епізод», «привхідна мелодія» [4, с. 8–10]. Характерні риси нової жінки включали: 1) вміння перемагати емоційність (замість інстинктів «самки» і «власниці» – жінка-людина, жінка-особистість, котра не посягає на волю партнера і не терпить подібних посягань щодо себе; замість безглуздої «бабської» помсти і ревності – бережливе ставлення до суперниці; замість вузько індивідуальних почуттів – вироблення «емоцій колективності, товариськості»); 2) підвищена вимогливість до чоловіка (вимоглива самоповага); 3) нове ставлення до роботи – соціалізація жінок (де почуттєвості відводиться підлегле місце, як у чоловіків) [4, с. 17–26].

О. Коллонтай посягає на усталені суспільні моральні норми. Вона стверджує, що визначена буржуазно-власницькою мораллю жіноча доброчесність вимагала «сексуальної чистоти», «статевої добрودійності», які визначали моральне обличчя жінки. Герої нових романів, нові «холості» жінки переважно переступають заборони статевої добрودійності (незаконні зв'язки, позашлюбні діти, часом від різних чоловіків тощо), але не втрачають честі людського образу, адже новим критерієм оцінки жінки мають виступати її розумові здібності та душевні якості, що і складає основу «нової моралі, яка формується». Нові героїні імпонують О. Коллонтай більше від «пасивної добрودійності пушкінської Тетяни» чи «боягузливої моралі тургенівської Лізи» [4, с. 27–29]. По-суті, в феміністичні романи XIX – поч. XX ст. з темою вільних стосунків, О. Коллонтай додає соціальне звучання. Окрашує образи героїнь певним соціальним змістом, пошуком свободи і самовираження, гордої незалежності, здатної переносити всі тяготи матеріального і трудового життя. Як стверджує Ерік Гобсбаум, в типових романах XIX ст. (типу «Мадам Боварі») перелюбство виступає як різновид «утопійних мрій про звільнення від кайданів подружнього життя» [10, с. 85].

Характерно, що критикуючи подвійні стандарти буржуазної моралі, котра більш поблажливо ставилася до пороків чоловіків [4, с. 28, 36, 55–56], О. Коллонтай не ставила питання про моральне оздоровлення суспільства загалом, у т.ч. й чоловіків, а лише стверджувала право жінки на «вільні» стосунки без упереджень. Усвідомлюючи, що «самодіяльні» жінки перебувають в переважаючій меншості, лідерка ра-

дянських феміністок стверджувала, що «своєю переоцінкою моральних і статевих норм нові жінки хитають непорушність укладу в душі і тих жінок, які ще не вступили на новий, тернистий шлях», «отруюють своєю критикою розум сучасниць», «розбивають старі ідоли», «піднімають знамено повстання проти тих «правд», якими поколіннями жили жінки» [4, с. 34]. Отже ставка робилася на розхитування норм моралі, традиційних цінностей, поглядів на гендерні ролі та соціальний статус жінки.

Виражаючи новосформоване прагнення феміністок сумістити любов і свободу, О. Коллонтай численні любовні захоплення розцінює як пошук ідеалу «більш повного і довершеного любовного спілкування». А оскільки шлюб посилює «психологію «старої» людини, створює моральні узи, які за міцністю не поступаються і зовнішнім кайданам, то шлюб розглядається як негативний пережиток минулого [4, с. 21]. До головних недоліків легального шлюбу представниці фемінізму відносили його нерозривність, що, на їх переконання, суперечило всій психологічній і соціальній природі людини; критикували позицію «власності» у шлюбі (як безумовної приналежності подружжя один одному) та права «безроздільного володіння» одного члена подружжя над іншим. Ставилася вимога легалізації всіх форм «шлюбного спілкування», із яких більшість становили, власне, позашлюбні стосунки. З вимогою, щоб вони не шкодили расі і не визначалися економічним гнобленням. Мова йшла також про легалізацію «зміни любовних союзів протягом людського життя» («послідовна моногамія») як нормального і неминучого явища та потреби розвитку особистості [4, с. 38–39]. А щоб звільнити жінку від особистих драм та «жахів спустошення», слід перетрусити старий моральний багаж, навчити молодих дівчат дивитися на любов як на сходинку до свого власного «я» [4, с. 47].

Реалії 1920-х рр. були далекими від цих феміністичних фантазій. Однак, ці мрії, – підкріплені радянською соціальною політикою, направленою, з одного боку, на розхитування традиційної патріархальної сім'ї з її ціннісними установками та приватновласницьким укладом, а з другого, – на матеріальну підтримку материнства, обов'язкову сплату аліментів тощо – суттєво підірвали моральні устої суспільства. Прикладами можуть слугувати герої із творів М. Зощенка, взятих із реалій непівського суспільства, для яких практицизм, пристосуванство і пошук кращих умов життя стають буденними практиками повсякденного існу-

вання. Досить характерно вималювані героїні оповідань, які борються не за власну гідність і свободу, не за високі духовні ідеали, а за квадратні метри житла, сплату аліментів, пошук кавалерів, здатних зводити в кіно і пригостити тістечком. В одному із оповідань М. Зоценко іронізував щодо наслідків політики емансипації жінок: «... сучасні молоді жінки люблять що-небудь сміливе, героїчне. Їм не подобається будь-що звичайне. Вони люблять, щоб чоловік був неодмінно льотчик чи в крайньому випадку бортмеханік». А що робити іншим, адже неможливо, щоб всі «без виключення літали під небо»? [12]. В оповіданні відображені проблеми багатозлюбності, як чогось пересічного, буденного, піднято питання «вільного шлюбу», «без обмежень особистості». З уїдливым сарказмом автор описує можливий типовий випадок «вільних» шлюбних стосунків, де дружина сходиться і розходиться з чоловіками за покликом почуттів («Я, каже, від себе не залежу. Моє серце мені підказує, яких сучасних чоловіків мені любити, а яких ненавидіти»), котрі традиційна мораль трактувала однозначно розпущеною, і резюмує: «Я дивлюся проти таких свобідних шлюбів» [12].

Феміністичне заперечення «власницьких» основ шлюбу було цілком співзвучне колективістським ідеям більшовизму, вкладалося в схему боротьби з приватновласницькою психологією буржуазного світу і могло відбуватися лише шляхом руйнування традиційних підвалин подружніх стосунків. Аспекти «підкорення» в шлюбі, як і підкорення одного члена класу іншим, вважалися ворожими психіці пролетаріату: «Не в інтересах класу «закріплювати» за окремим членом революційного класу самотійного його представника, який мусить перш за все служити інтересам класу, а не виокремленого і відособленого сімейного осередку» [4, с. 59]. В соціальних конфліктах інтереси класу ставилися вище інтересів сім'ї [4, с. 59–60]. Подібні стереотипи були неприйнятними християнізованому світогляду переважної маси українського суспільства. Тому на глум у селах піднімали виступи щодо комуністичної сім'ї (традиційні запитання щодо спільних жінок), тому піддавалися побоям з боку власних чоловіків жінки-активістки, яких звинувачували в аморальних проявах, а жінки-керівники в селах не знаходили співчуття при виконанні важкої чоловічої роботи. Загалом, вороже ставлення чоловіків до жінок, котрі йшли на громадську роботу було непоодиноким [11]. Та й ставлення переважної

жіночої маси до жінактиву часто було досить упередженим. Однак, офіційні стереотипи поступово входили в повсякденну риторичку населення. Так, до міжнародного пролетарського свята 8 березня 1929 р. радянська преса на місцях писала про важливість радянської культурної роботи «серед жінок, що досі не звільнилися з-під влади чоловіка та сім'ї» (виділення – О.Т.) [9]. І хоч більшовики цілком усвідомлювали, що нова концепція суперечить традиційній моралі переважної більшості аграрного населення країни, але за влучною оцінкою О. Коллонтай, зроблений виклик почав розхитувати його непохитні донині підвалини.

Виступаючи проти традиційної «вузько-замкнутої» буржуазної сім'ї (як осередку власницьких інтересів) та сімейних цінностей загалом, О. Коллонтай робила ставку на одержавлене, колективне виховання дітей. Оскільки в умовах «вільного кохання» і «вільних стосунків» питання материнства і дитинства стало б вразливою проблемою, феміністка пропонувала державі взяти на себе опіку цієї справи і зобов'язати суспільство створити умови для підтримки жінки в період материнства [4, с. 47]. Виховання дітей в дитячих колоніях та дитячих гуртожитках розглядалося реальною альтернативою традиційній системі сімейного виховання, а організовані дитячі кухні мали б стати осередком колективістського виховання самих матерів [3, с. 239, 241]. Перебудова суспільства, перш за все, потребувала «усунення самого поняття про законних і незаконних дітей», заміни церковного шлюбу громадянським, який легко може бути розірваний, докорінної перебудови суспільства на комуністичних засадах [4, с. 43]. Щасливе особисте життя розкріпаченої особистості ставилося в пряму залежність від зміни суспільно-політичного ладу, ставка робилася не лише на зміну ціннісних установок, а й психологічного типу жінок. Загалом питання зміни психіки нової радянської людини окремими штрихами нерідко зустрічається в працях радянських партійних діячів 1920–1930-х рр. Нова людина – це новий психотип.

У практичній політичній площині О. Коллонтай намагалася реалізувати певні ідейні настанови. Зокрема, після жовтневого перевороту при наркоматі першого радянського уряду вона створила Відділ по охороні материнства і дитинства і Колегію по охороні і забезпеченню материнства і дитинства [1]. Радикальне вирішення низки соціальних проблем вона висунула в жовтні 1918 р. – експропріація майна монастирів («чорних гнізд») під «бу-

динки материнства», «будинки відпочинку» тощо [5, с. 245]. Ще у січні 1918 р. за допомогою загону матросів зробила спробу реквізувати Олександрівську лавру в Петрограді, що зумовило жорстокі експропріації стосовно церкви та масовий спротив віруючих, викликало «Воззвання» Патріарха Тихона, яке анафемувало «безумців» [1]. Тобто, конфлікт радянської влади і Церкви, що в 1930-х рр. вилився в садистське переслідування і знищення релігії, започатковувався ще з теоретичних основ більшовицьких лідерів, серед яких валькірія революції О. Коллонтай. Ствердження « нової » моралі йшло врозріз християнських моральних норм, можемо припустити, що маніакальна нетерпимість більшовиків до православ'я витікала, перш за все, з ціннісної несумісності їх світогляду. О. Коллонтай особливо негативно ставилася до релігії та церковного шлюбу, в основі її теоретичних міркувань лежало заперечення християнських догм і нове уявлення про основи моралі, вільне від моралізуючих заборон «попа» на дошлюбне спілкування і теологічних роздумів про «пекло» чи «рай» в прагненні фізіологічних задоволень [4, с. 46].

Окремі сучасники О. Коллонтай, серед яких і відомий соціолог П. Сорокін, стверджували про сексуальні відхилення в її психіці [1]. Однак, варто зауважити, що небезпека для моральних устоїв суспільства полягала в тому, що до типу героїнь феміністичних романів (на які посиляється Коллонтай у своїх статтях) вона додає соціально-класового звучання. Відвічний ціннісний дискурс в сфері сімейно-статевих стосунків феміністка-революціонерка розглядає через призму проблем капіталізму та загострення соціального конфлікту, котрий в умовах Першої світової війни набув апогею. Особливо, коли врахувати колосальний руйнівний вплив війни та революції на традиційні устої, загострення соціальних хвороб та аномалій, то сміливе оприлюднення гендерних та статевих проблем, про які традиційне патріархальне суспільство переважно мовчало, знаходило поживне середовище серед революціонізованих мас. Війна в певній мірі легалізувала сексуальні відхилення від соціально усталених норм, лавиноподібне зростання економічних негараздів, порушення гендерної рівноваги стимулювали ріст моральних проблем. Вільне ставлення лідерів більшовизму до основ моралі теж свідчило про ціннісний зсув у державі, котру будували більшовики. Про нетрадиційну орієнтацію наркома освіти Радянської Росії А. Луначарського, зокрема, недвозначно

натякав С. Єфремов у щоденникових записах 1920-х рр. [15, с. 75, 124]. А народний фольклор на заходи з «пошани» дня народження вождя революції 1924 р. саркастично відповідав: «На увагу революційних заслуг Ілліча, сифіліс перейменовується на Першу Червону хворобу імені Леніна» [15, с. 23–24].

Теоретичні погляди О. Коллонтай, хоч і викликали бурхливі дискусії в партійному керівництві, однак, не в останню чергу були покладені в основу радянської політики соціальних трансформацій, для яких важливим було розхитування традиційного патріархального укладу життя. У грудні 1917 р. офіційним декретом жінкам було надано громадянські права на рівні з чоловіками, закріплені першою радянською Конституцією 1918 р. У 1920 р. визнано право жінок на аборт. Громадянський кодекс РРФСР 1918 р., а далі Закон про шлюб, сім'ю і опіку 1926 р. установлювали єдиним законним шлюбом громадянський. Крім того, акт реєстрації шлюбу зводився до суцільно статистичної процедури, спростилися і процедура розлучення [6]. І хоч до середини 1930-х рр. держава поступово повернулася до основ соціального захисту сім'ї, як головного суспільного осередку, соціальні експерименти 1920-х рр. мали незворотні наслідки для ціннісно-моральних основ суспільства. Культивування більшовиками «вільної любові» зумовили поширення аморальності серед молоді. С. Єфремов 1924 р. свідчив про свідомо провокаційну розпусту серед молоді більшовицькими «вихователями» в «ленінських» інтернатах. Зазначав, що у Ленінському дитячому містечку (дитячий притулок у колишній Дегтярівці) між годованками-дівчатками (неповнолітніми) десятки вагітних і мало не всі заражені «червоною хворобою ім. Леніна». 1928 р. письменник нотував, що в тому ж закладі недавно зроблено 80 абортів дівчаткам-вихованкам (окремим з них по 14–15 років). Небажані вагітності траплялися й серед вихованок інших притулків (зокрема, на Подолі), що викликало осуд людей. Всі ці явища С. Єфремов кваліфікував як «наслідок системи». Адже за новими радянськими «педагогічними» підходами хлопців і дівчат по притулках клали спати поруч, незважаючи на дорослий вік окремих з них. В одній із київських бурс при ревізії навіть було зроблено догану за те, що за три роки існування закладу хлопці й дівчата сплять нарізно [15, с. 24, 123–124]. Загальна малограмотність, низький рівень культури, а часто й аморальна поведінка кадрів піонервожатих та представників шкільного ак-

тиву (пияцтво, розпуста, сквернослів'я тощо) в закладах освіти не були рідкістю і в 1930-х рр.

Погодимось з висновком дослідниці С. Айвазової, що революційна перетряска суспільного життя була необхідною для самоствердження радянської влади: «В кінцевому результаті всі держави, подібні радянській, використовували ідеї перебудови соціальних відносин між статями для розправи над особистістю – будь-якою, чи то чоловіком чи жінкою, – для формування системи тотального панування. В момент зсуву в соціальних відносинах між статями верх отримала третя сила – держава-партія чи навіть держава-рід. ... патерналістська держава, що тяжіла до тоталітаризму, покладала на себе функції «бать-

ківської влади», відчужуючи від неї конкретно мужчину, чоловіка, батька, щоб позбавити його самих основ чоловічої ідентичності» [6]. Така держава прагнула повністю підкорити індивіда, беручи на себе дріб'язкову опіку над всіма сферами особистого життя. Не випадково Сталін найбільше любив, коли до нього зверталися «Батько народів». Чоловік, батько сімейства став об'єктом переслідувань і масових репресій, був приниженим мізерною зарплатою і безпорадністю захистити родину. А факт стирання межі між статями на мовній основі намагалися закріпити через масову практику слова «товариш», яке не передбачало статевого розмежування, як не передбачав його і щоденний уклад життя [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коллонтай Александра Михайловна // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%9E%wiki/Коллонтай>
2. Коллонтай А. М. Введение к книге «Социальные основы женского вопроса» 1908 г. // Коллонтай А. М. Избранные статьи и речи. – М.: Политиздат, 1971. – С. 61–81 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pseudology.org/Bolsheviki/Leninitsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
3. Коллонтай А.М. «Крест материнства» и Советская Республика. Сентябрь 1918 г. // Коллонтай А.М. Избранные статьи и речи. – М., Политиздат, 1971. – С. 237–242 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pseudology.org/Bolsheviki/Leninitsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
4. Коллонтай А.М. Новая мораль и рабочий класс. – М.: Издательство Всероссийского Центрального исполнительного комитета Советов Р.К. и К. Депутатов, 1919. – 61 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.odinblago.ru/novaia_moral/
5. Коллонтай А.М. Старость – не проклятье, а заслуженный отдых. Октябрь 1918 г. // Коллонтай А.М. Избранные статьи и речи. – М., Политиздат, 1971. – С. 243–245 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pseudology.org/Bolsheviki/Leninitsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
6. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. Документальные материалы. Очерки политической теории и истории: Очерк 2. Свобода и равенство советских женщин. 1. Идеология «новой женщины»: Смена вех [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.owl.ru/win/books/gw/o2_1.htm
7. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / Упоряд. О. Реєнт. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – 784 с.
8. Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство [Під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь]. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 62–73.
9. «8 березня» // Змичка. 1929. № 6 (81). 8 берез.
10. Гобсбаум Е. Нова жінка / Ерік Гобсбаум // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство [Під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь]. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 74–96.
11. Голос делегаток // Змичка. 1929. № 9(84). 23 берез.
12. Зощенко М. Опасные связи / Михаил Михайлович Зощенко. Рассказы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ostrovok.de/old/classics/zoshchenko/story111.htm>
13. Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Наталія Пушкарьова // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство [Під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь]. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 15–45.
14. Розовик О. Робота державних органів влади та громадських організацій УСРР з ліквідації жіночого безробіття у 1920-х роках // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2012. Вип. 22. С. 49–54.
15. Чернопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Єфремова: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 170 с.

REFERENCES

1. Kollontay Aleksandra Mikhaylovna // Vikipediya. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: https://ru.wikipedia.org/wiki/Коллонтай_Александра_Михайловна

2. Kollontay A. M. Vvedenie k knige «Sotsial'nye osnovy zhenskogo voprosa» 1908 g. // Kollontay A. M. Izbrannye stat'i i rechi. – M., Politizdat, 1971. – S. 61–81. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: http://www.pseudology.org/Bolsheviki_lenintsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
3. Kollontay A.M. «Krest materinstva» i Sovetskaya Respublika. Sentyabr' 1918 g. // Kollontay A.M. Izbrannye stat'i i rechi. – M., Politizdat, 1971. – S. 237–242. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: http://www.pseudology.org/Bolsheviki_lenintsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
4. Kollontay A. M. Novaya moral' i rabochiy klass. – M.: Izdatel'stvo Vserossiyskogo Tsentral'nogo ispolnitel'nogo komiteta Sovetov R.K. i K. Deputatov, 1919. – 61 s. – Elektronnyy resurs. – Rezhim dostupa: http://www.odinblago.ru/novaia_moral/
5. Kollontay A.M. Starost' – ne proklyat'ye, a zasluzhennyy otdykh. Oktyabr' 1918 g. // Kollontay A.M. Izbrannye stat'i i rechi. – M., Politizdat, 1971. – S. 243–245. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: http://www.pseudology.org/Bolsheviki_lenintsy/Kollontay_IzbrannyeStatiRechi.pdf
6. Ayvazova S. Russkie zhenshchiny v labirinte ravnopraviya. Dokumental'nye materialy. Ocherki politicheskoy teorii i istorii: Ocherk 2. Svoboda i ravenstvo sovetских zhenshchin. 1. Ideologiya «novoy zhenshchiny»: Smena vekh. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: http://www.owl.ru/win/books/rw/o2_1.htm
7. Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knyhakh. Knyha 1. Istorychni narysy / Uporiad. O. Reient. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 2014. – 784 s.
8. Vorobets K. Spokusnytsia chy tsnotlyva? Nepevne stateve stanovyshe zhinok u poreformenii ukrainskii selianskii hromadi // Hendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo [Pid red. Lilianny Hentosh, Oksany Kis]. Lviv: VNTL-Klasyka, 2003. – S.62–73.
9. «8 bereznia» // Zmychka. 1929. № 6 (81). 8 berez.
10. Hobsbaum E. Nova zhinka /Erik Hobsbaum //Hendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo [Pid red. Lilianny Hentosh, Oksany Kis]. Lviv: VNTL-Klasyka, 2003. – S.74–96.
11. Holos delehatok // Zmychka. 1929. № 9 (84). 23 berez.
12. Zoshchenko M. Opasnye svyazi / Mikhail Mikhaylovich Zoshchenko. Rasskazy. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupa: <https://ostrovok.de/old/classics/zoshchenko/story111.htm>
13. Pushkarova N. Vid «zhinochykh studii» do «hendernykh doslidzhen», vid istorychnoi feminolohii do hendernoi istorii /Nataliia Pushkarova //Hendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo [Pid red. Lilianny Hentosh, Oksany Kis]. Lviv: VNTL-Klasyka, 2003. – S.15–45.
14. Rozovyk O. Robota derzhavnykh orhaniv vlady ta hromadskykh orhanizatsii USRR z likvidatsii zhinochoho bezrobittia u 1920-kh rokakh // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura. Kyiv, 2012. Vyp.22. – S.49–54.
15. Chornopyskyi M. Folklorna politychna satyra 20-kh rokiv KhKh stolittia u zapysakh Serhiia Yefremova: monohrafiia. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2001. 170 s.

© Оксана Таранон
(Переяслав-Хмельницкий)

ЖЕНСКИЙ ВОПРОС В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ БОЛЬШЕВИЗМА 1920–1930-Х ГГ.: ПОИСК НОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В условиях построения советского общества женщина получила новое социальное назначение. Вместо традиционной роли матери, хранительницы очага, формируется образ советской женщины – труженицы, пролетарки, активистки, борца за новую жизнь. Феминистки середины XIX – нач. XX вв. требовали равноправности для женщин. Украинское общество дореволюционного времени оставалось глубоко патриархальным, но в условиях Первой мировой войны усиливались социальные и морально-психологические проблемы, нарушенный традиционный уклад жизни сопутствовал большевистским экспериментам в создании нового общества. Среди теоретиков женского вопроса была советская деятельница А. Коллонтай, которая в своих трудах отстаивала увеличение политических, социальных, экономических и личностных прав женщин. На практике большевики пытались воплотить отдельные аспекты гендерной политики. Разрушить традиционные ценности на протяжении 1920-х гг. большевики не смогли, но были нарушены моральные основы общества.

Ключевые слова: эмансипация, гендерное равенство, положение женщин, большевистская идеология, работы А. Коллонтай.

WOMEN'S QUESTION IN THE THEORY AND PRACTICE OF BOLSHEVISM IN THE 1920'S AND 1930'S: THE SEARCH FOR NEW VALUES

The construction of Soviet society in the plans of the Bolsheviks envisaged significant social changes, since in the new society there was no place for the bourgeoisie, church leaders, etc. A new social appointment was received by women. Begins to emerge the image of a new Soviet woman – women workers, proletarians, women activists, a fighter for a new life instead of the traditional role of the mother, the guardian of the family. This new status demanded from the woman a different system of behavior, changes in the hierarchy of values in both social and family life.

The women's question in the theory and practice of Bolshevism occupied a significant place, since the woman was seen as a potential partner of Soviet power. Feminists of the middle of the XIX-th century – beginning XX-th century demanded equality for women. The growing feminist movement has become the object of the increased attention of the socialist parties in Europe. Ukrainian society of pre-revolutionary time remained deeply patriarchal, where moral values were controlled by the community and customary culture. But in the conditions of the First World War, social and moral-psychological problems were aggravated, and the women's part of the population was in a difficult situation. Violation of the traditional way of life contributed to the Bolshevik experiments on the creation of a new society. Among the theorists of the women's question was the Soviet figure O. Kolontai, who in her writings defended the growth of political, social, economic and personal rights of women. She gave a sample of a new «unmarried woman», emancipated, socially active, free from the laws of traditional morality. Speaking against the traditional bourgeois family (as a cell of proprietary interests) and family values in general, O. Kolontai pledges on state-owned, collective raising of children. Since in the conditions of «free love» and «free relationships» the issue of motherhood and childhood would become a vulnerable problem, the feminist suggested the state take over the care of this case. The upbringing of children in children's colonies and children's hostels was considered a real alternative to the traditional system of family education. Contrary to traditional moral values, O. Kolontai was particularly hostile to religion and church marriage, which suggested replacing a civilian (a marriage that could easily be broken). The best option for transitional time was the «free» relationship without certificates and commitments. In practical terms, O. Kolontai tried to implement separate gender policy guidelines.

The free attitude of the leaders of Bolshevism to the foundations of morality testified to the value deformations in the state proclaimed by the proletarian. The Bolsheviks did not succeed in destroying traditional values during the 1920's, but failed to break the moral foundations of society. Particularly tragic role in social transformations of the 1920s–1930s fell on women.

Keywords: emancipation, gender equality, women's position, Bolshevik ideology, O. Kolontai's work.
До редакції надійшла 15.03.2018.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)

© Анатолій Коцур
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І. А. Гриценка, подаємо у № 36 виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також продовжуємо у № 38 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І. А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються мовою оригіналу.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

(Продовження. Початок у випусках 36 і 37 «Часопису української історії»)

Та цим моїм планам, як і планам багатьох, не судилося здійснитися. Перешкодою стала війна, що спалахнула на світанку 22-го червня – того недільного червневого дня, на який із багато чого іншого планувалося і урочисте відкриття Центрального стадіону, в спорудженні якого брав участь і мій дядько Федір.

Про загрозу і навіть неминучість війни говорили багато. У весняні дні 1941-го війною, як кажуть, пахло в повітрі. Однак, щоб так раптово, так зненацька вона розпочалась, ніхто не мав і в гадці.

У суботу 21-го червня ми складали екзамени доценту М.І. Марченку із спецкурсу з історії України. Наступний екзамени із історії колоніальних і залежних країн мав відбутися через кілька днів. Та усталеної традиції, за якою в робочі дні працювали з 9-ї ранку до 10-ї вечора, а в недільні дні обов'язково відпочивали, ми не порушували і в напружену сесійну пору. То ж, склавши екзамени у суботу, групою найближчих друзів домовились наступного дня, в неділю, зібратись біля Червоного корпусу університету близько 12-ї години дня з тим, щоб, пообідавши в студентській їдальні, відправитись на університетську водну станцію і прогулятись на човнах з веслами по Дніпру.

Маючи таку задумку, я того недільного дня спав довше звичайного. Жив я у ту пору, як вище говорилося, разом із моїм однокласником по Макіївській СШ №1 Толею Єрмаковичем на квартирі у його тітки Олени Федорівни Салтикової по вул. Хрещатик, № 41. Коли ми проснулись, тьотя Льоля, як ми її називали, встигла вже повернутись із Бессарабського ринку і, хвилюючись, сказала нам, що на ринку всі говорять, ніби то почалась війна.

Про війну, яка начебто-то розпочалась, говорили і в гурті студентів біля Червоного корпусу, до якого я підійшов близько 12-ї години дня. Студенти, що прибули із гуртожитку по Повітрянофлотському шосе, говорили, навіть, що на світанку невідомі літаки бомбардували недалеко від гуртожитку розташований аеродром у Жулянах. Вони ж привезли і показували металеві осколки чи то скинутих бомб, що розірвалися, чи то від наших снарядів.

До студентського кола, в якому велись ці розмови і робились всякі припущення, раптом підійшов секретар парткому університету і сказав, що тільки що радіо повідомило, що о 12-й годині буде передана важлива урядова заява. Він же запросив нас у партком до радіоприймача, щоб прослухати цю заяву.

То був виступ Голови Раднаркому СРСР В.М. Молотова – перше офіційне урядове пові-

домлення про віроломний напад Німеччини на Радянський Союз, про початок війни. Почуте остаточно розвіяло наші сумніви, переконало у найгірших припущеннях – війна розпочалась.

Та 12-та година 22-го червня 1941-го стала рубежем, вододілом, за яким усе змінилось у нашому житті, у ставленні до навчання, у нашій психіці і свідомості, у ставленні до самих себе і свого оточення, у виявленні громадянського обов'язку перед Вітчизною. За якусь мить ми стали ніби дорослішими. Щось нове появилось у виразі наших постатей і облич. У них віддавалась стурбованість, зосередженість, тривога.

На Дніпро ми вже не поїхали, хоч і збирались провести там той недільний день. Не сиділось і у читальних залах. Турботи про підготовку до чергового екзамени відійшли на другий план, були витіснені іншими думками. Нас тягнуло до гурту. Ми ловили всяку звістку з театру військових дій, з хвилюванням і тривогою обговорювали їх. Такі ж думки і тривоги заповнювали і наших викладачів. Часом вони підходили до нас, ділились своїми міркуваннями про почуте. Екзамени перетворились у формальний ритуал. Нам виставляли оцінки богзна за що. Ми мовчки ховали по кишенях записки з їх записами, знову збирались до купи, продовжували обговорювати події війни.

Буквально на другий день війни сотні студентів направились у воєнкомати, поповнюючи собою безкінечні черги добровольців з просьбами направити в діючу армію. Багатьом працівники воєнкоматів відмовляли, говорячи: «Ідіть і займайтесь своїми справами. Коли ж виникне необхідність – покличемо». Багатьох же, в першу чергу тих, хто мав військові звання, мобілізували, направляли у військові частини. Перед відправкою на фронт вони приходили в університет попрощатися. В учбових корпусах і гуртожитках завжди можна було зустріти когось із знайомих у новесенькій уніформі з «кубиками» або «трикутничками» у петличах.

Уже десь на третій день війни у Київ почали прибувати ешелони з сім'ями командирів Червоної Армії, евакуйованими з охопленої бойовими діями прикордонної смуги. Міський комітет комсомолу організував групи із студентської молоді для надання допомоги евакуйованим. В одну з таких груп був включений і я. Ми зустрічали на залізничній станції ешелони, допомагали прибулим жінкам переносити речі і дітей у приміщення вокзалу.

Їх вигляд справляв важке, гнітюче враження. Багатьом ледве з душами своїми вдалось вихопитись із того палаючого пекла. В поспіху вони не взяли з собою найнеобхіднішого: теплого

одягу, постільних речей, продуктів. Невиспані, невмиті і ненагодовані діти плакали. Вигляд у всіх був стомлений і розгублений. До того ж їх непокоїли думки про долю своїх чоловіків і батьків, що залишились там, у тому полум'ї, відбиваючи натиск переважаючих ворожих сил.

Із фронту продовжували надходити вістки, одна тривожніша іншої. Наші війська відступали, ворог захоплював все нові і нові міста. Посилилась тривога в Києві. Тисячі його жителів направились на будівництво укріплень. За наказом коменданта на вулицях не вмикалось електричне освітлення, ретельно маскувались вікна в будинках. У темну пору доби відкрито на вулицях суворо заборонялось навіть палити цигарки. Місто занурилось у непроникну темряву. Моторошність від споглядання всього цього посилювалась нудно завиваючим гулом ворожих бомбардувальників, що проносились на захмарній висоті, часом скидаючи бомби з наміром підірвати мости через Дніпро.

Нервозність киян посилювали звістки про парашутистів, яких, часом перевдягнутих у форму червоноармійців, ворог закидав у глибокі тили Червоної Армії. Для боротьби з ними створювались винищувальні загони. У знешкодженні парашутистів-диверсантів загонам і органам міліції прагнув допомогти кожний. Іноді ці намагання виливались у анекдотичні форми, закінчувалися великою халепою. У такому стані опинився, зокрема, університетський асистент-філософ Б. Проходячи в обідню пору по Хрещатику, він звернув увагу на громадянина, який видався йому дуже підозрілим. Філософ підійшов впритул до підозрілого і запитав: «Скажіть, будь-ласка, як мені пройти на Хрещатик?» Задумка філософа була простою: якщо підозрілий справді є ворожим парашутистом, то він, не знаючи Києва, не зможе відповісти. Підозрілий же, почувши таке запитання, заціпенів: «Знаходиться на Хрещатику і питає, як пройти на Хрещатик. То це ж він, ворожий парашутист!» І, не вдаючись у дальші міркування, з криком «Парашутист! На допомогу!» хватає філософа за барки. На Хрещатику завжди було багатолюдно і навколо них швидко створився натовп. Поки крізь нього протиснувся міліціонер, філософу роз'юшили ніс, підбили око, відірвали борт піджака. До всього цього йому, до вияснення особи, довелося ніч провести у відділенні міліції.

У стані тривоги і невизначеності ми перебували до кінця червня 1941-го, коли Раднарком України прийняв постанову про направлення студентів Київського університету на сільсько-

господарські роботи в колгоспи і радгоспи Лівобережної України. Я ввійшов до складу першого загону, сформованого у кількості 60 осіб із студентів усіх факультетів, переважно ж із історичного і філологічного. Із істориків, крім мене, до нього були включені Петро Плахов, Василь Горбач, Андрій Таран, Михайло Гладаревський, Володимир Неточаєв і ще кілька хлопців і дівчат. Із філологів, що були в ньому, запам'ятався Володимир Туваєв – мій товариш ще по Макіївській СШ №1, в якій ми навчалися.

У ніч на третє липня загін відправився пароплавом від Київської річної пристані вниз по Дніпру. На другий день ранком прибули в Черкаси. В очікуванні підвід, що мали прийти за нами з одного з лівобережних районів, з дозволу дирекції розташувались для відпочинку в аудиторіях Черкаського педінституту. Там 3-го липня 1941-го прослухали по радіо виступ Й.В. Сталіна, який містив виклад програми боротьби з ворогом. Виступ підбадьорююче вплинув на наш настрій.

4-го липня очікувані підводи, нарешті, появилися. На них ми перебралися по довгому-довгому дерев'яному мосту (мабуть єдиний дерев'яний по всій течії ріки) на лівий берег Дніпра і під вечір прибули в село Велика Бурімка, Чорнобаївського району, Полтавської області. Там у місцевому радгоспі ми збирали врожай, заготовляли сіно і силос, дівчата займались доглядом просапних культур. Роботи велись, як і повсюди по Україні, під гаслом: «Кожний зібраний пуд зерна, це випущений снаряд по ворогу».

У радгоспі Велика Бурімка ми працювали до 30-го липня, коли хлопців було закликано до Чорнобаївського райвоенкомату. Там пройшли ми медкомісію і індивідуальну співбесіду з райвоенкомом. За наслідками медкомісії і співбесіди усіх, крім двох, було призвано до армії і направлено в м. Чугуїв в учбовий танковий батальйон. Тими двома, кого не призвали, був студент-біолог, який на медкомісії скаржився на хворобу серця, і я, який ні на що не скаржився. На мене важко вплинула ця відмова. Мені дуже хотілось бути разом із товаришами. Ще раз заходив до военкома з проською переглянути рішення. За мене клопотали і мої товариші. Та военком залишався невблаганним. Не сказав навіть про причини відмови. Потім я почав пригадувати, що на співбесіді военком поряд із іншим поцікавився, чи немає когось із моїх родичів за кордоном або репресованих. Я відповів, що репресований батько. І я збагнув, що рішення военкома ґрунтувалося саме

на цьому фактові. Це був перший випадок, коли мені нагадали, що я «син ворога народу».

Після від'їзду мобілізованих хлопців у Чугуїв, дівчат, а також біолога і мене у Великій Бурімці далі не затримували. Кожному видали довідку, що засвідчувала роботу в радгоспі з 4-го по 30-те липня 1941-го і сказали, що можемо роз'їжджатися по домівках. Я вирішив спочатку заїхати в Київ. Необхідно було забрати особисті речі, що залишались на квартирі.

Мене вразили зміни, що сталися в Києві. Місто набуло характерних прифронтових рис. Передусім, кидалось у вічі його різке обезлюднення. На тротуарах, ще місяць тому переповнених усяким людом, попадалися лиш рідкі перехожі, які з заклопотаним виглядом кудись поспішали. З усього видно було, що Київ, на випадок ворожого прориву, готувався до вуличних боїв. Скрізь із мішків, наповнених піском, і інших матеріалів зводились барикади. У багатьох місцях вулиці перегороджували протитанкові «їжаки», зварені із залізничних рейок. На дахах багатьох будинків, в тому числі Червоного та Гуманітарного корпусів університету, облаштовано площадки з зенітними кулеметами. Низько, над будинками з ревом безперервно проносились винищувачі. У місті діяли комендантська година і суворий режим світломаскування.

Зайшов в університет. У Гуманітарний корпус мене не пропустили. Там розташувався підрозділ народного ополчення. У Червоному корпусі з адміністративно-управлінського персоналу зустрів лише коменданта корпусу А. Яворського. Він розповів, що студенти всіх факультетів перебувають на сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах Лівобережної України, куди були направлені ще в середині першої декади липня. Там знаходиться і ректор Олексій Микитович Русько. Університет же евакуйовано до Харкова і персонал усіх служб і підрозділів виїхав туди. Його ж у статусі виконуючого обов'язки ректора залишено в Києві для зв'язку. Викладачам і студентам, хто появлявся в університеті, він видавав довідки про направлення в Харків «по причині евакуації університету». Таку довідку видано і мені.

У той же день під вечір я відправився на залізничний вокзал з наміром виїхати на Макіївку. Потяги далекого слідування, в тому числі і потяг Баку-Київ, яким я звичайно користувався, були відмінені. У зв'язку з наближенням лінії фронту повністю припинився рух потягів із Києва у всіх напрямках по Правобережній Україні. Із багатьох колій на станції Київ-Пасажирський залишилось тільки дві, на які приймалися і з

яких відправлялись приміські потяги лише лівобережних напрямків. Я виїхав потягом, що направлявся на Яготин. Звідти з багатьма пересадками такими ж приміськими, а часом і товарними, потягами через Полтаву і Лозову під кінець другої доби добрався до рідного дому.

Дома застав маму, Володю і Льоню. Васі ж не було. Він, як і багато інших жителів Макіївки, знаходився у районі м. Запоріжжя на будівництві укріпленої лінії уздовж лівого берега Дніпра. Батькові брати Іван Тихонович і Мусій Тихонович продовжували працювати на шахті ім. Кірова сусіднього з Макіївкою міста Ханжонкове. Вони як робітники-шахтарі одержали «броню» і до армії не призивались. На час мого приїзду до нашої хати прийшла вістка від матириного брата Данила Петровича. Він писав, що перебуває в армії, що його частина знаходиться недалеко Дніпропетровська. У тому ж листі він повідомляв, що Федір Петрович, як тракторист, користується «бронню» і поки що залишався дома, в Яблунівському хуторі.

Хоч на той час Макіївка знаходилась далеенько від лінії фронту, подих війни в місті відчувався повсюдно. Багатьох військовозобов'язаних чоловіків мобілізовано до армії. Виникли черги за хлібом, який, як і деякі інші продовольчі товари, почав продаватися за введеними карточками. Тривогу макіївчан посилювали ворожі літаки-розвідники, що появлялись над містом на великій висоті. Часом роздавались сигнали повітряної тривоги. Гнітюче на настрій діяли будинки, біленькі стіни яких з метою маскування були перефарбовані (здебільшого розчином сажі) в темні кольори.

У час перебування в Макіївці мене не полишали думки про університет, про дальше навчання. Для з'ясування ситуації десь у середині серпня я направив у Харків листа. В одержаній відповіді говорилося, що історичний, як і інші факультети Київського університету, розгортають свою роботу на базі відповідних факультетів Харківського університету, що навчальний рік, як і звичайно, розпочнеться 1-го вересня. Мені пропонувалось на цю дату прибути на навчання.

Лист надійшов на мою адресу з деяким запізненням і я зміг приїхати в Харків десь 3–4 вересня. Там я застав багатьох знайомих студентів Київського університету. Нас поселили в гуртожиток. Однак, обіцяного початку навчання не відбулося, Харків зазнавав перших бомбардувань ворожою авіацією. Діловий ритм найбільшого промислового центру України часто переривався повітряними тривогами. Появився наказ про введення комендантської

години і режиму світломаскування. Велась інтенсивні роботи по демонтажу і відправленню на Схід промислових підприємств.

Очевидно, це впливало на хід справ і в університеті, бо нам було сказано, що початок навчання переноситься на більш пізній час. Що ж стосується студентів, то якась їх частина на пропозицію відповідних органів зайнялась навантаженням демонтованого обладнання промислових підприємств у залізничні вагони. Всім іншим пропонувалось роз'їхатись, до викилу, по своїх домівках, а тим, місця проживання яких опинились на окупованій території, відправитись на роботи в найближчі від міста колгоспи і повідомити ректорату, на випадок термінового виклику, свої адреси.

І саме в цей час у коридорах Харківського університету я зустрів Василя Горбача, Андрія Тарана і інших моїх однокурсників, з якими у липні довелося працювати у радгоспі Велика Бурімка, Чорнобаївського району, Полтавської області і яких Чорнобаївський райвоєнкомат мобілізував до армії, направив, як вище говорилося, у Чугуїв в учбовий танковий батальйон. Хлопці розповіли, що Раднарком СРСР видав постанову, якою наказувалось мобілізованих студентів старших курсів звільнити з армії до закінчення ними відповідних ВУЗів, що їх на цій підставі після місячного перебування в Чугуєві демобілізовано, що більшість з них роз'їхалась по домівках, а їх кілька прибуло в університет для в'яснення ситуації.

Оскільки справа щодо початку навчання склалась неясною, вони вирішили, до її прояснення, теж провідати свої домівки. Андрій Таран зібрався у Макіївку. Василю ж Горбачу їхати було нікуди. Його місто Широке, що поблизу Кривого Рогу, опинилось в окупованій ворогом зоні. Василь знаходився у стані глибокого розпачу і тривоги за долю рідних. Бачучи це, ми з Андрієм Тараном запропонували йому їхати з нами в Макіївку і пробути якийсь час гостем моєї і Андрієвої родини. В той же день ми виїхали в Донбас.

Так після тижневої відсутності я знову повернувся до рідної оселі. Однак, і на цей раз залишався в ній недовго, всього лише біля трьох тижнів. До Макіївки долинули вісті ніби-то Харківський університет разом з Київським, так і не розпочавши нового навчального року, евакуювались із Харкова на Схід – у м. Кзил-Орду Казахської РСР. Коли ці вісті стали нам відомими, ми: Андрій Таран, Василь Горбач і я – прийняли рішення виїхати до місця евакуації університету. В цьому рішенні нас підтримали моя мати із сльозами на очах, мої

брати та рідні Андрія Тарана. До нас, як попутник, приєднався Толя Єрмакович, мій колишній однокласник. Він саме закінчив Київський стоматологічний інститут (там курс навчання був чотирирічний) і одержав призначення на роботу в м. Барнаул Алтайського краю.

Збори були недовгими і 7-го жовтня 1941-го, коли до Макіївки почав доноситись гул артилерійської канонади, ми, попрощавшись з рідними, відправились на найближчий пункт залізниці – роз'їзд Землянки. Нас проводжали: брат Андрія Тарана Карпо – вибійник шахти «Софія», батько Толі Єрмаковича Степан Федорович – учитель Макіївської СШ № 1 і мій брат Володя – учень дев'ятого класу Макіївської СШ № 4. Підійшов потяг. Ми попрощались із проводжаючими і зайшли до вагону. Те прощання з братом Володею виявилось останнім. Більш нам бачитись не судилося. Не судилося мені більш бути і в рідному домі в Макіївці...

Їхали ми «комуною». Усі припаси, в кого які були, склали до однієї торби і споживали разом. За проїзд грошей не платили. У Василя Горбача була довідка, видана штабом учбового танкового батальйону, як старшому команди, про те, що він і «з ним 17 чоловік» є демобілізованими студентами, які направляються до місця евакуації Київського університету для закінчення навчання. На підставі цієї довідки військові коменданти залізничних станцій видавали нам безплатні проїзні документи.

З такими документами на руках пасажирськими потягами місцевого сполучення, а іноді і товарними, із роз'їзду Землянки через Іловайськ, Таганрог, Ростов, Батайськ ми без особливих пригод благополучно добрались до станції Кушовська, що в Краснодарському краї. Там наш потяг, як і інших, затримали. Черговий по станції пояснив, що «наступна по нашому маршруту станція Павловська вночі зазнала бомбардування фашистською авіацією, від чого були пошкоджені залізничні колії. Крім того, є підозра, що одна із скинутих бомб не розірвалась. Рух потягів буде відновлено лише після усунення пошкодження колій і знешкодження нерозірваної бомби. Як довго це протягнеться – невідомо».

Ми вирішили не чекати закінчення ремонтних робіт і відстань до наступної залізничної станції Павловська пройти пішки. Звернули в бік від залізниці, заглибились кілька кілометрів в степ. При проходженні кубанськими станицями з цікавістю придивлялись до їх забудови, до дворів станичників, житлових і господарських будівель, їх внутрішнього устаткування. Звер-

тали увагу на знаряддя праці, речі хатнього вжитку, одяг, мову місцевих жителів. Кидалось у вічі, що при наявності елементів російської культури, у всьому цьому у кубанців переважали риси українства, їх зовнішній вигляд, побут, мова так сильно нагадували українські, що іноді нам здавалось, що ми проходили не кубанськими степами, а українськими селами Полтавщини, де зовсім недавно – у липні 1941 – працювали по збиранню врожаю.

У цих спостереженнях ми ще в більшій мірі переконались, коли довелось кілька міжстанційних перегонів проїхати в одному вагоні разом із командою мобілізованих кубанських козаків. Всю дорогу вони співали пісень, переважно українських. Ті ж, нам добре знайомі, мелодії, правда, з дещо видозміненим текстом. Приміром, загальновідома українська пісня «Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться» у них виходила як «Дують вітри, дують буйні, аж дерева гнуться».

Перевага у населення Кубанського краю елементів українства була не випадковою. Адже, ці землі почали заселятись ще з кінця 18-го століття нащадками колишніх запорожців чорноморськими козаками, а потім упродовж усього 19-го століття тут селилися тисячі селян, вихідців із лівобережноукраїнських губерній, переважно ж із Полтавської. Одночасно з українськими, в ці місця переселялись, однак, у значно меншій мірі, російські селяни.

Пройшовши Кубанськими степами кілометрів тридцять пішки, на станції Павловська знову сіли в потяг і, як і до цього, з багатьма пересадками, потягами місцевого сполучення і товарними, через Тихорецьк, Армавір, Невинномиськ, Мінеральні Води, Моздок, Гудермес добрались до Махачкали.

Із багатьох пригод, що супроводжували нас на цьому відтинку путі, найбільш запам'яталась зустріч із робітниками-залізничниками станції Мінеральні Води. На цю станцію ми прибули із Невинномиська товарняком. Він був прийнятий на глуху віддалену колію. У залізничників, що попадались назустріч, розпитували дорогу до вокзалу. Нам показали як пройти і в свою чергу запитали: хто ми і куди їдемо. На нашу відповідь один із залізничників відзначив: «То, виходить, у нас непогано складаються справи, коли таких хлопців демобілізують із армії і направляють у тил для закінчення навчання». У час, коли наша армія продовжувала відступати, коли на Схід посилювався потік евакуйованих, почути такі слова робітника-залізничника було великою втіхою і для нас, і для його товаришів.

У Махачкалі ми застрягли. Нас далі не пропустили, хоч і був наш намір добратися до Баку з тим, щоб звідти переправитись через Каспійське море до Красноводська. На Баку не пропускали й інших. Навіть тих, кому якимось чином удавалось прорватися південніше Махачкали, затримували і повертали назад. Баку в той час являвся основним джерелом забезпечення фронту і тилу нафтопродуктами і такими діями органи влади прагнули не допустити, щоб через наплив евакуйованих виникли утруднення в нормальному функціонуванні цього важливішого промислового району країни.

Між тим, з півночі до Махачкали прибували все нові і нові потоки людей і в місті зосередилась величезна маса евакуйованих. Ними були буквально забиті приміщення залізничного і морського вокзалів. Багатьом, в очікуванні пароплава на Красноводськ, доводилось коротати вже холодні пізноосінні ночі у привокзальних скверах.

Кілька холодних ночей просто неба прийшлося провести й нам. Із «безпритульного» стану допоміг нам вийти однокурсник Іван Світлов, якого випадком зустріли на одній із махачкалинських вулиць. Виявляється, він прибув у Махачкалу десяти днями раніше. Не маючи ніяких відомостей про долю Київського університету і не знаходячи пристанища в переповненому евакуйованими людьми місті, він звернувся в місцевий педагогічний інститут. Директор зі співчуттям прийняв його, зарахував студентом випускного курсу історичного факультету, поселив у гуртожитку.

Не менше нас зраділий нашій зустрічі, Світлов запросив до себе в гуртожиток. Комендант не заперечував проти нашого тимчасового проживання в його кімнаті. Більше того, видав дещо із постільних предметів.

Десять через тиждень у морському вокзалі появилось оголошення про продаж квитків на теплохід (переобладнаний для перевезення людей танкер «Паризька Комуна»), який мав відправитись на Красноводськ. На підставі уже згадуваної довідки, що засвідчувала демобілізацію з армії групи студентів до закінчення навчання, військовий комендант морського порту видав нам проїзні документи й посадочні талони. Світлов, звільнившись із Дагестанського педінституту у зв'язку з виїздом до місця евакуації Київського університету, примкнув до нашого гурту.

У визначений у квитках день пізно-пізно ввечері ми зійшли на борт «Паризької Комуни». На ньому, як кажуть, ніде було яблуку впасти. Не тільки тимчасово споруджені в трюмах вну-

трішні палуби, а й палуба верхня були переповнені евакуйованими, їх вузлами і клунками. Нам дісталось місце на верхній палубі біля димової труби, що вела із машинного відділення.

Настрій пасажирів був пригнічений, їх душі сповнювала туга за рідним краєм, окупованим ворогом, і дорогими їм людьми, що залишились далеко-далеко і від яких їх ось-ось ще більше мають віддалити широкі морські простори.

Кішки шкребли і наші душі. Щоб розвіяти тугу почали пісню. Під настрій на думці спливали пісні все журливі. Спочатку проспівали «Та нема гірш нікому, як тій сиротині», потім – «Ой, не шуми, луже», за нею – «Стоїть явір над водою»... На палубі то тут, то там чулося схлипування. Коли ж заспівали «Повій, вітре, на Україну», палуба охопилась суцільним плачем.

Тим часом «Паризька Комуна», залишивши махачкалинську гавань, вийшла на простори Каспію. Ніч видалась зоряною і холодною. Одягнені ми були по осінньому легко і нас буквально пронизував холодний вітер. Щоб відігрітись, доводилось час від часу міняти місцями біля теплої димовідвідної труби.

Красноводськ, куди благополучно прибули на другий день, привернув нашу увагу, передусім, місцем розташування. Його квартали займали невелику улоговину, кругом затиснену горами з єдиним відкритим виходом до Каспійського моря. Здавалось, ніби місто знаходилось на дні глибокої чаші.

Приємне враження справляло приміщення залізничного вокзалу, одноповерхове, затишне, зведене з тесаного рожевого каменю, з багато орнаментованими оригінальної форми віконними наличниками та стінами головного фасаду.

І ще одне, що кинулось у вічі, це відсутність у Красноводську власної питної води. Вона доставлялась танкерами із Баку і великими дерев'яними діжками, встановленими на залізничних платформах, із району Ашхабаду. Доставлена вода роздавалась нормовано і використовувалась місцевими жителями з великою ощадливістю.

У Красноводську затримались на добу, щоб поповнити гаманці, які за попередню дорогу майже зовсім опустіли. Для цього підрядились розвантажити залізничний вагон саксаулу. Гроші за виконану роботу одержали зразу ж і, не гаючи часу, товарним ешелonom, поданим спеціально для перевезення евакуйованих, виїхали на Ташкент.

Всю дорогу перед нашими очима простягалася безкрая пустеля. Не було на чому погляду затриматись. Нас супроводжували неймовірна спека вдень і пронизливий холод уночі. На великих залізничних станціях почергово виходи-

ли з вагону, щоб на привокзальних базарчиках купити щось їстівного.

На станції Бахарден з Василем Горбачем трапилась пригода, яка примусила перехвилюватися і нас усіх, і його самого. Він відстав від ешелону, залишився на станції, так як виходив із вагону – в одній сорочці, без пальта. І це в ті холодні ночі. Хвилювання і різні здогадки не полишали нас до самого Ташкента.

І яка була наша радість, коли на станції Ташкент біля виходу до вокзалу ми побачили його. Він стояв посередині проходу і пильно вдивлявся в обличчя густого потоку людей, що виходили з тільки-но прибулого ешелону. Після того, як емоції зустрічі уляглись, Василь розповів, що відбулося все банально просто. Поки він на базарчику придивлявся, прицінювався, розраховувався, біг до місця зупинки ешелону, – ешелон «ту-ту» і пішов. Лиш мелькнув і зник за поворотом останній вагон.

Оскільки станція Бахарден знаходилась у прикордонній з Іраном смузі і там без спеціальної перепустки перебувати не дозволялось, прикордонники зупинили нафтоналивний потяг, що йшов у бік Ташкенту і посадовили його до залізничника супровідної бригади на гальмівну площадку однієї із цистерн.

Після того, як ворожі війська перерізали інші шляхи, шлях із Красноводська на Ташкент залишився єдиним для транспортування нафти із Баку вглиб країни. Ним, лиш з рідкими зупинками для заміни тепловозних бригад, з великою швидкістю, обганяючи навіть пасажирські, один за одним рухались нафтоналивні потяги. Так, що Василь прибув у Ташкент значно раніше нас.

На станції Ташкент попрощались із нашим попутником Толею Єрмаковичем. Він поїхав далі, на Барнаул, куди одержав, як вище говорилося, призначення на роботу після закінчення Київського стоматологічного інституту. Ми ж – Василь Горбач, Андрій Таран, Іван Світлов і я – для з'ясування ситуації трамваєм направились у центр міста – в «Среднеазиатский государственный университет» (САГУ).

Там зустріли знайомих студентів Київського університету. Вони розповіли, що про місце прописки і початок роботи евакуйованих Київського і Харківського університетів певних відомостей немає і, що для закінчення навчання вони поступили в Середньоазійський державний університет у Ташкенті. За таких обставин нам нічого не залишалось, як наслідувати їх прикладові.

У приймальній ректора, куди ми зайшли із заявами, чекали на прийом, розсівшись на стільцях уздовж стін, кілька десятків осіб. Секретарка запропонувала нам зайняти вільні місця.

Ректором університету був тоді проф. Муравейський. Ми звернули увагу на глибокий шрам на його обличчі. Місцеві студенти розповіли потім, що то був слід шабельного удару, нанесеного басмачем у роки Громадянської війни.

Проф. Муравейський викликав загальну повагу демократичністю своєї натури. Він приймав прибулих не індивідуально у службовому кабінеті, а тут же в приймальній кімнаті почергово підходив до заявників, у присутності всіх вислуховував суть їх просьби і диктував секретарці, що йшла поруч, свої рішення.

У той день в абсолютній більшості ректору довелося вислухати заяви студентів, прибулих із прифронтових або окупованих ворогом районів країни, про зарахування на відповідні факультети для закінчення навчання. Всі такі просьби вирішувались ним позитивно. У приймальній знаходилися і три викладачі. Вони клопотали про трудовлаштування. Просьби двох були задоволені, а третій одержав відмову. Коли проф. Муравейський підійшов до нього і запитав: «Кто вы и с чем пожаловали?», той відповів: «Я доцент Московского университета. Когда в Москве 16 октября (мова йшла про 1941 рік *І.Г.*) возникла паника в связи с быстрым продвижением в сторону города фашистских танков, я с первым же поездом отправился на Восток, не взяв с собой даже...» На цих словах ректор його перебив: «Нам паникеры не нужны» і перейшов до іншого заявника.

Ми в черзі були останніми. Василь Горбач розповів про обставини нашої появи в Ташкенті і виклав суть просьби. Вислухавши, ректор проговорив у бік секретарки: «Зачислите согласно поданным заявлением». Так ми стали студентами 5-ого курсу історичного факультету Середньоазійського державного університету.

Прямо із приймальної ректора направились в адміністративно-господарську частину для вирішення питання із житлом. Там нас прийняли, як і повсюди в Узбекистані, Казахстані і інших республіках приймали прибулих із опалених війною районів, з великою увагою, співчуттям і сердечністю, готовністю посприяти чи допомогти. Тонем, сповненим одночасно і вибачення і жалю, проректор пояснив, що у зв'язку з зарахуванням великої кількості студентів, прибулих із України, Білорусії і західних районів Росії, гуртожитки університету настільки перенаселені, що там нас помістити немає ніякої можливості. «Єдине, що можна запропонувати, – сказав він, – це тимчасово поселитись в одній із квартир приватного сектору або ж – у столярній майстерні, розташованій у

дворі навчального корпусу». Ми з вдячністю пристали на другий запропонований варіант.

Нам видали ватні матраци, ватні подушки і такі ж одіяла і ми того ж дня розташувались прямо на верстаках і столах. Без комфорту і зручностей та все ж краще, аніж на вокзалі чи просто неба на вулиці.

Студентами Середньоазійського університету нам довелося бути недовго. На третій день перебування у Ташкенті ми дізнались про звернення ректорів Київського і Харківського університетів до викладачів і студентів збиратись у м. Кзил-Орду Казахської РСР. Андрій Таран і Іван Світлов залишились ще на якийсь час у Середньоазійському університеті. Василь же Горбач і я відгукнулись на це звернення, звільнились із числа студентів Середньоазійського університету і виїхали в Кзил-Орду, куди прибули в глибоку ніч на 7 листопада 1941 року. Таким чином, наша дорога із м. Макіївки, звідки ми виїхали 7-го жовтня, тривала до Кзил-Орди рівно місяць.

У приміщенні Кзил-Ординського вокзалу зустріли однокурсника Петра Крученюка. Він прибув у Кзил-Орду добою раніше і встиг розізнати, що інформацію про початок роботи евакуйованих Київського і Харківського університетів можна взнати у секретарки ректора Харківського університету, яка знаходиться у приймальній директора Кзил-Ординського педінституту.

Із настанням ранку ми ще раз порахували наявне в наших напівпустих гаманцях, дозволили собі зайти в привокзальну шашличну. З нагоди XXIV роковин Великої Жовтневої Соціалістичної революції випили (вперш за всю дорогу) по чарці, закусили шашликом і направились у місцевий педінститут. Там секретарка ректора Харківського університету розповіла, що ректор Київського університету О.М. Русько і ректор Харківського університету А.В. Сазонов відправились у столицю Казахської РСР м. Алма-Ату для вирішення всього комплексу питань, пов'язаних із розміщенням університетів у Кзил-Орді (навчальні приміщення, гуртожитки для студентів, квартири для викладачів, асигнування на зарплату викладачам і стипендії студентам, продовольчі картки та ін.). Секретарка ректора сказала далі, що її залишено для зв'язку. Як і іншим, вона запропонувала нам тимчасово влаштуватись на роботу в Кзил-Орді або найближчій околиці і повідомити їй адресу місця нашого перебування з тим, щоб після повернення ректорів із Алма-Ати нас можна було викликати на навчання.

Слідуючи цим порадам, Василь Горбач і я звернулись у Кзил – Ординський евакопункт. Евакопункти тоді діяли у всіх обласних і районних центрах на Сході Радянського Союзу. Вони займались розміщенням і влаштуванням евакуйованих на роботу.

У Кзил-Ординському евакопункті нас запитали, чи не бажали б ми виїхати у Чілійський район, куди двома тижнями перед цим ними була направлена група студентів Київського університету? Ми дали згоду і, залишивши секретарці ректора адресу нашого майбутнього перебування, потягом відправились до станції Чілі. У Чілійському евакопункті підтвердили, що до них справді прибуло 14 студентів, які працюють на берегах річки Сир-Дар'я на лісорозробках в урочищі Кер-Дере, розташованому за 30 км від Чілі. На другий день із обозом у складі десяти волових возів, що направлявся за дровами, ми виїхали в урочище Кер-Дере.

На відміну від важких українських волів з їх повільною ходою, казахські волики були невеличкими і дуже шустрими і обоз швидко просувався дорогою, накатаною в густих заростях очерету, що простягалися на десятки кілометрів по всьому правому побережжі Сир-Дар'ї. Місцина була рівнинною. Ні найменшого пагорба не трапилось на нашому шляху. Зарослі очерету ніби поглинули нас. Лиш над головами нашими вгорі голубизною віддавала смужка неба. Нам здавалось, що на подорожнього, який хоч трохи звернув би вбік від дороги, чекала неминуча смерть. Казахи, з якими ми їхали, в підтвердження наших припущень навели кілька трагічних випадків, що сталися там. Вони ж розповіли нам про велику кількість диких кабанів і силу-силенну фазанів та іншої дичини, що водилась у цих непрохідних очеретах.

Прямо із очеретів дорога вивела нас на кілька напівземлянок, розташованих на самому березі Сир-Дар'ї. Це і була лісорозробна ділянка урочища Кер-Дере Чілійської контори Узтопторгу. В одній напівземлянці знаходилась контора, в іншій – лазня, в третій – комора і щось на зразок невеличкої крамнички. Ще три напівземлянки були призначені для проживання людей. Керував ділянкою казах Ахметка, людина добродушна, щира, доброзичлива.

Власне ж лісосіка знаходилась на протилежному лівому березі Сир-Дар'ї. Там же проживали і робітники – лісоруби. Зв'язок між обома берегами ріки здійснювався з допомогою канатно-поромної переправи.

Ахметка визвався особисто провести нас до місця нашої роботи і проживання. Була саме

обідня перерва і в землянці, куди після переправи через Сир-Дар'ю, завів нас Ахметка, ми застали всіх її мешканців: однокурсників Михайла Гладаревського і Сергія Пугача, філологів Василя Юрчука, Олександра Пивоварова, Андрія Пилипенка, Маню Береговенко, Мотю Селецьку і ще кількох студентів інших факультетів.

Якою ж великою була радість зустрітись нам, розкиданим бурхливими хвилями війни, у цьому далекому глухому закутку забутому Богом і людьми урочищі Кер-Дере!

Землянка була просторою. Посередині містилась велика плита для обігріву приміщення і приготування їжі. Поряд стояв стіл, за яким вільно розміщувались усі її мешканці. Решту простору займали 14 тапчанів, облаштованих загальнопоширеними у тих краях ватними матрацами, ватними одіями і ватними подушками для сну і денного відпочинку. Знайшлось місце ще для двох тапчанів, які поставили для мене і Василя.

Неподалік від нашої студентської землянки, знаходилась землянка, зайнята евакуйованими із Тернопільської області призовного віку чоловіками, їх теж було близько 15. Не пригадую чому і ким вони були евакуйовані і як тут опинилися. Запам'ятався лиш їх вкрай, навіть з огляду на важкі умови евакуації, обшарпаний вигляд і слово «пан», яким у зверненнях величали вони один одного.

У наших поняттях слово «пан» асоціювалось з особистістю, наділеною владою і багатством, тому звучання цього слова в устах наших обшарпаних сусідів викликало лиш іронію. З-поміж себе ми називали їх «панством», вкладаючи в це визначення далеко не відповідний зміст.

У чотирьох інших землянках жили постійні робітники лісорозробної ділянки – казахи – лісоруби з своїми сім'ями.

На відміну від правого берега Сир-Дар'ї, покритого заростями очерету, вздовж лівого берега ріки широкою смугою простягалися густі лісові хащі, їх створювали два основних види дерева: джіда (дикоростуча маслина) і тал (різновид верби).

Ми, як і лісоруби інших землянок, повинні були на відведеній ділянці вести суцільну рубку цієї гущавини. Пилок не було. Єдиним знаряддям, виданим Ахметкою кожному із нас, була сокира. Вона значно відрізнялася від поширеної в Україні: мала більш яскраво виражену клиновидну форму і вдвічі довше топористе.

Користуючись цим знаряддям, ми зрубували дерева, розкрижовували їх на метрової довжини поліна і складали в метрової висоти штабе-

лі. Тонке гілля скидалось окремо на купи і спалювалось. Ахметка заміряв величину кожного з нарубаних штабелів у складометрах і нараховував суму заробітку.

Робота була малопродуктивною і, крім того, при розрубванні поваленого дерева, особливо великого діаметру, на метрівки, багато деревини йшло у відходи. Виходило, як у тій народній приказці: де ліс рубають, там тріски летять.

Заготовлена нами деревина, за словами Ахметки, баржами по Сир-Дар'ї або залізницею від станції Чіілі направлялась у Ташкент для опалювання госпіталів військовопоранених, що почали розгортатись там.

Власне рубкою лісу займались хлопці. Дівчата ж взяли на себе функції ведення хатніх справ: готували їжу для всього колективу, прали, стежили за порядком у землянці. На допомогу їм із числа хлопців кожного дня визначався черговий. У його обов'язки входило рубати і занести в землянку дрова (а їх спалювалось чимало, адже вогонь у плиті майже не згасав), наносити із Сир-Дар'ї води, одержати і принести з комори продукти чи там виконати якусь іншу важку роботу.

У зв'язку зі значною віддаленістю від Чіілі, хліб в урочище Кер-Дере не завозився. Замість нього нам видавалось, відповідно до встановлених норм за існуючої тоді карткової системи, борошно. Це був основний продукт нашого харчування. Із нього дівчата готували галушки чи затірку. Із продуктів за картками ми одержували ще рис, олію із бавовняного насіння, замість цукру – в'ялену диню. У тих краях практика такої заміни була звичайним явищем.

Значну підмогу у нашому харчуванні становила придбана у казахів-мисливців дичина. Нерідко ми купували в них фазанів, а одного разу вони продали нам впольованого дикого кабана (казахи свинини не вживали).

Загалом якихось утруднень чи перебоїв у харчуванні ми не відчували. Ахметка регулярно видавав нам раз на три дні належні за продовольчими картками продукти. Лиш одного разу склалась важка-ситуація. Сир-Дар'єю пішла шуга – густе крошево криги. Паромна переправа через річку перервалася. І трапилось це саме тоді, коли в нас скінчились продукти. Знаючи це і будучи безсилим будь-що вдіяти, Ахметка дуже переживав і хвилювався. Він часто підходив до берега Сир-Дар'ї і голосно гукав через річку в наш бік: «Курсант! (так замість «студент» називали нас казахи урочища Кер-Дере) Живой?! – «Живой!» – відгукували ми. – «Потерпи немножко, – продовжував

він, – скоро шуга прекратится!»). І справді, на третій день становище нормалізувалось.

Наш робочий день закінчувався рано. Десь о п'ятій годині по полудні наставали вечірні сутінки, адже пора була глибоко осіння. Діватись було нікуди і з лісосіки, уже по темному, ми сходились до землянки. Там вечеряли, там же проводили і довгі осінні вечори. При світлі фонаря «Летучая мышь», а часто і зовсім без світла, розповідали всякі бувальщини і небилиці, ділились спогадами про університет, згадували своїх учителів і товаришів. Багато співали. Українська пісня кожного вечора, вириваючись із землянки, лунала понад Сир-Дар'єю. Наш спів привертав увагу тих небагатьох, що разом з нами мешкали в урочищі Кер-Дере. Нерідко ми помічали то казахів, то когось із «панства», що поодиночці чи групками, прислухаючись, стояли неподалік. «Файно співаєте, – якось проговорив один «пан». – Де навчились? Нам за Польщі говорили, що москалі забороняли вам співати українських пісень».

Так у праці, дружніх задушевних розмовах, пісенних забавах непомітно промайнуло близько двох місяців нашого перебування в Кер-Дере. У кінці грудня 1941-го року Ахметка прийшов до нас на лісосіку і з неприхованим смутком у голосі проговорив: «Пришол время прощаться. Из Чиили передали, что «курсантов» вызывают Кызыл-Орду для продолжения учеба». Ми чекали на виклик із дня на день і сказане Ахметкою не було чимось нежданим. Швидко у м. Кзил-Орда зібрались і зразу ж направились у Чіілі. Там з нами провели розрахунок: видали зароблені гроші і дещо з продуктів на дорогу. Новий 1942-й рік зустріли в поїзді і першого січня були вже в Кзил-Орді. У місті застали раніше нас прибулих студентів і викладачів.

Нам розповіли, що обидва ректори – Київського університету О.М. Русько і Харківського університету А.В. Сазонов повернулись із Алма-Ати і привезли Постанову Раднаркому Казахської РСР про розгортання евакуйованих із України Київського і Харківського університетів у м. Кзил-Орді на базі Корейського педагогічного інституту. Урядовою постановою виділялись із бюджету необхідні для функціонування університетів кошти.

Корейський педінститут у м. Кзил-Орді був відкритий кількома роками перед цим для корейців, депортованих на територію Казахстану і Узбекистану із Приморського

краю, із прикордонної з Кореєю смуги. Місто Кзил-Орда стало культурним центром депортованих. Крім педагогічного інституту тут видавалась корейська газета, діяли корейські школи, національно-культурні товариства.

Корейський педагогічний інститут поділився із прибулими з України всім, що мав: аудиторіями, лабораторіями, бібліотекою та ін. Усім цим ми мали можливість користуватися нарівні з місцевими студентами і викладачами.

Число студентів і викладачів, прибулих у Кзил-Орду, не відзначалось багатолюдством. Приміром, із 150 студентів, які в кінці червня 1941 року закінчили четвертий і були переведені на п'ятий курс історичного факультету Київського університету, на початок січня 1942 року з'явилося на місце евакуації університету всього лише 15–20 осіб. В їх числі, крім мене, були Василь Горбач, Михайло Гладаревський, Олександр Шейко, Єлизавета Сафонова, Василь Спицький, Леонід Пініс, Іван Світлов, Петро Крученюк, Давид Шапіро, Олена Винокур, Ізя Краснопольський і ще декількох. Приблизно таким же було співвідношення між тими, що закінчили відповідні семестри в Києві або Харкові і прибулими в Кзил-Орду також на інших курсах і факультетах як Київського, так і Харківського університетів.

Кількість студентів залишалась незначною упродовж усього часу функціонування у Кзил-Орді Київського і Харківського університетів, хоч їх особовий склад постійно мінявся. Одні, по закінченні п'ятого курсу, влаштовувались на роботу або мобілізувались в армію. Натомість інші, прочувши про місце знаходження університетів, прибували в Кзил-Орду для їх закінчення. Серед прибуваючих нерідко появлялись, після вилікування в госпіталах, поранені на фронтах.

Складною видавалась ситуація із забезпеченням навчального процесу викладачами. Як уже говорилося, їх було небагато. В основному вони евакуювались разом з університетами. Окремі ж, як і студенти, прибували в Кзил-Орду із госпіталів після вилікування одержаних на фронті ран. Із істориків серед останніх був кандидат історичних наук, доцент Кошик Олександр Кузьмич.

Несприятливо складалось фахове співвідношення між прибуваючими викладачами. Одні предмети могли бути забезпеченими лише київськими викладачами, інші харківськими, а з багатьох – викладачів зовсім не було.

За таких обставин – малолюдство студентів і недостатня забезпеченість навчального процесу викладачами – про розгортання в Кзил-Орді роботи окремо Київського і Харківського університетів, звичайно, не могло бути й мови. Цього не дозволяли й фінансові можливості воєнного часу. Було очевидним, що університети могли скільки-небудь успішно функціонувати лише об'єднавшись в один навчальний заклад.

При вирішенні питання в такий спосіб поставила проблема щодо назви розташовуваного в Кзил-Орді об'єднаного навчального закладу. Ректор Київського університету О.М. Русько, посилаючись на традиції і престижність столичного університету наполягав, щоб він був названий Київським. Ректор Харківського університету, навпаки, пропонував назвати його Харківським. Свою пропозицію він мотивував тим, що Харківський університет, будучи відкритим у 1805 році, є значно старішим Київського, заснованого 1834 року.

Врешті-решт зійшлися на тому, що розгорнутий на базі евакуйованих Київського і Харківського університетів учбовий заклад у м. Кзил-Орді матиме назву: Об'єднаний Український Державний Університет.

Таким чином, я і частина моїх однокурсників, поступивши у 1937-му році на історичний факультет Київського університету і провчившись на ньому чотири курси, закінчували навчання в Об'єднаному Українському Державному Університеті в м. Кзил-Орді Казахської РСР.

Із об'єднанням Київського і Харківського університетів, об'єднувались і їх факультети, в тому числі історичні. Деканом об'єднаного історичного факультету став глибоко шанований нами професор Шлепаков Микола Степанович. Ще в час навчання в Києві ми слухали його лекції з історії філософії.

Навчання у Кзил-Орді розпочалось всередині січня і продовжувалось на 5-му курсі до кінця квітня 1942 року. Тривалість нашого останнього 1941–1942 навчального року скоротилась, отже, більш як наполовину. Весь перший семестр було витрачено на дорогу і влаштування на новому місці.

У Кзил-Орді ми, п'ятикурсники, написали і захистили курсові роботи, передбачені навчальним планом як підсумкові на історичному факультеті. В повоєнні роки такі роботи в планах історичних факультетів одержали назву дипломних.

Теми курсових робіт були закріплені за нами ще в Києві або Харкові в кінці четвертого курсу. Однак, у Кзил-Орді значну їх кількість

довелось замінити у зв'язку з відсутністю належних джерел і літератури у бібліотеках міста. З названої причини довелось і мені відмовитись від обраної в Києві теми «Барська конфедерація». Замість неї я виконав і захистив іншу тему – «Розгром Врангеля».

Крім курсової роботи в Кзил-Орді в одній із шкіл міста ми пройшли педагогічну практику.

За учбовим планом п'ятого курсу нам необхідно було прослухати ще один спецкурс. Ми його прослухали і склали екзамен. Однак, з огляду на обставини воєнного часу, суто історична його тема була замінена військовою: «Методика і особливості політвиховної роботи в Робітничо-Селянській Червоній Армії».

У час навчання у Кзил-Орді нам було запропоновано і ми виконали програму Всеобучу. Такі програми були введені для чоловіків призовного віку у всіх навчальних закладах і промислових підприємствах. Упродовж багатьох годин ми настільки ґрунтовно ознайомились із матеріальною частиною різних видів стрілецької зброї, бойовими отруйними речовинами і засобами захисту від них, прийомами надання першої медичної допомоги пораненим та ін., що згодом, у час навчання у військових училищах, не відчували жодних утруднень з цих питань, помітно виділялись своєю обізнаністю серед основної маси курсантів.

Важкуватими складались житлові умови нашого перебування у Кзил-Орді. Корейському педінституту ледь удавалось у гуртожитку розмістити своїх студентів. Для нас, прибулих, він міг виділити буквально лічені місця. Щоб якось вийти із становища керівництво педінституту прийняло рішення відвести під гуртожиток спортивний зал. У ньому прямо на підлозі кількома рядами були покладені матраци, на яких, разом із своїм нехитрим майном у рюкзаках, розташувались хлопці. Для дівчат у такий же спосіб було пристосоване одне з адміністративних приміщень. Та й це не вирішувало питання про забезпечення житлом усіх студентів. Для багатьох університет вимушений був наймати помешкання у городян. В одному із таких помешкань довелось поселитись і мені разом з однокурсником Василем Горбачем.

Матеріальною основою нашого проживання у Кзил-Орді була стипендія. На п'ятому курсі її розмір становив 200 крб. на місяць. Цю суму ми одержували регулярно і без найменшої затримки. Іноді, організовуючись у невеличкі бригади, відряджувались навантажувати (вивантажувати) вагони на Кзил-Ординському рисовому заводі або на залізничній станції чи барж у Кзил-Ор-

динському порту на р. Сир-Дар'ї. Зароблене становило суттєву добавку до стипендії.

Щомісячно нам видавали продовольчі карточки. По них за твердими державними цінами ми одержували по 600 гр. хліба на добу, а також установлену місячну норму цукру, крупів, м'яса і жирів. Карточки на м'ясо, крупи і жири прикріплювали в студентській їдальні, що давало нам можливість щоденно обідати там, теж з оплатою за твердими державними цінами.

На частину грошей, що залишалась від цих витрат, ми могли докуповувати щось із продуктів у комерційних крамницях або їдальнях, де вони продавались ненормовано, але за дещо вищими цінами.

Із комерційних закладів найчастіше доводилось бувати в Кзил-Ординському ресторані. Його меню в суворих умовах воєнного часу не відзначалось вишуканістю. Ціни ж були цілком доступними. Часом зустрічались там з викладачами. А одного разу група п'ятикурсників вечеряла разом з ректором О.М. Руськом. На замовлення нам подали по кухлю рисового пива (1 крб. 40 коп.) і по порції «клецок» – щось на зразок українських галушок (1 крб.). Олексій Микитович тримався за простою і ми почували себе невимушено. В задушевній розмові за келихом пива обговорювали хвилюючу тему війни, висловлювали впевненість у перемозі, розмірковували над нашим післявоєнним влаштуванням.

У Кзил-Орді діяло кілька кінотеатрів. У них демонструвались в основному кінофільми випуску попередніх років. І хоч деякі з них нам були знайомі ще з Києва, переглядали їх повторно з неослабною увагою. Великий інтерес викликали кіножурнали, що демонструвались перед початком кожного фільму. Вони являли собою кінохроніку про важливі сучасні події в країні, в т. ч. зняті воєнними кінооператорами кадри на фронтах Великої Вітчизняної війни. Іноді демонструвались кіножурнали попередніх випусків. З них особливу нашу увагу привернув кіножурнал «Парад фізкультурників на Червоній площі у Москві» під час однієї із Першотравневих демонстрацій. Як не гармоніювали зафіксовані в ньому бадьорість, краса, сила духу з тим, що оточувало нас у ті дні в переповненій евакуйованими людьми Кзил-Орді!

У час перебування у Кзил-Орді в нашому культурному житті продовжували посідати видне місце вечори художньої самодіяльності. Проводились вони в актовому залі Корейського педінституту за участю як місцевих, корейських і казахських, так і прибулих із України

студентів і викладачів. На них українська, ко-
рейська, казахська, російська пісня, мелодія,
танок, змінюючи одні одних, з неослабною си-
лою заповнювали нас.

Як уже говорилося, навчання на п'ятому кур-
сі в Кзил-Орді в умовах евакуації тривало з січ-
ня по кінець квітня 1942 року. Державних екза-
менів не складали. На підставі Розпорядження
Ради Народних Комісарів СРСР від 3-го листо-
пада 1941 року за № 10040 нам була присвоєна

кваліфікація історика, видані характеристики і
довідки про закінчення історичного факультету
Об'єднаного Українського Державного Універ-
ситету, які підлягали обміну на диплом.

Відбувся скромний випускний вечір і бу-
квально на другий день нас, істориків, як і ви-
пускників інших факультетів, було закликано
до военкомату.

(Продовження у наступному випуску «Часо-
пису української історії»).

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В 1937–1945 ГГ. (ВОСПОМИНАНИЯ ПРОФЕССОРА И. А. ГРИЦЕНКО)

Важными для ученых и общественности есть материалы, касающиеся страниц истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Особую ценность составляют воспоминания человека, который учился в университете, защищал в его стенах кандидатскую и докторскую диссертации. Речь идет о докторе исторических наук, профессоре Иване Антоновиче Гриценко.

Для того, чтобы читатель больше узнал о биографическое поле И. А. Гриценко, подаем в № 36 изложение важнейших вех его жизненного пути. Также продолжаем в № 38 «Журнала украинской истории» публикацию воспоминаний профессора о киевском периоде его жизни (1937–1941 гг.). Особенно тщательно И. А. Гриценко описывает помещения Красного корпуса, учебный процесс в стенах университета Шевченко, жизнь и быт студенчества, научные интересы, культурные и спортивные предпочтения и т.д. Материалы печатаются на языке оригинала.

Ключевые слова: Иван Антонович Гриценко, Киевский университет, воспоминания, биография, исторический факультет, студенты, учебный процесс.

© **Anatoliy Kotsur**
(Kyiv)

UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO)

Important are for researchers and the public the materials related pages of history of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The memories of a man, who studied at the university, defended within its precincts candidate and doctoral dissertations constitute a particular value. It goes about the doctor of historical sciences, Professor Ivan Antonovych Grytsenko.

To learn more about biographical field of I. A. Grytsenko, we present summary of the most important milestones of his life. Also we continue a printing professor's memories about Kyiv period of his life (1937–1941 years.) in № 37 of «Journal of Ukrainian history». Especially carefully describes I. A. Grytsenko the premises of the Red Corps, educational process within the walls of Shevchenko university, student life, research interests, cultural and sporting preferences, etc. Materials are published in author's edition.

Keywords: Ivan Antonovych Grytsenko, University of Kyiv, memories, biography, historical faculty, students, educational process.

До редакції надійшла 29.01.2018.

УДК 94:37 (477) «1985/1991»

© **Руслана Потапенко**
(Переяслав-Хмельницький)

УЧАСТЬ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 РР.)

Розглядається участь науково-педагогічної інтелігенції в процесах посилення демократизації науково-освітнього простору періоду перебудови 1985–1991 рр. Пошук нової методики викладання, переосмислення навчального матеріалу, перебудова освітнього процесу на принципах гласності – це те неповне коло проблем, які вирішувала інтелігенція України.

Науково-освітні працівники активно залучалися до розробки, адаптації та впровадження в освітній процес нових форм ведення навчально-виховного процесу, розробки науково-методичної бази, а головне – освітяни формулювали нову сучасну освітню ідеологію. Складні та неоднозначні перебудовчі процеси в школі стимулювали вчителів до розробки концепції в сфері народної освіти.

З освіти прибираються ідеологічні догми та міфи, стереотипи, схеми, які раніше насаджувалися. Актуальності набувають наступні проблеми: по-перше, зміна ідейно-політичної роботи в педагогічних закладах; по-друге, співпраця старої гвардії з суспільними силами, які підтримують ідеї перебудови; по-третє, формування у студентів та учнів соціалістичної свідомості та моральності.

Ключові слова: науково-освітня інтелігенція, перебудова, гласність, освітній процес.

Як і всі реформи радянського періоду, курс на перебудову носив суперечливий характер, багато починань мали подвійний характер і залишалися незавершеними, половинчастими. Однак, проголошення офіційного курсу на перебудову та гласність мало величезний вплив на радянське суспільство, зокрема, й на науково-освітні кола інтелігенції, оскільки курс реформ, особливо у сфері народної освіти, потребував підтримки, з одного боку – населення, а з другого – науковців та освітян, як основної рушійної сили в сфері ідеології та пропаганди.

Сьогодні, в умовах інформаційного суспільства та незавершеного курсу перманентних реформ, зростання бідності, руйнування усталених традицій життєдіяльності та високого рівня політизації суспільства, інтелігенція України перебуває на вістрі багатьох актуальних проблем сьогодення, ефективно вирішення яких неможливе без звернення дослідників до місця і ролі науково-освітньої інтелігенції в суспільних процесах та соціокультурних перетвореннях України доби перебудови. Вище зазначені чинники і вмотивовують актуальність обраної теми.

Метою статті є аналіз проблеми пошуку науково-освітніми працівниками України виходу із колапсової ситуації, яка склалася в період перебудови 1985–1991 рр. у соціокультурній практиці. Розглянути участь науково-педагогічної інтелігенції в процесах посилення демократизації науково-освітнього простору в указаний період. Пошук нової методики викладання, переосмислення навчального матеріалу, перебудова освітнього процесу на принципах гласності – це те неповне коло проблем, які вирішувала інтелігенція України.

Розгляд історії часів перебудови, а особливо соціокультурний вимір в історіографії ХХ – початку ХХІ ст. до сьогодні не став темою спеціальних студій. Вивчення соціокультурних практик 1985–1991 рр. у історичному контексті реалізується здебільшого за допомогою архівних документів, журналів, газет тощо. Тому можна з впевненістю сказати, що науковою новизною статті є те, що це одна із перших спроб комп-

лексного дослідження участі науково-освітніх працівників у навчально-виховному процесі періоду перебудови.

Курс на демократизацію суспільно-політичних відносин, політика гласності прямим чином впливали на науково-освітній процес. Кожного місяця рівень гласності змінювався докорінним чином. Цьому сприяв і той факт, що «газети, неначе танки перебудови, майже кожного дня «просувають лінію фронту» [11, с. 3].

З утвердженням людських цінностей, демократизацією та радикальними змінами в суспільно-економічному секторі, перед державою постала низка завдань в системі народної освіти. Проводився курс в руслі XXVIII з'їзду КПРС на «демократизацію, гуманізацію та гуманітаризацію освіти» [8, с. 12].

На думку завідувачої лабораторії навчання історії Інституту змісту і методів навчання АПН СРСР Т. В. Клокової, з гласністю у навчальному процесі багато чого почало залежати саме від вчителів, «їм потрібні сьогодні знання та мужність для проведення уроків» [11, с. 3]. У інтерв'ю, яке дала Т.В. Клокова для газети «Правда», йшлося про подію, яка сталася весною 1988 р. У старших класах та вузах було відмінено екзамени з історії у зв'язку з «вивченням фактів та подій, які мали мало спільного з нашою реальною історією» [11, с. 3] – ця ситуація стала гірким досвідом для «вчених, вчителів, керівників – для всіх» [11, с. 3]. Така ситуація сприяла тому, що вчителі отримали завдання: по-перше, говорити і писати лише правду, лише вона може виховати людину, а по-друге, потрібен новий підручник з історії СРСР. Такий підручник з історії вперше планувалося створити на конкурсній основі. Держкомітет з народної освіти оголосив відкритий конкурс по створенню підручника історії радянського періоду для старшокласників. Показовою була рекомендація використовувати в школі не один, а декілька підручників з історії. Вчитель мав право сам вибрати потрібний варіант, але Г.В. Клокова наголошувала, що вивчення історії з антимарк-

системськими поглядами не допускається. Форма подачі матеріалу буде: 1) у формі діалогу; 2) у формі белетристики; 3) на документальній основі [11, с. 3].

Цікавою є думка викладача з ПТУ Б.М. Косьмій про те, що «обов'язок вчителя організувати навчання так, щоб кожен школяр відчув причетність до перебудови. Досягти цього можна добре продуманою повсякденною роботою з учнями» [6, с. 35–38].

Показовим є розмірковування з цього приводу викладача ПТУ з м. Львова про потребу відходити від радянської методики оцінки літературних персонажів і поділу їх на «позитивних» і «негативних» героїв, що виходить за межі об'єктивної реальності. Змінюється й характеристика літературних героїв у зв'язку зі зміною історичних трактувань понять «глитаїв», діячів колгоспів тощо [6, с. 35–38].

З посиленням перебудовних процесів, з потребою якісніше вивчати українську мову, на допомогу вчителям з української мови та літератури й учням приходять викладачі-науковці нової генерації, які за 1989 р. видали такі посібники: Горбачук В.Т. «Види диктантів та методика їх проведення», Маштабей О.М., Сікорська З.С., Лоповок Є.Й. «Навчальні перекази з української мови в 4–8 класах», Пентиліук М.І. «Робота із стилістики в 7–8 класах», Потапенко О.І. «Гурткова робота з української мови в 4–8 класах», Сікорська З.С., Терновська Т.П. «Збірник диктантів з української мови для 4–8 класів», Шульжук К.Ф. «Складне речення в українській мові», Ющук І.П. «Практикум з правопису української мови», «Словник труднощів української мови» за ред. Єрмоленко С.Я. [3, с. 62–63].

Для допомоги у вивченні української мови у світ виходить рецензований І.С. Олійником, В.К. Іваненком, Л.П. Рожко та О.С. Скорик посібник «Методика викладання української мови в середній школі», складений відповідно до програми з методики викладання української мови в середній школі для педагогічних інститутів УРСР. Слід наголосити, що висвітлюючи питання про українську мову, як навчальну дисципліну, автори посібника наголошують на тому, що мова – це «найцінніше багатство народу, суспільне явище, нерозривно зв'язане з духовним минулим, української мови в середній школі» [7, с. 93–94].

Також, вийшов друком словник-довідник з правопису та слововживання 1989 р., який став у пригоді як філологам, так і пересічному громадянину, який хотів підвищити культурний

рівень мови [2]. Отже, як ми бачимо, в суспільстві і державі існував запит на процеси перебудови. Науково-освітні працівники активно залучалися до розробки, адаптації та впровадження в освітній процес нових форм ведення навчально-виховного процесу, розробки науково-методичної бази, а головне – освітяни формулювали нову сучасну освітню ідеологію. Науково-освітній прошарок суспільства став фундаментом перебудови, адже якби перебудова була лише політикою партії, вона, на нашу думку, набула б суто казенно-бюрократичних ознак, не зачіпаючи соціогуманітарних основ суспільних процесів, і, зрештою, зійшла б нанівець, як і багато державних кампаній попередньої доби. Саме інтелігенція створила реальну практичну основу цієї політики, наповнила її справжнім, а не політико-демагогічним змістом і зробила, по-суті, стартом незалежницьких процесів в Україні.

Як стверджував учитель із Конотопа В.І. Оболоник, визначити рівень культури людини можна за її мисленням та мовою, а як переконує практика, «на уроках української мови робота зі словом хоч і складний, але необхідний процес» [9, с. 48]. Отже, мовна проблема в Україні з початком перебудови набула важливого значення. У процесі її практичного розв'язання свідомою частиною науково-освітньої інтелігенції зайняла активну позицію, завдяки якій було розроблено якісно нову методичну базу викладання філологічних дисциплін у навчальних закладах України, вийшли у світ нова генерація навчальної літератури з української мови.

Складні та неоднозначні перебудовні процеси в школі стимулювали вчителів до розробки концепції в сфері народної освіти. Так, учитель біології з м. Києва С. П. Корецький розробив «Концепцію системи управління народною освітою демократичної держави». Згідно концепції, мотивом усієї діяльності педагогів має бути прагнення до розвитку учня. Педагог повинен бути зацікавлений у цьому безпосередньо, а не завдяки тиску «зверху», атестації. Учень же, зі свого боку має постійно самовдосконалюватися. Трактуючи поняття «навчально-виховний процес», С. Корецький змінює акцент «не «процес навчання і виховання дітей школою», а «процес навчання і самовиховання дітей в школі». Так, школа – лабораторія з девізом «зроби себе сам» [5, с. 5].

У зв'язку з перебудовою навчально-виховного процесу, з освіти прибираються ідеологічні догми та міфи, стереотипи, схеми, які раніше насаджувалися. Актуальності набува-

ють наступні проблеми: по-перше, зміна ідейно-політичної роботи в педагогічних закладах; по-друге, співпраця старої гвардії з суспільними силами, які підтримують ідеї перебудови; по-третє, формування у студентів та учнів соціалістичної свідомості та моральності.

Реалізація цього курсу держави в народній освіті наштовхнулася на об'єктивні перешкоди, пов'язані з переломним характером висунутих проблем. А саме – інерція старих підходів та консерватизм, а також повна відсутність науково-методичної літератури. Спостерігається розгубленість та невміння діяти в незвичайних умовах та ситуаціях. Новостворені опозиційні сили намагаються використати ситуацію, яка склалася, проти компартії. Так, висувається лозунг «Деполітизація!». В той же час, опозиція ставить перед собою завдання політизації студентів та перетворення їх на ударну силу в боротьбі проти існуючого державного ладу [8, с. 12].

Лунав заклик з боку опозиційних сил про заборону у вузах та школах політичної діяльності комуністів, комсомольців та бойкоту соціально-політичних дисциплін. Зі свого боку, секретаріат ЦК КПРС виступав проти дій опозиційних сил, які намагалися перетворити сферу освіти на плацдарм в політичній боротьбі. Згідно основної позиції секретаріату ЦК КПРС, «політично шкідливо використовувати політичні процеси демократизації та усунення ідеологічної монополії з ціллю переідеологізації та переполітизації сфери освіти» [8, с. 13], а також «недопустимо некомпетентне втручання в навчальний процес, як органів влади та управління, так – і політичного тиску з боку громадських організацій» [8, с. 13].

Ці події стимулювали ЦК КПРС оприлюднити свою офіційну позицію з проблеми деполітизації народної освіти. Так, згідно постанови ЦК КПРС від 2 жовтня 1990 р. було ухвалено:

1. Звернути особливу увагу комуністів, які беруть активну участь в управлінні вищою та середньою школою, вузами на необхідність впроваджувати в життя резолюції XXVIII з'їзду партії «Про політику КПРС в сфері освіти, науки та культури» та «Про молодіжну політику КПРС», оновлення навчально-виховного процесу, формування компетентних спеціалістів в руслі державної ідеології та соціалістичного вибору;

2. ЦК компартії соціалістичних республік, республіканським автономним республікам, обласним комітетам КПРС, партійним комітетам та партійним організаціям навчальних закладів: докорінно аналізувати суспільно-політичні процеси в учбових закладах, удосконалювати

форми та методи виховної роботи партійних, комсомольських та піонерських організацій відповідно до нових вимог; організовувати зустрічі членів ЦК КПРС, делегатів XXVIII з'їзду партії, комуністів – керівниками шкіл, училищ, технікумів та вузів зі студентами, з метою пояснення політичної ситуації в країні, політики КПРС в сфері освіти, науки, культури; за участі партійного та комсомольського активу обговорити стан ідейно-політичної роботи в учбових закладах та шляхи розвитку політичної активності молоді. Використати всі можливості єдиної суспільнодержавної школи в інтересах Союзу, досягнення громадської згоди;

3. Рекомендувати редакціям газет «Правда», «Радянська культура», «Радянська Росія», «Вчительська газета» приділяти більше уваги у висвітленні проблем політичної діяльності в середовищі школярів та студентів. Застосовувати проведення «круглих столів»;

4. Ідеологічному відділу ЦК КПРС: за участі відділів ЦК КПРС, вчених та партійного активу організувати глибоке вивчення проблеми «виховання, ідеології, політики» і розробити наукові рекомендації з політичної діяльності в системі народної освіти, взаємовідносин навчальних закладів з політичними структурами; організувати виступи партійних працівників, вчених, громадських діячів в газетах, на радіо та телебаченні з питання роз'яснення деполітизації народної освіти; викласти позицію ЦК КПРС з проблеми деполітизації народної освіти на Всерадянській нараді ідеологічних робітників [8, с. 13–14].

На думку авторитетної вченої Інституту змісту та методів навчання Т.В. Клокової, трактування історії до початку перебудовних процесів мало повну монополію партії, що було відображено в підручниках з історії СРСР. Зміст підручників максимально відображав домінуючі погляди на вітчизняну історію. Зміна влади сприяла лише дописуванню розділів про значення першої особи країни. Таким чином, історія була вихолощена, було відсутнє все, що породжувало сумнів. Щоб зберегти необмежену владу, уряд був зацікавлений у викривленні історичної правди, що призводило до всім відомих «білих плям». Гласність порушила встановлений десятиліттями порядок, «коли історію відтворюють газети, журнали, кіно, отже, й підручники не можуть обійти цей факт стороною» [11, с. 3].

Головний редактор «Учительської газети» Г.Н. Селезньов на питання щодо деполітизації та деідеологізації в школі заявив, що головною

проблемою залишається догматизм та викривлене уявлення про марксистсько-ленінське вчення. Основною ж проблемою та невідповідністю, з якою стикаються вчителі та учні кожного дня – є те, що партія та преса говорить одне, а шкільні підручники – інше. До редакції газети надходять листи з емоційними хвилюваннями вчителів, що в школах розпадаються комсомольські та піонерські організації; листи, де комуністи жаліються на ситуацію, що вони не можуть більше впливати на стан речей, бо їх лише 5 чи то 7 осіб; листи – в яких описується діяльність громадської організації РУХ у м. Львові, щодо питання переатестації вчителів. Під цим приводом, всіх комуністів – керівників та директорів звільняють з органів народної освіти в школах [4, с. 16–18].

Не можна оминати увагою і той факт, що на початок навчального семестру 1989 р. з вузівського розкладу зникають назви таких предметів як «Історія КПРС» та «Науковий комунізм». Натомість з'являється: «Соціально-політична історія ХХ ст.» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму та філософії» [10, с. 2].

Член ЦК КПРС, голова державного комітету СРСР з народної освіти Г.О. Ягодін на засіданні секретаріату ЦК КПРС в 1990 р. заявив, що на його думку, ніякої деполітизації школи бути не може, тому що ідеологія та політика держави – це продовження економічної політики. Як зазначав політик, «основними принципами народної освіти є гуманістичний характер, демократизм управління, рівність можливостей, безкоштовна освіта. Такою є державна політика. А ось, заборонити вчителю-сталіністу пропагувати на уроках шовінізм, ми забов'язані» [4, с. 15].

Г.О. Ягодін прийшов до висновку, що той, хто володіє увагою молоді, той – завойовує суспільство. Завойовувати молодь без вчителя неможливо «які б не були вчителі – консервативні, сірі – це ті вчителі, які в нас є зараз. І виходячи з того, як ми будемо з ними працювати, як будемо захищати інтереси – в значній мірі залежить і те, як ми будемо впливати на дітей» [5, с. 16].

З приводу такого стану речей В.І. Купцов, який був начальником Управління викладання суспільних наук Держкомітету з народної освіти СРСР, зазначав, що «перед наукою зараз поставлено складне завдання вивести наше суспільство з бродячого стану. Вивчити нові соціальні явища та побудувати перспективи» [10, с. 2]. За словами останнього, викладачі та студенти мають тепер змогу вибирати предмети за сферою інтересів. Кожен вуз 20% програм суспільно-гуманітарних наук, складає сам, «демократичному суспільству не потрібна монополія на ідеологію, вона лише заважає розвитку» [10, с. 2]. Отже, так чи інакше держава втрачає право на монополію в сфері ідеології.

Ситуація з учителями ускладнювалася ще й низькою заробітною платою – 204 крб., при навантаженні півтори ставки, при середній заробітній платі в країні – 250 крб. [4, с. 16]. У особливо тяжкій фінансовій ситуації опинився сільський учитель: «я не можу піти до школи цього року, тому що мені соромно з'являтися перед дітьми три роки підряд в одному і тому ж одязі, а купити мені його просто ніде, і немає за що» [4, с. 18]. Висновок один: пріоритет освіти має бути пріоритетом, а не лозунгом [4, с. 14–16].

Станом на 1991 р. на території УРСР налічувалося 150 вищих навчальних закладів з чітко прописаними положеннями прийому до вищих навчальних закладів України [1, с. 1].

Отже, політика гласності викликала пожвавлення та креативне мислення в науково-освітній сфері, що зумовило пошук нової парадигми у вивченні історії, пошуку нових методів викладу матеріалу та навчання. Надзвичайно актуальним стає мовне питання. В навчальних програмах з'являються твори репресованих авторів і «нове» прочитання вже відомих. Рушійною силою усіх цих процесів була науково-освітня інтелігенція: від професорів-кандидатів, викладачів ПТУ до простого вчителя з села, який мав втілювати цей освітній процес у практику. Новаторство, переосмислення стає новою парадигмою у науково-освітньому процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ вузів і науки редакції газети «Освіта» // Освіта. Педагогічна газета України. – 1991. – № 25–26 (4142–4143). – С. 1.
2. Денисовець Г. П., Українець Л.Ф., Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 1(407). – С. 94–96.
3. Для вас, учителі-мовники // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 1(395). – С. 62–63.
4. Из стенограммы заседания Секретариата // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11 (310). – С. 14–19.
5. Концепція системи управління народною освітою демократичної держави // Освіта. Педагогічна газета України. – 1991. – № 25–26 (4142–4143). – С. 5.
6. Косьмій Б.М. Даймо школі нового героя! // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 1(395). – С. 35–38.

7. Мановицька А.Я., Олійник І.С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О.С. Методика викладання української мови в середній школі // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 1(407). – С. 93–94.
8. О позиции по проблеме деполитизации народного образования. Постановление Секретариата ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11 (310). – С. 14–19.
9. Оболенок В.І. Розвиток мислення учнів у процесі оволодіння навичками культури писемного мовлення (З досвду) // Українська мова і література в школі. – 1990. – №1(395). – С. 48–51.
10. Ольга Алексеева. Конец монополизма // Комсомольская правда. Собеседник. – 1989. – № 41 (294). – С. 2.
11. Юрій Бычков. Честно о прошлом // Правда. – 1989. – №13 (25731). – С. 3.

REFERENCES

1. Viddil vuziv i nauky` redakciyi gazety` «Osvita» // Osvita. Pedagogichna gazeta Ukrayiny`. – 1991. – № 25–26 (4142–4143). – S. 1.
2. Deny`sovecz` G. P., Ukrayinecz` L.F., Golovashhuk S. I. Slovny`k-dovidny`k z pravopy`s u ta slovovzhy`vannya // Ukrayins`ka mova i literatura v shkoli. – 1991. – № 1(407). – S. 94–96.
3. Dlya vas, uchy`teli-movny`ky` // Ukrayins`ka mova i literatura v shkoli. – 1990. – № 1(395). S.62–63.
4. Y`z stenogrammy zasedany`ya Sekretary`ata / Y`zvesty`ya CzK KPSS. – 1990. – № 11 (310). – S. 14–19.
5. Konceptiya sy`stemy` upravlinnya narodnoyu osvitoju demokraty`chnoyi derzhavy` // Osvita. Pedagogichna gazeta Ukrayiny. – 1991. – № 25–26 (4142–4143). – S. 5.
6. Kos`mij B.M. Dajmo shkoli novogo geroya! // Ukrayins`ka mova i literatura v shkoli. – 1990. – № 1(395). – S. 35–38.
7. Manovy`cz`ka A.Ya., Olijny`k I.S., Ivanenko V. K., Rozhy`lo L. P., Skory`k O.S., Metody`ka vy`kladannya ukrayins`ko movy` v serednij shkoli // Ukrayins`ka mova i literatura v shkoli. – 1991. – № 1(407). – S. 93–94.
8. pozy`cy`y` po probleme depoly`ty`zacy`y` narodnogo obrazovany`ya. Postanovleny`e Sekretary`ata CzK KPSS // Y`zvesty`ya CzK KPSS. – 1990. – № 11 (310). – S. 14–19.
9. Obolony`k V.I. Rozvy`tok my`sleniya uchniv u procesi ovoloдинnya navy`chkamy` kul`tury` py`semnogo movlennya (Z dosvdu) // Ukrayins`ka mova i literatura v shkoli. – 1990. – № 1(395). – S. 48–51.
10. Ol`ga Alekseeva. Konecz monopoly`zmu // Komsomol`skaya pravda. Sobesedny`k. – 1989. – №41 (294). – S. 2.
11. Yu. Vyichkov. Chestno o proshlom // Pravda. – 1989. – № 13 (25731). – S. 3.

© Руслана Потапенко
(Переяслав-Хмельницький)

УЧАСТИЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА УКРАИНЫ ПЕРИОДА ПЕРЕСТРОЙКИ (1985–1991 ГГ.)

Рассматривается участие научно-педагогической интеллигенции в процессах усиления демократизации научно-образовательного пространства в период перестройки 1985–1991 гг. Поиск новой методики преподавания, переосмысления учебного материала, перестройка образовательного процесса на принципах гласности - это тот неполный круг проблем, которые решала интеллигенция Украины.

Научно-образовательные работники активно привлекались к разработке, адаптации и внедрению в образовательный процесс новых форм ведения учебно-воспитательного процесса, разработки научно-методической базы, а главное – педагоги формулировали новую современную образовательную идеологию.

Актуальность приобретают следующие проблемы: во-первых, изменение идейно-политической работы в педагогических учреждениях; во-вторых, сотрудничество старой гвардии с общественными силами, которые поддерживают идеи перестройки; в-третьих, формирование у студентов и учащихся социалистической идеологии и нравственности.

Ключевые слова: научно-образовательная интеллигенция, перестройка, гласность, образовательный процесс.

**PARTICIPATION OF THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL INTELLECTUALS IN
THE DEMOCRATIZATION OF THE EDUCATIONAL SPACE OF UKRAINE DURING
THE PERIOD OF (1985–1991)**

The article the participation of the scientific and educational intelligentsia in the process of strengthening the democratization of the scientific and educational space during the period of restructuring in 1985–1991. With the adoption of human values, democratization and radical changes in the socio-economic sector, the state faced a number of tasks in the system of public education.

With the need to learn Ukrainian language more qualitatively, teachers of the new generation come to the aid of Ukrainian language and literature teachers and students, who, in 1989, published a huge amount of actual material. Scientific and educational workers were actively involved in the development, adaptation and introduction into the educational process of new forms of teaching and educational process, development of a scientific and methodological base, and most importantly – educators, formulating a new modern educational ideology. Complex and ambiguous restructuring processes at school stimulated teachers to develop a concept in the field of public education.

From education are removed ideological dogmas and myths, stereotypes, schemes that were previously planted. Actuality is acquiring the following problems: firstly, the change of ideological and political work in pedagogical institutions; secondly, the cooperation of the old guard with the public forces who support the idea of thirdly, the formation of students and students of socialist consciousness and morality.

Realization of the state course in public education faced objective obstacles connected with the critical nature of the problems raised.

The search for a new teaching method, rethinking the educational material, reorganizing the educational process on the principles of publicity is an incomplete range of problems solved by the intelligentsia of Ukraine.

Key words: scientific and educational intelligentsia, publicity, educational process.

До редакції надійшла 23.02.2018.

УДК 323.1–04(477),.199”

© **Віталій Коцур**
(Київ)

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1990-Х РР.:
ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО, СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ,
ЩО ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО ЄВРОПИ**

Різноманіття національностей на теренах України та конфліктні ситуації упродовж 1990-х рр., породжені перехідним періодом, зміною політичної системи, соціально-економічною кризою, змушувало українську владу вдаватися до методів державного регулювання етнополітичних відносин. У статті розкриваються особливості етнополітичних процесів в Україні другої половини 1990-х рр. Висвітлюються зовнішні та внутрішні чинники, які впливали на вироблення етнополітичної політики в Українській державі. З'ясовуються основні напрями формування нормативно-правової бази міжнаціональних відносин.

Структуризація міжетнічних відносин розкривається на тлі державотворчих процесів, соціально-економічних, політичних проблем в Україні, які потребували наукового осмислення та вирішення організаційного характеру.

Доведено, що в другій половині 1990-х рр. спостерігалися процеси надмірної політизації етнічних груп, їх прагнення до підвищення свого політичного статусу, що зводилося до участі в розподілі влади та фінансово-економічних ресурсів.

Ключові слова: національні меншини, національно-культурні товариства, етнополітичні процеси, органи влади, депортовані народи, національна злагода.

Унікальне геополітичне та етнополітичне становище України відкриває перед нею нові горизонти розвитку. Україна зробила цивілізаційний вибір – інтеграцію в ЄС. І це є визна-

чальним вектором соціокультурного та політичного розвитку для України. Український письменник і громадський діяч М. Драгоманов писав: «Найбільша частина національних відмінностей України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. ... була більше пов'язаною із Західною Європою і ... все ж йшла разом із Західною Європою у суспільному та культурному процесі» [6, с. 179].

Водночас розбудова Української держави відбувається в нових історичних реаліях та зовнішніх викликів ХХІ ст. І це слід враховувати в етнонаціональній політиці на державному рівні. «Якщо політика та суспільство відмовляється від кордонів і знедержавлюється, то в результаті те, що вважається «національним» та «інтернаціональним» стає неподільним, а позірна гомогенність, тобто священне осердя національно-державного простору влади, стає безпосереднім полем інтервенцій з боку інтернаціональних і транснаціональних акторів, організацій і «кризових випадків» [3, с. 89].

Історіографія досліджуваної проблеми умовно поділяється на декілька тематичних груп літератури, яка розкриває різні аспекти задекларованої тематики. Політичні права національних меншин України та ідеологізацію і політизацію «етнічного питання» в період державотворення відображають праці Л. Польового, В. Шевчука, М. Тараненка та ін. Аналізу трансформації посттоталітарного суспільства на теренах України і особливостям взаємодії державних органів і організацій національних меншин присвячені публікації С. Кульчицького, О. Валевського, С. Яніцької, І. Гаха та ін.

Окремі аспекти етнополітичних процесів в Україні в рамках аналізу питання «політичного русинства» висвітлювалися в дослідженнях Є. Жупана, Н. Кічери, О. Ляшенка, О. Майбороди, М. Панчука та ін. Питання залучення національних меншин до політичної діяльності проаналізовані в публікаціях Б. Бабіна, А. Демартино, О. Калакури, О. Ляшенка. У працях українських науковців В. Зінича, В. Капелюшного, В. Овчаренка, Ю. Остапець, О. Павлова, І. Скиби та ін. розкривається участь національних меншин у роботі місцевих органів влади та місцевого самоврядування, культурно-освітній розбудові держави.

Етнополітичні процеси в Україні і поширення національного руху відображені в наукових студіях з історії Народного Руху України. Зокрема, у праці О. Бураковського «Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999)» [4].

Привертають увагу публікації вітчизняних учених, присвячені питанням організації етнополітичного менеджменту в Україні. Тут варто відзначити дослідження В. Котигоренка [9, с. 48–63] та Г. Луцишин [10].

Окрему групу літератури з міжетнічної взаємодії в Україні становлять зарубіжні видання. У роботі Т. Гузенкової подано авторське визначення ефективності роботи Верховної Ради України у сфері консолідації поліетнічного українського соціуму [7]. Дисертаційне дослідження М. С'єдіна містить аналіз впливу соціокультурного середовища та етнічної приналежності громадян України на їх включення в політичний процес [12]. О. Аміантовим проведено порівняльний аналіз законодавства України і Російської Федерації під кутом зору виявлення політичного потенціалу партій втілювати в життя свої передвиборні обіцянки [1].

До найновіших наукових досліджень з окремої проблематики слід віднести монографію В. Пекарчука «Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990–2000-і роки)» [11], яка вийшла в світ у 2014 р.

Аналіз участі представників національних меншин України в етнополітичних процесах проводився європейськими та американськими дослідниками не лише в контексті оцінок процесу демократизації в Україні, а й з огляду на реалії геополітики, виходячи з необхідності визначення перспектив російського впливу на українських теренах, збереження цілісності України й визначення конкурентоздатності української економіки на світовому ринку. Найяскравіше ці тенденції відображені в працях В. Рейзінгера, А. Міллера, В. Леслі, К. Хілла, Е. Вільсона, С. Хангтінгтона, М. Татур та ін.

На початок другої половини 1990-х рр. значно посилилася конфліктогенність у сфері міжнаціональних відносин, яка проявлялася насамперед у протиріччях між титульною нацією та національними меншинами. Водночас проблеми національної безпеки в сфері міжетнічних відносин виходили далеко за межі етнополітики [43, арк. 63]. Активізувалися федералістські та автономістські рухи в Криму, Закарпатті та Буковині, зокрема, етнонаціоналістичні політичні рухи (праве крило): росіян і кримських татар у Криму; румунів у Чернівецькій області; русинів у Закарпатській області [43]. Посилилася політизація національних меншин, особливо румунської, німецької та угорської (вимоги національно-територіальної автономії, створення політичних партій на етнічній основі, претензії громадських об'єднань дея-

ких національних меншин на самоврядування з функціями владних структур тощо) [42].

Спостерігалось посилення регіонального сепаратизму на етнічному ґрунті (росіяни в Криму, угорці в Закарпатті, румуни в Чернівецькій області); територіальні претензії на етнічній основі з боку націонал-патріотичних рухів у Польщі, Росії, Румунії, Угорщині. Національна проблематика загострювалася економічними та політичними чинниками (високий рівень безробіття, складність набуття громадянства, політико-правовий статус меджлісу) необлаштованістю депортованих народів, що поверталися в Україну. Виникла імовірність загострення між-етнічних відносин в АРК у зв'язку з новими хвилями переселення депортованих. Спостерігалось загострення міжетнічних відносин на ґрунті облаштування німецької національної меншини в південних областях України [43, арк. 64; 44, арк. 41].

У відповідь на виклики часу, з метою розв'язання назрілих проблем у сфері міжнаціональних відносин у другій половині 1990-х рр. на державному рівні було проведено низку конференцій, семінарів, круглих столів за участю представників Міністерства України у справах національностей та міграції, академічної і вузівської науки, національних товариств і громад.

Полілог державних управлінців, учених і представників національних меншин розпочався 20–22 травня 1996 р. в Ужгороді, де відбувся Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди». Він мав на меті узагальнити історичний досвід розв'язання складних питань між-національних відносин та виробити практичні рекомендації щодо регулювання міжнаціональних відносин, політико-правового становища, культурного життя національних меншин для місцевих і центральних органів влади України і Словаччини. Семінар проводився відповідно до угоди про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України та Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошице). Окрім того, організаторами семінару виступили – Ужгородський державний університет, Закарпатська обласна держадміністрація та Дослідницько-інформаційний центр «Слов'янська ініціатива». Фінансову підтримку семінару надали Міжнародний фонд «Відродження» (Програма «Схід–Схід») та Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні. В роботі науково-практичного семінару взяли

участь провідні вчені України та Словаччини, керівники національно-культурних товариств та держадміністрації Закарпатської області, представники міністерств закордонних справ і у справах національностей та міграції України, консул Угорської республіки в західних областях України Ш. Поважої, викладачі та студенти [5, с. 154–155].

23–24 травня 1996 р. в Одесі відбулося засідання «Круглого столу» на тему: «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток». Контroversійною проблематикою було розширення НАТО на Схід, місце і роль Росії та України у створенні системи загальноєвропейської безпеки, доля Севастополя і Криму, значення американського фактора в українсько-російських відносинах. Учасники зустрічі розробили узгоджені рекомендації владним структурам обох країн [2, с. 158–159]. А Міністерство України у справах національностей та міграції виробило план заходів, спрямованих на ідеологічне забезпечення статусу Кримського півострова як складової, невід'ємної частини України. Задля цього передбачалося провести прес-конференцію на тему: «Етнополітичні процеси в Криму: сучасний стан і перспективи» (II півріччя 1996 р.), науково-практичну конференцію «Міжнародне ділове і гуманітарне співробітництво народів Криму» (спільно з всеукраїнськими національно-культурними товариствами, вересень 1996 р.); залучення до співпраці дорадчого органу Міннацміграції – Ради представників національних меншин, членів Асоціації національних товариств і громад Криму та Асоціації національно-культурних товариств м. Севастополя на постійній основі; сформування інформаційний банк даних з проблем етносоціального та етнокультурного розвитку Криму (спільно з Урядом АРК) та підготувати і провести «круглий стіл» на тему: «Українсько-російські взаємовідносини в гуманітарній сфері і шляхи їх покращення» [47, арк. 96].

26–27 вересня 1996 р. в Ужгородському державному університеті (УДУ) відбулася міжнародна наукова конференція «Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр. XX ст.)». З доповіддю «Карпатський Євросерегійон: передумови створення і перспективи розвитку» виступив виконавчий директор Карпатського Євросерегійону М. Буковецький. Коло регіональних етнонаціональних проблем окреслив у своєму виступі «Конфліктний потенціал етнічного фактору в закарпатському соціумі» профе-

сор УДУ І. Мигович. На великому фактичному матеріалі промовці проаналізували ситуацію, що склалася на Закарпатті, і дали конкретні пропозиції щодо вдосконалення економічної, соціальної, національної політики, яка допомогла б уникати конфліктів і послабити напругу в усіх сферах життя багатонаціонального краю. Особливу увагу учасників форуму привернув оригінальний аналіз економічної, соціально-політичної ситуації в Закарпатті, здійснений на основі новітніх методик професором І. Миговичем. На пленарному засіданні було також заслухано змістовну доповідь словацького вченого Гайдоша Маріана «Русини-українці на Словаччині в умовах суспільної трансформації». Він поділився досвідом вивчення економічної ситуації у власній країні і висловив свої міркування щодо вирішення проблем національних меншин у поліетнічних регіонах [8, с. 149].

Одна із секцій була присвячена етнополітичним процесам та їх впливу на внутрішній розвиток і міжнародні зв'язки пост-комуністичних країн. Доповідач І. Мандрик обґрунтував історичну спільність і взаємозалежність народів Центральної і Південно-Східної Європи. Чималий науковий резонанс викликали повідомлення професора М. Тиводара «Новітнє русинство – пережиток етнополітичних процесів першої половини ХХ ст.», аспіранта О. Мальця «Політичне русинство в ідеології і практиці сучасних партій і рухів Закарпаття», доцента І. Сенька «Етносоціальний образ русина-українця в художній літературі», Ф. Мишанича «Етнополітичні процеси в громадсько-політичному житті Карпатського регіону». І хоча в науковому дискурсі не було досягнуто консolidованого підходу щодо розв'язання назрілих питань, все ж автори дійшли спільної думки стосовно толерантного ставлення до питань, які торкаються національних почуттів народів, уникаючи конфронтації, шукаючи шлях до злагоди. Особливо це було актуально для такого поліетнічного регіону як Закарпаття. Такої думки були і словацькі науковці С. Конечні та В. Палковіч. Вони запропонували теми виступів: «Національні меншини в процесі історичного розвитку Словаччини» та «Угорське питання на Словаччині: історична ремінісценція і сучасність». Про етнополітичні процеси в сучасній Словаччині розповіли вчені М. Гонак та М. Макар – «Українці і словаки: в минулому і нині». Дискусійний характер мали виступи представника Ніредьхазького педінституту (Угорщина) С. Панька «До питання етнолінгвістичних упереджень в історичному Закарпат-

ті», доцента М. Каменецького «Процес політичної трансформації хорватського суспільства та вплив на нього міжетнічного конфлікту» та доцента М. Макари і наукового співробітника В. Марини «Етнокультурний Ренесанс румунів Закарпаття» [8, с. 150].

Нагадаємо, що політичне русинство мало свої соціально-економічні і політичні «провокуючі» чинники. Перші, пов'язані з прагненням закарпатської інтелігенції зупинити падіння життєвого рівня населення і нищення природних багатств краю та перетворити Закарпаття в один із курортних і туристичних центрів Європи. Відсутність для цього в тогочасній Україні відповідних економічних ресурсів та слабка роз'яснювальна робота в центрі й на місцях підштовхували частину регіональної інтелігенції до політичного сепаратизму. Небезпека полягала в економічному становищі населення регіону після проголошення незалежності України, яке погіршувалося, що нерідко трактувалося певними політичними силами і національними громадськими організаціями як наслідок несправедливої політики Центру до Закарпаття. Тому частина населення ставилася до проявів сепаратизму лояльно. Друга група інтересів, що жила, наприклад, політичне русинство, мала зовнішнє походження і спиралася на політичні сили деяких прикордонних держав, зацікавлених в дестабілізації ситуації на Закарпатті з перспективою відторгнення його від України. По-третє, частина місцевого чиновництва і місцевої еліти сподівалася підвищити свій соціальний престиж шляхом зміни політичного статусу Закарпаття (адже за переписом 1989 р. тут нараховувалося 977 тис. русинів) [45].

Окрім того, розпочата з кінця 1980-х рр. цілеспрямована робота на місцях по «відродженню русинської мови» мала на меті не вирішити мовні питання, а переорієнтувати етнічну свідомість на кшталт «русини – не українці». На цій основі мали ґрунтуватися вимоги автономізації, культурного та адміністративного відокремлення Закарпаття від України (проф. П.Р. Магочі з університету в Торонто (Канада) опублікував у 1996 р. карту, на якій з'явилася окрема етнічна й адміністративна одиниця – *Русинія – земля русинів*, що територіально охоплює Закарпаття і Східну Словаччину). Ситуацію ускладнювало й офіційне визнання урядом Словацької республіки русинів як окремої нації, а упорядковану на базі найзахідніших українських діалектів так звану «русинську мову» – окремою (четвертою) східнослов'янською літературною мовою (окрім деяких словацьких,

цю думку також підтримують окремі російські вчені) [46, арк. 34–35].

Відбувалася політизація і етнокультурного середовища німців. Вона посилювалася й тому, що на 21–23 листопада 1996 р. за ініціативою товариства німців в Україні «Відергебурт», планувалося провести I з'їзд. Мета заходу полягала в тому, щоб на базі регіональних громадських організацій німців в Україні створити центральний орган, якому планувалося надати повноваження представляти німецьку громаду у відносинах з органами державної влади України та Німеччини – фольксрат [14, арк. 41]. Окрім того, низка положень підготовлених до з'їзду суперечила Конституції України і національному законодавству в сфері регулювання міжнаціональних відносин. Зокрема, положення про фольксрат передбачало створення екстериторіального формування, яке мало розробляти, приймати і контролювати програми й постанови, обов'язкові до виконання всіма німцями України; формування регіональних державних органів; призначення виборів народних представників тощо [17, арк. 42–43].

Підготовка до з'їзду німців України викликала занепокоєння насамперед тим, що пропонувалося створити на з'їзді вищий представницький орган німецької меншини в Україні – фольксрат, що не сприяло порозумінню та конструктивному діалогу держави і етнічних груп. Крім того, надання особливих умов для однієї меншини призвело б до ланцюгової реакції, тобто домагань таких прав іншими національними меншинами [17, арк. 45–47].

Радикалізувало ситуацію й те, що напередодні цього з'їзду депутат Верховної Ради Криму В.К. Ренпенінг вніс пропозиції і зауваження щодо проекту закону «Про реабілітацію і забезпечення прав національних меншин, що були репресовані і депортовані з території України». У них ішлося про необхідність реабілітувати депортованих з України (Криму) усіх повністю громадян німецької національності. А також у межах національно-культурної автономії в Криму та Україні в цілому вирішити питання створення національних зборів (парламентів), які мали б право вносити пропозиції (проекти) до законодавчих і виконавчих органів влади та управління, розглядати їх і мотивовано реалізовувати без перешкод. Громадян України, представників національних меншин пропонувалося призначати на керівні та інші відповідальні посади на всіх рівнях влади, а також виокремити депутатські місця всіх рівнів, виходячи з відсоткового співвідношення

проживаючих на території за національною ознакою, але не менше 1–2 місць (посад) в установах тощо [15, арк. 49–52].

I з'їзд німців Криму, який відбувся в м. Сімферополі 7–8 листопада 1995 р., обрав фолькс-парламент німців Криму у складі 31 особи, а також делегатів на з'їзд німців України. В деяких областях України було проведено конференції німців та обрано територіальні органи самоорганізації – ландсрати і делегатів на з'їзд. Проте чимало національно-культурних товариств німецької меншини, зокрема Дніпропетровської, Одеської областей та АР Крим, а також і членів «Відергебурту», не підтримали відверто політизованого забарвлення з'їзду [17, арк. 42–47; 13, арк. 34–35].

21–23 листопада 1996 р. в Києві відбувся перший з'їзд німців України. В цілому з'їзд висловив незадоволення станом вирішення проблем етнічних німців в Україні та Німеччині, а на адресу обох країн лунали погрози організувати масовий виїзд німців з України до Німеччини у разі не виконання їхніх вимог [16, арк. 190–191]. З'їзд прийняв положення про фольксрат та концепцію програми етносоціального відродження і розвитку німецької меншини в Україні. Також було обрано склад фольксрату, а саме: голову – Г. Гроут, 7 заступників, 26 народних представників та ревізійну комісію. На з'їзді фольксрат намагався репрезентувати інтереси всіх етнічних німців, тобто не членів організації, а громадян України і водночас домагався того, щоб його рішення були обов'язковими для всіх етнічних німців, навіть тих, хто не підтримує його. Такий підхід політичне керівництво України розцінювало як [16, арк. 193] намір відновити інститут «фольксдойче» – засіб управління етнічними німцями за кордоном з боку Німеччини. Суперечило чинному законодавству України й те, що керівництво фольксрату наполягало на встановленні прямих контактів та зв'язків з урядами Німеччини та інших держав від імені всіх етнічних німців України, тобто громадян України, що згідно з Конституцією України є компетенцією тільки державних органів влади.

Іншим небезпечним проявом у роботі з'їзду було намагання нав'язати делегатам думку про те, що в Україні й досі чиняться репресії (конфіскація майна, будівель, земель тощо) проти німців за етнічною ознакою ще з 1918 р. Визнання цього факту разом із законом про реабілітацію німців, який планувалося прийняти, могло створити підґрунтя для вимог повернення майна та земель, що були втрачені, насампе-

ред, етнічними німцями після жовтневих подій 1917 р. Окремі заяви представників фольксрату викликали занепокоєння й тому, що його діяльність виходила за межі етнокультурного життя меншини. Фольксрат перетворювався на важіль тиску на державні органи влади України для досягнення німецькою меншиною певних привілеїв під гаслами компенсації тих збитків, яких завдали німцям під час репресій та депортації. Наприклад, у виступі Г. Гроута зафіксовано, що на початок ХХ ст. лише у власності німців України знаходилося близько 2 млн. дес. землі [16, арк. 194].

Водночас Німеччина розцінювала появу фольксрату як успіх з'їзду і ймовірно в перспективі могла б використовувати його як важіль тиску на Україну, про що яскраво свідчить виступ офіційного представника Німеччини Ф. Вілленберга. Німеччина також декларувала намір фінансово підтримувати німецьку меншину в Україні [16, арк. 194].

Привертає до себе увагу відсутність у керівництва фольксрату бажання конструктивно співпрацювати з органами державної влади України, що викликало занепокоєння у багатьох делегатів з'їзду. Керівництво з'їзду не надало слова представникам як Держкомнацміграції, окрім голови, так і держадміністрації м. Києва, незважаючи на підтримку їхнього прохання делегатами з'їзду [16, арк. 195].

Політизація німецької меншини в Україні в 1990-х рр. мала як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови. Складною залишалася ситуація із завершенням будівництва житла для депортованих німців [19, арк. 190], не вистачало капіталовкладень для цієї сфери [18, арк. 191–192]; частина німці не набула громадянства України, а малі заробітки та економічна скрута лише посилювали радикальні настрої. Як наслідок – переселенці масово подавали заяви на виїзд до Німеччини [22, арк. 88–90]. Окрім того, на кінець 1997 р. загострилася ситуація в німецькому соціумі в зв'язку з розподілом майна внаслідок ліквідації Українсько-німецького фонду [20, арк. 43–44; 21, арк. 45–48].

За результатами роботи I з'їзду німців України 7 квітня 1997 р. Верховна Рада Криму прийняла Постанову, в якій доручила Раді Міністрів АРК вжити необхідних заходів для забезпечення представницьких і організаційних повноважень Народної Ради (фолькспарламенту) німців Криму [25, арк. 67]. Проте Державний комітет України у справах національностей та міграції не підтримав такої форми представлення інтересів німецької меншини, оскільки

ки вона суперечила українському законодавству [23, арк. 100]. Тому юридичного статусу фолькспарламент німців в Україні не отримав. Більше того, німецька меншина вже мала широке представництво у формі громадських організацій [24, арк. 151].

Упродовж 1997 р. Рада представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин провела 4 засідання [26, арк. 99] і була однією із консультаційних форм центральних та місцевих органів виконавчої влади з національними меншинами забезпечуючи певну гнучкість і виваженість у прийнятті рішень з огляду на існуючі умови. Поточні проблеми національних меншин обговорювалися на круглих столах, конференціях, семінарах, з'їздах, а індивідуальні консультації для громадян проводилися відділом листів Держкомнацміграції [48, арк. 130].

У 1998 р. в умовах проведення виборчої кампанії посилювався тиск організацій національних меншин на владні органи з метою реалізації певних вимог. Під час восьмого засідання Ради представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин, яке відбулося у квітні 1998 р., на порядок денний було винесено питання обговорення Концепції розвитку освіти національних меншин України [29, арк. 14–15]. Водночас піднімалося питання розширення участі національно-культурних товариств у прийнятті управлінських рішень, зокрема, тих, які стосувалися діяльності та забезпечення тіснішого контакту з представниками громадських об'єднань національних меншин. Також пропонувалося затвердити членами колегії Держкомнацміграції голову Ради національних товариств України І.М. Левітаса та голову Демократичної спілки угорців України М.М. Товта [27, арк. 118].

2 червня 1998 р. Рада національних товариств провела III конференцію, на якій обговорювалися нагальні проблеми національних меншин [28, арк. 218], серед яких – розробка проекту змін до Закону «Про національні меншини в Україні», який мав погоджуватися із Радою національних товариств, – єдиним представником національних меншин України. Було запропоновано залучати представників Ради до розв'язання всіх проблем, що торкалися національних меншин, визнавши її консультативним громадським органом. Назріло питання зустрічі Президента та Прем'єр-міністра з Радою національних товариств [28, арк. 219].

За результатами зустрічі Президента України з керівниками всеукраїнських громадських об'єд-

нань національних меншин 24 лютого 1999 р. прийнято постанову КМ України «Про створення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань етнополітики України» [32, арк. 6]. До складу Ради мали увійти за посадою: віце-прем'єр-міністр України (її голова), голова Держкомітету у справах національностей, провідні вчені з питань етнополітики, представники громадських об'єднань національних меншин та інші представники центральних органів виконавчої влади [34, арк. 7]. Також Рада мала право залучати спеціалістів міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, наукових установ, громадських об'єднань за погодженням до підготовки та участі в засіданнях Ради, проведення інших заходів за її рекомендаціями [33, арк. 8].

Проте вже 4 березня 1999 р. на черговому засіданні підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції представники від національних меншин визначили нове коло проблем, які потребували негайного вирішення [31, арк. 1–2]. Зокрема, під час обговорення низки питань активно виступив один із лідерів кримських тартар Р.А. Чубаров, який підкреслив, що «через недостатнє фінансування не задовольняються культурно-освітні потреби національних меншин. Питання їх освіти залишається нагальним як для Держкомнацміграції, так і для Міносвіти». Також виступав і представник угорської меншини М.М. Ковач, який наголосив, що Держкомітет повинен стати опосередковуючою ланкою між центральними органами виконавчої влади та національно-культурними товариствами. За результатами засідання, колегія постановила продовжити формування нормативно-правової бази державної етнополітики та організувати постійний контроль за роботою структурних підрозділів Комітету на місцях [30, арк. 7].

Задля цього у Державному комітеті України у справах національностей та міграції було розроблено проект Положення про визначення національно-культурної автономії. Окрім того, Проект цього Положення обговорено на засіданні Ради представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин, яке відбулося 18 березня 1999 р. [35, арк. 66]. Також на засіданні Радою національних товариств України було визначено Меджліс кримсько-татарського народу як дорадчий орган при Президентові України і схвалено кандидатуру представника кримськотатарського народу України. Цей крок трактувався представниками національних мен-

шин як такий, що веде до фактичної національно-культурної автономії. Водночас цей прецедент викликав законне бажання серед більшості всеукраїнських національних товариств України (а їх було 15) мати такі ж дорадчі органи при Президентові України, як і кримськотатарський Меджліс [41, арк. 201]. Зокрема, з такою ініціативою виступила Рада національних товариств на чолі з І.М. Левітасом. Вона пропонувала закріпити за Радою національних товариств статус дорадчого органу при Президенті України. За результатами обговорення цього питання Державним комітетом України у справах національностей та міграції підготовлено проекти Указу Президента України «Про Раду представників національних меншин при Президентові України» та склад Ради [38, арк. 227]. Згодом головою ради із І.М. Левітасом було узгоджено проект Указу Президента України про Раду представників громадських організацій національних меншин України, пояснювальну записку до цього проекту та пропозиції щодо персонального складу Ради [39, арк. 221]. Загалом, до складу Ради мали увійти представники від 32 національних товариств [40, арк. 227]. Уже 25 серпня 1999 р. до Адміністрації Президента України подано проект Указу Президента про створення Ради представників громадських організацій національних меншин України [36, арк. 215; 37, арк. 216–217].

Отже, в другій половині 1990-х рр. спостерігалися процеси надмірної політизації етнічних груп, прагнення до підвищення їх політичного статусу, що зводилося до участі в розподілі влади та фінансово-економічних ресурсів. Особливо активно насаджувалися ідеї створення політичних надбудов для захисту національних прав (Крим, Луганськ), нагніталися політичні пристрасті довкола «зневажених» прав румунських громадян (Буковина), насильницької «українізації» росіян (Донецчина, Луганщина). Деякі товариства замість культурно-просвітницької роботи втягувалися в політичне протистояння, намагаючись перебрати на себе функції органів влади та розподілу державних коштів. Серед окремих лідерів національних товариств велася боротьба за керівні посади, одноосібне представництво інтересів тієї чи іншої національної меншини.

Мали місце непоодинокі випадки українофобії та масового шовінізму з боку деяких товариств проросійської та прорумунської орієнтації, заперечення існування української нації тощо. Усе це потребувало виваженої і послідовної державної політики з метою гармоніза-

ції міжнаціональних і міжетнічних відносин та розбудови Української держави, що історично, залучення національних меншин до активної ментально поверталася до Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амиантов Алексей Андреевич. Актуальные проблемы становления и развития парламентаризма в Содружестве Независимых Государств: сравнительный анализ на примере Российской Федерации и Украины: дис. ... кандидата полит. наук [Место защиты: Рос. ун-т дружбы народов]. – Москва, 2008. – 152 с.: ил.
2. Аппатов С.І. Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток» / С.І. Аппатов // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 158–159.
3. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульрих Бек. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 89.
4. Бураковський О.З. Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999) / О.З. Бураковський. – Едмонтон – Альберта: Канадійський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с.
5. Вовканич І.І. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди» / І.І. Вовканич, О.В. Мадіссон // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 154–156.
6. Горюнова Є.О. Євроінтеграція: навчальний посібник / Є.О. Горюнова. – К.: Академвидав, 2013. – С. 179.
7. Гузенкова Т. С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000) / Т.С. Гузенкова. – М.: РИСИ, 2001. – 231 с.
8. Король І.Ф. Міжнародна наукова конференція «Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.)» / І.Ф. Король, С.В. Ганус // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 148–150.
9. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / Віктор Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 48–63.
10. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: монографія / Галина Луцишин. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 364 с.
11. Пекарчук В. М. Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990–2000-і роки): монографія / В. М. Пекарчук. – Дніпропетровськ, 2014. – 475 с.
12. Съедин Н.А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине: Сравнительный политологический анализ: дис... кандидата полит. наук. – Москва, 2002. – 207 с.: ил.
13. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 51. Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. Листування з КМУ з питань основної діяльності (2 жовтня – 31 жовтня 1995 р.). На 206 аркушах / Президенту України госп. Л.Д. Кучме, прем'єр-министру госп. Марчуку Е.К. Симферопольская городская общественная организация «Землячество депортированных немцев Крыма», 19 июля 1995 г., №3 0. Арк. 34–35.
14. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 71. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності (19 липня – 31 липня 1996 р.). На 187 арк. Зберігати постійно / Кабінет Міністрів України, 12 липня 1996 р. № 58–1831/98. Міністру України у справах національностей та міграції В.Б. Євтуху. Арк. 41.
15. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 74. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету (1 жовтня – 31 жовтня 1996 р.). На 275 арк. Зберігати постійно / Депутат Верховного Совета Крыма. 03 сентября 1996 г., № 28–12/624. Верховная Рада Украины. Комисии по правам человека, национальным меньшиствам и Межнациональным отношениям. Копия: Кабинет Министров Украины, Премьер-министру П.И. Лазаренку, Министерству по делам национальностей Украины, министру В. Евтуху. Арк. 49–52.
16. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 75. Аналітична довідка про І-й з'їзд німців України. Арк. 190–195.
17. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 75. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності (листопада – 29 листопада 1996 р.). На 207 арк. Зберігати постійно / Довідка про підготовку до Першого з'їзду німців України та проекти документів до нього. Арк. 42–47.
18. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 93. Державний комітет у справах національностей та міграції. 26.11.1997 № 11–2224/2. На доручення КМУ 22181/69 від 19 листопада 1997 р. Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолію. Копія: Голові Одеської ОДА Р.Б. Боделану. Арк. 191–192.

19. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 93. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету (3 листопада – 28 листопада 1997 р.). На 246 арк. Зберігати постійно / Україна, Одеська обласна державна адміністрація, 29.10.1997 № 01–04–3802. Віце-прем'єр-міністру України В.А. Смолію. Арк. 190.
20. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 94. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету (2 грудня – 31 грудня 1997 р.). На 260 арк. / Фольксрат (Народна Рада) німців України. Volksrat der Deutschen der Ukraine Gesellschaft der Deutschen in der Ukraine Wiedergeburt. Товариство відродження німців Відродження, № 110 14.11.97 р. Віце-прем'єр-міністру України, Співголови міждержавної Українсько-німецької комісії у справах німців України, пану д-ру Смолію В.А. Уповноваженому федеральному представнику Німеччини з питань німців-переселенців, Співголови міждержавної Українсько-німецької комісії у справах німців України, пану, д-ру Ваффеншмідту. Арк. 43–44.
21. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 94. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету (2 грудня – 31 грудня 1997 р.). На 260 арк. / №4/780, 26.11.1997 р. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 5.12.1997 №11–2307/2 на №22971/52 від 25.11.1997 р. Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолію. Арк. 45–48.
22. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 95. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АП і ВРУ з питань основної діяльності Комітету (3 січня – 3 липня 1997 р.). На 261 арк. / Держ. комітет України у справах нац. та міграції. 24.02.1997 №11–403/ Народим депутатам України М. Горбатюку, Ю. Оробцю, Т. Кияку. Арк. 88–90.
23. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96. Державний комітет України у справах національностей та міграції, 02.09.1997 р. № 9–1638/1. Адміністрація Президента України. На № 02.05/895 від 19.08.97 р. Арк. 99–100.
24. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 97. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АП і ВРУ з питань основної діяльності Комітету (3 листопада – 31 грудня 1997 року). На 220 арк. Зберігати постійно / Довідка про діяльність Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин України, запрошених для участі у зустрічі з Президентом України. Арк. 151–155.
25. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АП і ВРУ з питань основної діяльності Комітету (10 липня – 27 жовтня 1997 р.). На 257 арк. / Постановление Верховного Совета Крыма О результатах I съезда (Фолькстага) немцев Крыма. Арк. 67.
26. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 102. Інформація про напрями та підсумки діяльності Державного комітету України у справах національностей та міграції у 1997 р. Арк. 97–109.
27. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 106. Міністерство закордонних справ України 26.06.98 / №15–1034/10. Віце-прем'єр-міністру України В.А. Смолію. Арк. 118.
28. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 106. Рада національних товариств України 2 червня 1998 р. № 18 Президенту України Л.Д. Кучмі, Прем'єр-міністру України В. Пустовойтенку. Арк. 218–219.
29. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 112. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 06.07.1998 р. № 9–1089/8. Про проект Концепції освіти національних меншин України. Народному депутатові України В.Г. Алексєєву. Арк. 14–15.
30. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 116. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Постанова Колегії 4 березня 1999 р. м. Київ № 1 Про підсумки роботи Держкомнаціміграції у 1998 р. та План роботи на 1999 р. Арк. 7–8.
31. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 116. Протокол № 1 засідання підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції. Арк. 1–6.
32. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 120. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 01.04.1999 р. № 9–606/10. Кабінет Міністрів України. Арк. 6.
33. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 120. Затверджено постановою КМУ від... 1999 р. Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань етнополітики України при КМУ. Арк. 8–9.
34. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 120. Проект. Постанова від... 1999 р. Про створення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань етнополітики України. Арк. 7.
35. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 121. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 29.03. 1999 р. №13–569/10 на №25151 від 16.12.98 р. Прем'єр-міністру України В.П. Пустовойтенку Про проект Положення про визначення національно-культурної автономії. Арк. 66.

36. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 122. 26.08.99 № 8–1630/10 Заступнику Міністра Кабінету Міністрів України Т.В. Мотренку. Арк. 214–215.
37. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 122. Додаток до листа Держкомнацміграції від 26.08.99 р. Графік виїздів у серпні-грудні 1999 р. в регіони України Голови та заступників Голови Державного комітету у справах національностей та міграції. Арк. 216–217.
38. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 122. Звіт про роботу Держ. комітету України у справах національностей та міграції за серпень 1999 р. Арк. 227–232.
39. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 125. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 31.08.1999 р. № 9–1653/9. На виконання доручення Адміністрації Президента України № 5/6–03/199 від 09.08.99 р. Заступнику Глави Адміністрації Президента України Матвієнчу В.Я. Арк. 221–222.
40. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 125. Затверджено Указом Президента України від ... серпня 1999 року. Склад Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України Арк. 224–227.
41. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 125. Рада національних товариств України, 18 червня 1999 р. № 10. Президенту України Л.Д. Кучмі. Арк. 201–202.
42. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 70. Довідка. Про сучасне становище угорської меншини в Україні. Арк. 158–160.
43. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 70. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 1 липня – 19 липня 1996 р. На 162 арк. / Міністерство України у справах національностей та міграції 08. 07. 1996 р. № 16–519/2 № 1–14/350 від 11.06.96 р. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. Арк. 63–67.
44. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 71. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності, 19 липня – 31 липня 1996 р. На 187 арк. / Кабінет Міністрів України 12 липня 1996 р. № 58–1831/98 Міністру України у справах національностей та міграції В.Б. Євтуху. Арк. 41.
45. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 73. Довідка про політичне русинство. Арк. 30–38.
46. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 73. Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету, 19 серпня – 30 вересня 1996 р. На 192 арк. / Довідка про політичне русинство. Арк. 30–38.
47. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 73. Пропозиції. Міністерства України у справах національностей та міграції до плану заходів, спрямованих на ідеологічне забезпечення статусу Кримського півострова як складової, невід'ємної частини України. Арк. 96–98.
48. ЦДАВО, ф. 5252, оп. 1, од.зб. 96. Інформація про фактичне та правове становище національних меншин в Україні. Арк. 126–133.

REFERENCES

1. Amy`antov Aleksej Andreevy`ch. Aktual`nye problemy stanovleny`ya y` razvy`ty`ya parlamentary`zma v Sodruzhestve Nezavy`sy`mykh Gosudarstv: sravny`tel`nyj analy`z na pry`mere Rossy`jskoj Federacy`y` y` Ukray`ny: dy`s. ... kandy`data poly`t. nauk [Mesto zashhy`ty: Ros. un-t družhby narodov]. – Moskva, 2008. – 152 s.: y`l.
2. Appatov S.I. Tretya odes`ka zustrich «Rosijs`ko-ukrayins`ki vidnosy`ny`: nastupnist` i rozvy`tok» / S.I. Appatov / Ukr. ist. zhurn., 1996. – № 5. – S. 158–159.
3. Bek U. Vlada i kontrvlada u dobu globalizaciyi. Nova svitova polity`chna ekonomiya /Ul`ry`x Bek. – K.: Nika-Centr, 2015. – S. 89.
4. Burakovs`ky`j O. Z. Rada Nacional`nostej Narodnogo Ruxu Ukrayiny` (1989–1999) / O. Z. Burakovs`ky`j. – Edmonton – Al`berta: Kanadijs`ky`j in-t ukrayins`ky`x studij, Al`berts`ky`j universy`tet, 1995. – 160 s.
5. Vovkany`ch I.I. ta in. Ukrayins`ko-slovacz`ky`j naukovoprakty`chny`j seminar «Z istoriyi ta suchasnogo rozvy`tku nacional`ny`x menshy`n v Ukrayini i Slovachchy`ni: problemy` i shlyaxy` dosyagnennya nacional`noyi zlagody`» / I.I. Vovkany`ch, O.V. Madisson // Ukr. ist. zhurn., 1996. – № 5. – S. 154–156.
6. Goryunova Ye.O. Yevrointegraciya: navchal`ny`j posibny`k / Ye.O. Goryunova. – K.: Akademvy`dav, 2013. – S. 179.
7. Guzenkova T. S. Poly`ty`chesky`e party`y` y` ly`dergy v Verhovnoj Rade Ukray`ny (1998–2000) / T. S. Guzenkova ; pod obshh. red. E. M. Kozhoky`na ; Ros. y`n-t strateg. y`ssled. – M. : RY`SY`, 2001. – 231 s.
8. Korol` I.F. ta in. Mizhnarodna naukova konferenciya «Social`no-ekonomichni ta etnopolity`chni zminy` v krayinax Central`noyi ta Pivdenno-Sxidnoyi Yevropy` (druga polovy`na 80-x – persha

- polovy`na 90-x rokiv XXst.)» / I.F. Korol`, S.V. Ganus // Ukr. ist. zhury`. 1997. – № 2. – S. 148–150.
9. Koty`gorenko V. Stanovlennya derzhavnogo etnopolity`chnogo menedzhmentu v Ukrayini / Viktor Koty`gorenko // Polity`chny`j menedzhment. – 2004. – 6 (9). – С. 48–63.
 10. Lucy`shy`n G. I. Nacional`na konsolidaciya Ukrayiny` v umovax suchasnogo polity`chnogo procesu: monografiya / Galy`na Lucy`shy`n. – L`viv: Vy`davny`cztvo L`vivs`koyi politexniki`, 2012. – 364 с.
 11. Pekarchuk V. M. Dzherela duxovnosti. Kul`tura etnomenshy`n Ukrayiny` (1990–2000-i roky`): monografiya / V. M. Pekarchuk. – Dnipropetrovs`k, 2014. – 475 s.
 12. S`bedy`n Ny`kolaj Aleksandrovy`ch. Osobennosty` stanovleny`ya y` razvy`ty`ya parlamentary`zma v Rossy`y` y` Ukray`ne : Sravny`tel`nyj poly`tology`chesky`j analy`z : dy`s... kandy`data poly`t. nauk. – Moskva, 2002. – 207 s.: y`l.
 13. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–51. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej, migraciji ta kul`tiv. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti (2 zhovtnya – 31 zhovtnya 1995 r.). Na 206 arkushax / Prezy`dentu Ukray`ny gosp. L.D. Kuchme, premer-my`ny`stru gosp. Marchuku E.K. Sy`mferoprol`skaya gorodskaya obshhestvennaya organy`zacy`ya «Zemlyachestvo deporty`rovy`nnyx nemcev Kryma», 19 y`yulya 1995 g., #30. Ark. 34–35.
 14. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–71. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti (19 ly`pnja – 31 ly`pnja 1996 r.). Na 187 arkushax. Zberigaty` postijno / Kabinet Ministriv Ukrayiny`, 12 ly`pnja 1996 r. # 58–1831/98. Ministru Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji V.B. Yevtuxu. Ark. 41.
 15. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–74. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti komitetu (1 zhovtnya – 31 zhovtnya 1996 r.). Na 275 arkushax. Zberigaty` postijno / Deputat Verhovnogo Soveta Kryma. 03 sentyabrya 1996 g., # 28–12/624. Verhovnaya Rada Ukray`ny. Komy`sy`y` po pravam cheloveka, nacy`onal`nym menshy`stvam y` Mezhnacy`onal`nym otnosheny`yam. Kopy`ya: Kaby`net My`ny`strov Ukray`ny, Prem`er-my`ny`stru P.Y. Lazarenku, My`ny`sterstvu po delam nacy`onal`nostej Ukray`ny, my`ny`stru V. Evtuxu. Ark. 49–52.
 16. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–75. Anality`chna dovidka pro I-j z`yizd nimciv Ukrayiny`. Ark. 190–195.
 17. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–75. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti (ly`stopada – 29 ly`stopada 1996 r.). Na 207 arkushax. Zberigaty` postijno / Dovidka pro pidgotovku do Pershogo z`yizdu nimciv Ukrayiny` ta proekty` dokumentiv do n`ogo. Ark. 42–47.
 18. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–93. Derzhavny`j komitet u spravax nacional`nostej ta migraciji. 26.11.1997 # 11–2224/2. Na doruchennya KMU 22181/69 vid 19 ly`stopada 1997 roku. Vice-prem`yer-ministrovi Ukrayiny` V.A. Smoliyu. Kopiya: Golovi Odes`koyi ODA R.B. Bodelanu. Ark. 191–192.
 19. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–93. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti komitetu (3 ly`stopada – 28 ly`stopada 1997 r.). Na 246 arkushax. Zberigaty` postijno / Ukrayina, Odes`ka oblasna derzhavna administraciya, 29.10.1997 # 01–04–3802. Vice-prem`yer-ministru Ukrayiny` V.A. Smoliyu. Ark. 190.
 20. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–94. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti komitetu (2 grudnja – 31 grudnja 1997 r.). Na 260 arkushax / Fol`ksrat (Narodna Rada) nimciv Ukrayiny`. Volksrat der Deutschen der Ukraine Gesellschaft der Deutschen in der Ukraine Wiedergeburt. Tovary`stvo vidrozhennya nimciv Vidrozhennya, # 110 14.11.97 r. Vice-prem`yer-ministru Ukrayiny`, Spivgolovi mizhderzhavnoyi Ukrayins`ko-nimecz`koyi komisiyi u spravax nimciv Ukrayiny`, panu d-ru Smoliyu V.A. Upovnovazhenomu federal`nomu predstavny`ku Nimechchy`ny` z py`tan` nimciv-pereselenciv, Spivgolovi mizhderzhavnoyi Ukrayins`ko-nimecz`koyi komisiyi u spravax nimciv Ukrayiny`, panu, d-ru Vaffensmidt. Ark. 43–44.
 21. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–94. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti komitetu (2 grudnja – 31 grudnja 1997 r.). Na 260 arkushax / #4/780, 26.11.1997 r. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 5.12.1997 #11–2307/2 na #22971/52 vid 25.11.1997 r. Vice-prem`yer-ministrovi Ukrayiny` V.A. Smoliyu. Ark. 45–48.
 22. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–95. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z AP i VRU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti Komitetu (3 sichnja – 3 ly`pnja 1997 roku). Na 261 arkushi / Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 24.02.1997 #11–403/ Narody`m deputatam Ukrayiny` M. Gorbatyuku, Yu. Orobcyu, T. Ky`yaku. Ark. 88–90.

23. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–96. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji, 02.09.1997 r. # 9–1638/1. Administraciya Prezy`denta Ukrayiny`. Na # 02.05/895 vid 19.08.97 r. Ark. 99–100.
24. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–97. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z AP i VRU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti Komitetu (3 ly`stopada – 31 grudnya 1997 roku). Na 220 arkushax. Zberigaty` postijno / Dovidka pro diyal`nist` Vseukrayins`ky`x gromads`ky`x ob`yednan` nacional`ny`x menshy`n Ukrayiny`, zaprosHENy`x dlya uchasti u zustrichi z Prezy`dentom Ukrayiny`. Ark. 151–155.
25. CzDAVO, f. 5252, op. 1, od.zb.–96. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z AP i VRU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti Komitetu (10 ly`pnja – 27 zhovtnya 1997 roku). Na 257 arkushax / Postanovleny`e Verhovnogo Soveta Kryma O rezul`tatax I s`ezda (Fol`kstaga) nemnev Kryma. Ark. 67.
26. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–102. Informaciya pro napryamy` ta pidsumky` diyal`nosti Derzhavnogo komitetu Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji u 1997 r. Ark. 97–109.
27. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–106. Ministerstvo zakordonny`x sprav Ukrayiny` 26.06.98 / #15–1034/10. Vice prem`yer-ministru Ukrayiny` V.A. Smoliyu. Ark. 118.
28. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–106. Rada nacional`ny`x tovary`stv Ukrayiny` 02 chervnya 1998 roku # 18 Prezy`dentu Ukrayiny` L.D. Kuchmi, Prem`yer-ministru Ukrayiny` V. Pustovoitenku. Ark. 218–219.
29. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–112. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 06.07.1998 r. # 9–1089/8. Pro proekt Koncepciyi osvity` nacional`ny`x menshy`n Ukrayiny`. Narodnomu deputatovi Ukrayiny` V.G. Alyeksyejevu. Ark. 14–15.
30. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–116. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Postanova Kolegiyi «4» bereznya 1999 r. m. Ky`yiv # 1 Pro pidsumky` roboty` Derzhkomnacz migraciji u 1998 roci ta Plan roboty` na 1999 r. Ark. 7–8.
31. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–116. Protokol # 1 zasidannya pidsumkovoyi kolegiyi Derzhavnogo komitetu Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ark. 1–6.
32. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–120. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 01.04.1999 r. # 9–606/10. Kabinet Ministriv Ukrayiny`. Ark. 6.
33. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–120. Zatverdzheno postanovoyu KMU vid... 1999 r... Polozhennya pro Mizhvidomchu koordy`nacijnu radu z py`tan` etnopolity`ky` Ukrayiny` pry` KMU. Ark. 8–9.
34. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–120. Proekt. Postanova vid... 1999 r. Pro stvorennja pry` Kabineti Ministriv Ukrayiny` Mizhvidomchoyi koordy`nacijnoyi rady` z py`tan` etnopolity`ky` Ukrayiny`. Ark. 7.
35. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–121. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 29.03. 1999 r. #13–569/10 na #25151 vid 16.12.98 r. Prem`yer-ministru Ukrayiny` V.P. Pustovoitenku Pro proekt Polozhennya pro vy`znachennja nacional`no-kul`turnoyi avtonomiyi. Ark. 66.
36. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–122. 26.08.99 # 8–1630/10 Zastupny`ku Ministra Kabinetu Ministriv Ukrayiny` T.V. Motrenku. Ark. 214–215.
37. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–122. Dodatok do ly`sta Derzhkomnacz migraciji vid 26.08.99 r. #... Grafyk vy`yizdiv u serpni-grudni 1999 r. v. regiony` Ukrayiny` Golovy` ta zastupny`kiv Golovy` Derzhavnogo komitetu u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ark. 216–217.
38. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–122. Zvit pro robotu Derzhavnogo komitetu Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji za serpen` 1999 roku. Ark. 227–232.
39. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–125. Derzhavny`j komitet Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. 31.08.1999 r. # 9–1653/9. Na vy`konannya doruchennja Administraciyi Prezy`denta Ukrayiny` # 5/6–03/199 vid 09.08.99 r. Zastupny`ku Glavy` Administraciyi Prezy`denta Ukrayiny` Matviyenku V.Ya. Ark. 221–222.
40. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–125. Zatverdzheno Ukazom Prezy`denta Ukrayiny` vid ... serpnja 1999 roku. #... Sklad Rady` predstavny`kiv gromads`ky`x organizacij nacional`ny`x menshy`n Ukrayiny` pry` Prezy`dentovi Ukrayiny` Ark. 224–227.
41. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–125. Rada nacional`ny`x tovary`stv Ukrayiny`, 18 chervnya 1999 r. # 10. Prezy`dentu Ukrayiny` L.D. Kuchmi. Ark. 201–202.
42. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–70. D O V I D K A Pro suchasne stanovy`shhe ugors`koyi menshy`ny` v Ukraini. Ark. 158–160.
43. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–70. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciji. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti ministerstva, 1 ly`pnja – 19 ly`pnja 1996 r. Na

162 arkushax. Zberigaty` postijno. / Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciyi 08. 07. 1996 r. # 16–519/2 # 1–14/350 vid 11.06.96 r. Vice-prem`yer-ministrovi Ukrayiny` O.I. Yemcyu. Ark. 63–67.

44. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–71. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciyi. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti, 19 ly`pnya – 31 ly`pnya 1996 r. Na 187 arkushax. Zberigaty` postijno. / KABINET MINISTRIV UKRAYINY` 12 ly`pnya 1996 r. # 58–1831/98 Ministru Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciyi V.B. Yevtuxu. Ark. 41.
45. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–73. DOVIDKA Pro polity`chne rusy`nstvo. Ark. 30–38.
46. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–73. Ministerstvo Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciyi. Ly`stuvannya z KMU z py`tan` osnovnoyi diyal`nosti komitetu, 19 serpnia – 30 veresnia 1996 r. Na 192 arkushax. Zberigaty` postijno. / DOVIDKA Pro polity`chne rusy`nstvo. Ark. 30–38.
47. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–73. Propozy`ciyi. Ministerstva Ukrayiny` u spravax nacional`nostej ta migraciyi do planu zahodiv, spryamovany`x na ideologichne zabezpechennya statusu Kry`ms`kogo pivostrova ya skladovoyi, nevid`yemnoyi chasty`ny` Ukrayiny`. Ark. 96–98.
48. CzDAVO, F.5252, Op–1, OD.ZB–96. Informaciya pro fakty`chne ta pravove stanovy`shhe nacional`ny`x menshy`n v Ukrayini. Ark. 126–133.

© **Виталий Коцур**
(Киев)

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1990-Х ГГ.: ДЕТЕРМИНАНТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ, СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ, ЧТО ВОЗВРАЩАЕТСЯ В ЕВРОПУ

Раскрываются особенности этнополитических процессов в Украине второй половины 1990-х гг. Освещаются внешние и внутренние факторы, которые влияли на выработку этнонациональной политики в украинском государстве. Выясняются основные направления формирования нормативно-правовой базы межнациональных отношений.

Структуризация межэтнических отношений раскрывается на фоне государственных процессов, социально-экономических, политических проблем в Украине, которые требовали научного осмысления и решения организационного характера.

Ключевые слова: национальные меньшинства, национально-культурные общества, этнополитические процессы, органы власти, депортированные народы, национальное согласие.

© **Vitalii Kotsur**
(Kyiv)

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 1990'S: THE DETERMINANTS OF THE POLITICAL, SOCIO-CULTURAL LIFE OF A COUNTRY RETURNING TO EUROPE

This article reveals the peculiarities of ethnopoltical processes in Ukraine in the second half of the 1990s. The external and internal factors influencing the development of ethno-national policy in the Ukrainian state are covered. The basic directions of formation of the legal base of interethnic relations are elucidated.

Adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 consolidated the already acquired mechanism of regulation of interethnic relations and determined new directions in its development. At the beginning of the second half of the 1990's, conflictuality in the field of interethnic relations became much more intense, manifested primarily in the contradictions between the titular nation and national minorities. At the same time, the problems of national security in the field of interethnic relations went far beyond ethnopolitics.

The federalist and autonomous movements in Crimea, Transcarpathia and Bukovina, in particular ethnonationalist political movements (right wing), became more active: Russians and Crimean Tatars in Crimea; Romanians in Chernivtsi region; Rusyns in the Transcarpathian region. The politicization of national minorities, especially Romanian, German and Hungarian (the demands of national-territorial autonomy, the creation of political parties on an ethnic basis, the claims of public associations of certain national minorities to self-government with the functions of power structures, etc.) has intensified.

There was an increase in regional separatism on an ethnic basis (Russians in the Crimea, Hungarians in Transcarpathia, Romanians in the Chernivtsi region); ethnic claims on the ethnic basis of national patriotic movements in Poland, Russia, Romania, Hungary. National issues were exacerbated by economic and political factors (high unemployment, difficulty in acquiring citizenship, political and legal status of the Mejlis), lack of equipment of deported peoples who returned to Ukraine.

In the study, the structuring of interethnic relations is revealed against the backdrop of state-building processes, socio-economic, and political problems in Ukraine, which required scientific reflection and organizational decision-making.

It was proved that in the second half of the 1990s there were processes of excessive politicization of ethnic groups, their desire to increase their political status, which was reduced to participation in the distribution of power and financial and economic resources.

Key words: national minorities, national-cultural societies, ethnopolitical processes, authorities, deported peoples, national accord.

До редакції надійшла 7.03.2018.

**КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ НА ШПАЛЬТАХ «ЗАПИСОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА» (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)**

У статті проаналізовано часопис Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові – «Записки НТШ», зокрема, на предмет наявності на його шпальтах за період з 1894 по 1900 рр. козакознавчих історичних студій.

Основними методами дослідження стали контент-аналіз та джерелознавча критика. За обраний період у кількісному відношенні опрацьовано 38 томів, на шпальтах яких виявлено значну кількість публікацій з історії українського козацтва. За допомогою методу джерелознавчої критики вдалося дати оцінку козакознавчих доробків членів НТШ. За жанрами на сторінках «Записок НТШ» виділяємо: 23 рецензії, 13 наукових статей, 9 публікацій документів, 3 реферати (історичні замітки). За тематичним принципом переважали публікації по персоналіях козацьких ватажків: 9 про Б. Хмельницького та період Хмельниччини, 2 – про І. Мазепу, 2 – про М. Дорошенка, по одній про І. Сірка, Петра Апостола, Я. Марковича, Тимоша Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Виговського; 19 розвідок присвячено у цілому розвитку козацтва в різний період, його соціально-економічному та політичному становищу; у 5-ти публікаціях висвітлено розвиток Запорізької Січі (до цієї групи віднесено також рецензії на праці Д. Яворницького про запорізьких козаків); у 6 дослідженнях приділено увагу питанням козацьких повстань та боротьби з турками й татарами.

Встановлено, що козакознавчі дискурси у кінці ХІХ ст. студіювали М. Грушевський, С. Рудницький, С. Томахівський, Є. Барвінський, О. Целевич, О. Щуровський, М. Кордуба, Д. Коренець, О. Терлецький, І. Франко та інші дослідники. Більшість із них складала ядро львівської історичної школи М. Грушевського, яка відзначалася, у першу чергу, загостреною увагою до збирання й публікації джерел з історії козацтва, а також дослідженням козацького періоду в контексті державотворчих процесів. Дана наукова корпорація, до якої зараховуємо дописувачів часопису, в подальшому репрезентувала державницький напрям історіографії, вбачаючи рушійною силою історичного процесу не лише народні маси, а українську еліту як ключову верству, що розуміла значення державності й тому була державотворчим чинником української історії.

Ключові слова: «Записки Наукового товариства імені Шевченка», козакознавчі студії, львівська історична школа М. Грушевського, археографічна робота, рецензування.

У другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. завдяки зусиллям таких дослідників як В. Антонович, Д. Багалій, Є. Барвінський, М. Грушевський, І. Каманін, М. Кордуба, П. Куліш, О. Стороженко, С. Томахівський, Д. Яворницький та ін. відбувся процес виділення історії українського козацтва у спеціальну тематичну галузь історичних знань. Саме в цей період козакознавчі студії позначилися помітними успіхами в розширенні джерельної бази та тематичних напрямів дослідницької роботи. Характерним було те, що історія козацтва вивчалася не лише поодинокими істориками, а ставала окремим тематичним сегментом у науково-дослідній діяльності наукових колективів – зокрема, історичних товариств. Не виключенням стало й Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, яке з самого початку існування мало

чітко виражений загальноукраїнський консолідуючий характер і до 1917 р. залишалося найвпливовішою українською науковою інституцією. Загальновідомо, що саме цей осередок українознавчих досліджень відіграв вирішальну роль у закладенні основ національної історичної думки, саме в його структурі була виплекана національна історична концепція, видрукуваний стартовий комплекс україномовних наукових текстів, підготовлена школа дослідників. Козакознавчі дискурси в НТШ у кінці ХІХ ст. студіювали М. Грушевський, С. Рудницький, С. Томахівський, Є. Барвінський, О. Целевич, О. Щуровський, М. Кордуба, Д. Коренець, О. Терлецький, І. Франко та ін.

Наразі широко представленою в історичній науці є діяльність НТШ у цілому – праці О. Гомотюк, З. Зайцевої, Л. Ільницької, Н. Ри-

бчинської, В. Савенка, О. Сапеляк, Н. Черниш, Н. Шуманської та ін. (більш детальна історіографія функціонування даного осередку репрезентована в авторській статті [8]). Серед публікацій, безпосередньо присвячених аналізу українознавчих студій членів НТШ, виділяємо узагальнюючі розвідки В. Савенка [14; 15]. Розлогим спектром представлена інша група літератури, присвячена персоналіям – членам товариства; у дослідженнях частково висвітлена й козакознавча спадщина вчених (розвідки О. Владиги, С. Герасименка, І. Гирича, М. Капралю, О. Піха, В. Тельвака, Р. Труби, І. Федорів, Н. Халак та ін.). Окремо слід назвати ґрунтовні напрацювання В. Тельвака й В. Педича, в яких розкрита роль наукової корпорації вчених, які ґуртувалися навколо НТШ і, відповідно, його «Записок» та інших періодичних видань, – «ґалицької школи істориків України» (як її назвав Д. Багалій), «наукової школи українських істориків у Львові» (О. Оглоблин), «історичної школи М. Грушевського» (М. Чубатий), «історичної школи М. Грушевського у Львові». Відомо, що ядро львівської історичної школи М. Грушевського становили його учні: М. Кордуба, С. Томашівський, Д. Коренець, В. Гарасимчук, С. Рудницький, І. Джиджора, О. Терлецький, Є. Барвінський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Чубатий, Б. Бучинський, більшість з яких, власне, і стали репрезентантами перших козакознавчих студій на шпальтах «Записок НТШ».

Метою даної статті є кількісний зріз та якісний аналіз публікацій з козакознавчої тематики на сторінках часопису «Записки НТШ». При цьому основними методами дослідження стали контент-аналіз та джерелознавча критика. За допомогою першого з них проаналізовано друкований орган за сім років (з 1894 по 1900 рр.). За обраний період у кількісному відношенні опрацьовано 38 томів, на шпальтах яких виявлено значну кількість публікацій з історії українського козацтва. За допомогою методу джерелознавчої критики вдалося дати якісну оцінку згаданих козакознавчих доробків членів НТШ. Звичайно, аналіз наукового часопису за такий короткий період не дає змоги окреслити усе багатоманіття козакознавчих студій львівських дослідників, але фіксує факт зацікавленості даною проблематикою та свідчить про зародження уже в кінці XIX ст. дослідницького вектору вивчення феномену козацтва, яким, власне, й відзначилася школа М. Грушевського (загальновідомо, що підготовлена плеяда львівських учнів згодом дозволила вченому ініціювати видання корпусу матеріа-

лів до історії козащини, яке він вперше оприлюднив на засіданні Товариства у звіті 1905 р. І хоча у кінці XIX ст. молоді дослідники реалізовували лише поодинокі археографічні плани, проте це стало першим кроком на шляху до реалізації амбітного наукового проекту).

Основними завданнями НТШ, прописаними у Статуті, були: «...плекати та розвивати науку і штуки в українсько-руській мові та збирати всякі пам'ятки старинности і предмети наукові України-Руси... Для цього потрібно проводити: 1. Наукові дослід: а) з філології руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природничих з географією і лікарських. 2. Відчити, розправи і розмови наукові. 3. З'їзди вчених, літераторів і артистів. 4. Видання наукових Записок Товариства і інших творів наукових. 5. Премії і підмоги ученим і літераторам. 6. Збираніє матеріалів до музею і бібліотеки в краю і заграницею. 7. Удержування власної друкарні і книгарні» [1, с. 25–26].

Наукові пошуки істориків оприлюднювалися на шпальтах «Записок НТШ», виняткова роль в організації яких належала О. Кониському; саме він виступив безпосереднім ініціатором підготовки текстів статей для перших томів видання. Однак, з приходом в НТШ у 1896 р. М. Грушевського структура видання була суттєво змінена. Як відзначають дослідники, науково-організаційні здібності молодого історика щодо підбору статей, редакції, репрезентування книг у «Записках НТШ» – виняткові. Це стосувалося загалом уміння залучати до співпраці як досвідчених дослідників, так і студентів, майбутніх послідовників школи М. Грушевського. Майже всі статті, які друкувалися у «Записках НТШ», спочатку заслуховувалися на засіданнях історично-філософської або філологічної секцій, взаємно рецензувалися, часто після обговорення доповнювалися, що не лише забезпечувало якість пропонованих до друку матеріалів, а й слугувало школою для молодих науковців. Запропонована М. Грушевським загальна концепція видання «Записок НТШ» ґрунтувалася на першості інтересів науки в національному контексті [2, с. 6, 7].

Часопис став своєрідною творчою лабораторією львівської історичної школи, де вчені-початківці демонстрували набуті фахові вміння і досвід. Співпраця із «Записками НТШ» сприймалася учнями М. Грушевського надзвичайно відповідально. Перші кроки такої співпраці –

пропозиції голови Товариства рецензувати біжучу наукову літературу для бібліографічного відділу «Записок НТШ» навіть бентежили їх, але разом з тим наповнювали почуттям відповідальності та поваги до вчителя за високу довіру. Надзвичайно цікаво про це розповів М. Кордуба: «Нас, своїх студентів, професор затагнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготування, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або іншу точку зору й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у «Записках» [16, с. 245–246].

М. Грушевський на власному прикладі навчав істориків-початківців таємницям археографічної праці та мистецтву інтерпретації джерельних свідчень, формуючи, тим самим, стиль наукової роботи. Таке навчання шляхом наслідування мало значний педагогічний ефект – інтенсифікувало процес оволодіння досвідом наукової творчості.

Глибоке розуміння завдань, які стояли перед українською історичною наукою, передусім необхідність модернізації її концептуальних засад та історіографічних практик, умотивувало М. Грушевського підвищувати вимоги до професійної підготовки майбутніх науковців. На його переконання, молодим дослідникам недостатньо було вміння читати і тлумачити текст документу, а потрібно було мати високий рівень загальної культури й освіти, щоб бути здатним зрозуміти, відчути й відтворити історичне минуле у можливій його повноті. Один з учнів М. Грушевського згадував: «Молоді історики спершу під проводом професора читали й пояснювали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали опрацьовувати різні завдання й так поволі втягалися до самостійної наукової праці» [16, с. 237]. І. Крип'якевич відзначав, що М. Грушевський «посилав нас [своїх учнів – І.Д.] до архівів копіювати акти і заохочував працювати над архівними матеріалами» [16, с. 239].

Отож, НТШ, як осередок української науки та провідний центр національного відродження, спеціалізувалося на дослідженні та роботі тем з усіх наукових напрямів, однак найбільша увага зверталася саме на українознавчі дисципліни. Як відзначають дослідники, члени товариства усвідомлювали, що національні почуття українського народу ґрунтуються на його історичній пам'яті, що підносить патріотичні почуття та актуалізує національну гідність людей, сприяє широкому залученню їх до соціальної діяльності, є виявом національної самосвідомості [14, с. 54]. Виняткова роль у формуванні останньої належала саме студіям з історії українського козацтва.

За підрахунками В. Савенка, протягом 1894–1913 рр. в історико-філософській секції під головуванням М. Грушевського найбільше доповідей – 92 – було прочитано саме на тему козащини; наступні позиції зайняли проблематика історії австрійського періоду (83), західних земель XV–XVIII ст. (76 доповідей), етнографії (67), права (42), економіки і статистики (35), археології (32), періоду Київської Русі (31) та інших тем [14, с. 56]. Причому протягом 1903–1913 рр. інтерес членів товариства і наукової громадськості загалом до проблематики козащини зріс практично утричі.

Контент-аналіз часопису за 1894–1900 рр. дав можливість серед козакознавчих студій згрупувати розвідки за авторами, жанрами і тематикою. Так, М. Грушевському належить 15 публікацій з відповідної проблематики, С. Рудницькому та С. Томашівському – по 5, Є. Барвінському, О. Грушевському, Е. Радаковій, І. Франку, О. Целевичу, О. Щуровському – по 2, Л. Гнатишаку, О. Кониському, І. Копачу, М. Кордубі, Д. Коренцю, В. Коцовському, О. Маркевичу, О. Терлецькому, Я. Шульгіну та ін. – по 1. За жанрами виділяємо: 23 рецензії, 13 наукових статей, 9 публікацій документів, 3 реферати (історичні замітки). За тематичним принципом переважали публікації по персоналіях козацьких ватажків: 9 – про Б. Хмельницького та період Хмельниччини, 2 – про І. Мазепу, 2 – про М. Дорошенка, по одній про І. Сірка, Петра Апостола – сина гетьмана Д. Апостола, Я. Марковича, Тимоша Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Виговського; 19 розвідок присвячено у цілому розвитку козацтва в різний період, його соціально-економічному та політичному становищу; у 5-ти публікаціях висвітлено розвиток Запорізької Січі (до цієї групи віднесено також рецензії на праці Д. Яворницького про запорізьких козаків); у 6 дослід-

женнях приділено увагу питанням козацьких повстань та боротьби з турками й татарами.

Зокрема, науковий доробок М. Грушевського – ідейного наставника й керівника козакознавчих дискурсів львівських дослідників – на шпальтах «Записок НТШ» кінця XIX ст. представлений як публікацією нових джерел з історії козацтва, так й аналітико-критичними розвідками: оприлюднені портрет Б. Хмельницького як наочне джерело тематичних студій [7], рецензії на праці про гетьмана та козацтво загалом [3; 4; 5]. Перу М. Грушевського належать розвідки: «Київський каштелян і козаки» (VI том, 1895 р.), рецензія на «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича (1717–1767 рр.)» (XII том, 1896 р.), критично-історична розвідка «Гетьман Богданко» (XIV том, 1896 р.), рецензії на «народну книжку» «Початки козацтва після відчитів Володимира Антоновича» (XVIII том, 1897 р.), праці М. Гільченка «Матеріали для антропології Кавказу. III: Кубанські козаки, антропологічний нарис» (XVIII том, 1897 р.), А. Стороженка «Звід даних про Яна Оришевського, запорозького гетьмана часів Стефана Баторія» (XIX том, 1897 р.), монографію Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (XXI том, 1898 р.), працю Д. Яворницького «Главнейшие моменты из истории запорожского казачества» (XXVI том, 1898 р.), публікація документів з історії козацьких рухів 90-х рр. XVI ст. (XXXI–XXXII том, 1899 р.) та ін.

М. Грушевський порівнював період Хмельниччини зі значенням Реформації для німецького народу чи Французької революції для Західної Європи [6, с. 2]. Виходив з позиції виправдання мотивів, які підштовхнули Б. Хмельницького до повстання, акцентуючи увагу на тому, що вони були співзвучними з настроями усього козацтва. Проте вважав, що війна мала народний характер лише на початку збройного протистояння, поки козацька верхівка не звела нанівець усі соціально-політичні здобутки, отримані в ході боротьби. Історик високо оцінював організаторські та дипломатичні здібності гетьмана, виправдовуючи при цьому його суто людські вади.

М. Грушевський, називаючи Хмельниччину народним рухом з певним застереженням, був переконаний, що саме з цього часу бере початок український конституціоналізм і автономізм, які переважали серед козацької старшини. З періодом Хмельниччини дослідник пов'язував і пробудження національної свідомості народних мас. «Цей рух, соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національ-

ною краскою – це була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських» [6, с. 29]. У цілому, в історичному нарисі «Хмельницький і Хмельниччина» М. Грушевський подав зважену й об'єктивну оцінку подій, адже поряд зі здобутками збройного виступу вказував на ряд негативних наслідків війни – спустошення земель; цілковите розчарування народних мас; московська централізація і глибоко деморалізований вплив російської імперської політики на українське населення – «матеріальна і моральна руїна».

Цікавим залишається й науковий доробок І. Франка, який, популяризуючи поезію XVII ст. як повновартісне джерело періоду Хмельниччини, вказував на те, що у віршах відображено настрої тогочасного суспільства, у тому числі польської шляхти і селян щодо козацтва: «в Польщі тоді був час загальної віршоманії» [21, с. 1]. Дослідником оприлюднено ряд польських, латинських і руських віршів, які на той час були бібліографічною рідкістю. Він відзначив, що, на відміну від загальноприйнятих запевнень польських істориків, що «Хмельниччина була виключно соціальним бунтом, повстанням хлопів проти панів, ... руїників проти культурників», поезія свідчить, що «то було повстання руського люду. Русь піднялася проти поляків, Русь хоче вигнати ляхів із своїх границь» [21, с. 18]. І. Франко наголошував на відображенні у віршах особистого ставлення поляків до козаків: наприклад, «в очах польських шляхтичів – козаки се сміття, хлопи, дикі звірі... козак – то хам; Хмельницький – то хлоп, що сміє сягнути на корону» [21, с. 25], гетьман названий «кровожадним тираном» і «голяком» [21, с. 29]. Автор розвідки загалом оцінює вищезазначену поезію як заангажовану, не критичну, констатує наявність у ній не лише фактів антагонізмів між поляками й козаками, а й неприхованої ненависті перших до останніх. В іншій публікації І. Франко підняв питання про ставлення Б. Хмельницького до шляхти, оприлюднивши позицію окремих дослідників, зокрема, польсько-українського історика Антонія Ролле про те, що гетьман боровся не безпосередньо проти Польщі та польського народу, а виключно проти можновладців – як польських, так і українських [20].

С. Рудницькому належить: розвідка «Козацько-польська війна р. 1625», рецензії на праці П. Куліша «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого», К. Мельника «Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (1628)» (XIV том,

1896 р.), публікація «Українські козаки в 1625–30 рр.» (XXXI–XXXII том, 1899 р.). Дослідник звернувся до характеристики одного з джерел з історії Хмельниччини – рукописів священика, професора Краківської академії С. Темберського, спогади якого наповнені, окрім власного бачення подій історії Польщі та України, документальними актами й листами [13]. Там присутня інформація про Б. Хмельницького, козацько-польські відносини, опис окремих битв Національно-визвольної війни тощо. С. Рудницький посередньо оцінив значення літопису С. Темберського, адже виклад окремих подій не вважав докладним, а його автора – не безпосереднім свідком описуваних подій, який мав обмежений доступ до документальних джерел, подаючи описи в основному з усних свідчень, не послуговуючись методом історичної критики. Позитивною стороною літописів С. Рудницький назвав лише відсутність у С. Темберського тенденційності та наявність окремих рідкісних документів, важливих для розуміння козацько-польських відносин.

С. Томашівський на шпальтах «Записок НТШ» представив рецензії на: «книжку для народу» про Б. Хмельницького [19], роботу В. Вовка-Карачевського «Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века» (XXXVII том, 1900 р.); оприлюднив окремі документи з історії Національно-визвольної війни [17; 18]. Дослідник подав оригінальні документи польською мовою – універсали гетьманів, воєводів і короля, видані у зв'язку з повстанням Б. Хмельницького: Універсал Яреми Вишневецького до шляхти з зазивом приходити йому в допомогу (24.06.1648); Універсал кн. Заславського до шляхти землі Руської (19.07.1648); Універсали кн. Заславського до війська (28.07.1648, 11.08.1648, 17.08.1648); Універсал Сейму Варшавського до війська (29.07.1648); Універсал Яна Казимира про довершення умови Зборівської (21.08.1649); Універсал М. Потоцького про рух Хмельницького (5.09.1650) та ін.

У науковому часописі опубліковано й інші рецензії: наприклад, рецензія О. Щуровського на книгу В. Яковенка про Б. Хмельницького [22]. О. Щуровський досить критично оцінив названу працю, адже подібний тип біографій мав відповідати ряду вимог – чіткість викладу, використання науково достовірної інформації, відсутність авторських симпатій чи антипатій, чого, на думку рецензента, праця В. Яковенка була позбавлена. В рецензії на працю Д. Яворницького про І. Сірка автор

у позитивному тоні рекомендує, окрім воєнно-політичної та церковно-громадської діяльності козацького ватажка, оцінювати й його особисті якості, які дозволили йому стати впливовою постаттю на Запоріжжі. Головними ознаками ідеального козака, на думку автора рецензії та, відповідно, самих запорожців, були «повна воля діяльності та внутрішнього самоуправління, а також право керувати політичним життям України» [12, с. 70]. Високу оцінку праці київського козакознавця І. Каманіна подав В. Коцовський, відзначивши її потужну джерельну базу та ґрунтовний аналіз праць попередників [10]. І. Копачем проаналізовано документи з історії гайдамацького руху, представлені І. Галантом: єврейська «молитва-поема» з приводу уманської різанини 1798 р.; лист українського єврея – очевидця гайдамаччини; єврейські мемуари про уманську різанину та смерть І. Гонти [9]. О. Целевича цікавили питання дипломатичних козацьких відносин у XVII ст. (розвідки «Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670–1672 р. (XXV том, 1898 р.), «Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр.» (XXVIII том, 1899 р.). На шпальтах часопису за досліджуваний період зустрічаємо лише по одній статті М. Кордуби та Д. Коренця: відповідно рецензія на працю про запорізьких козаків Д. Яворницького та «Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657–1658» (XXVIII том, 1900 р.).

На сторінках «Записок НТШ» присутні й елементи дискусії стосовно питання козацьких січей – рецензувалися наукові доробки Л. Падалки. Рецензент засвідчував, що Л. Падалка на підставі історичних, археологічних і топографічних свідчень, а також свідчень старожилів прийшов до висновку про неможливість існування ні на Хортиці, ні на Томаківці, ні на Базавлуці, ні на Микитиному Розі Січі; були там «лише дочасні стоянки для запорожського війська, так звані «коші» [11, с. 18]. Автор рецензії звернув увагу на оперування Л. Падалкою різними термінологічними поняттями – «запорізький кіш» та «запорізька січ». Виходячи з цього, рецензент узагальнив поняття січі як сталого військового табору, обведеного окопом, з ознаками осілості, з доволі комплікованим устроєм [11, с. 18], як, наприклад, Чортомлицька Січ. А названих ознак, на думку Л. Падалки, не мала жодна з відомих до другої половини XVII ст. запорізьких стоянок; засвідчує такий підхід і внутрішній адміністративно-побутовий бік життя козаків. У цілому рецензент вважав, що думка Л. Падалки щодо

відсутності у козаків до періоду Хмельниччини власної січі не має безапеляційних доказів і не підтверджена незаперечними фактами.

Отож, зазначені козакознавчі розвідки й археографічні напрацювання учнів М. Грушевського (та інших дослідників) стали тим інтелектуальним підґрунтям, які в подальшому (на засіданні Археографічної комісії НТШ у 1905 р.) дало можливість ученому заявити, що «Студіювання історії козаччини, сього найбільш голосного й яскравого, коли не найбільш інтересного періоду історії України, зустрічається з великою перешкодою в браку джерел, і се, разом з иньшими обставинами, служить причиною, що сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу»; саме козацький період, наголошував дослідник, будучи надзвичайно вдячним полем для реалізації археографічних амбіцій молодих істориків, був у центрі його уваги [16, с. 240].

М. Грушевський визначив і напрямки пошукової діяльності своїх учнів, вказавши, що корпус джерел мав би обійняти час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст. Він повинен містити документи, котрі б висвітлювали не тільки військову і дипломатичну історію козаччини, які протягом тривалого часу були у фокусі уваги дослідників та археографів XIX ст., а й матеріали для пізнання «козаччини як явища соціально-національного, продукта економічних і суспільно-політичних обставин, далі – козацької організації й управи та відносин під козацьким режимом». Звідси головними пунктами археографічних експедицій молодих учених для реалізації цього проекту вчений визначив краківські колекції (бібліотека Чарторійських, бібліотека Ягеллонського університету та Академії знань), варшавські збірки (бібліотека ординації Красінських та колекції Архіву генерального штабу), петербурзькі (Публічна бібліотека, архів Сенату та генерального штабу) та московські (Архів Міністерства юстиції та закордонних справ, теки Маркеви-

ча у Рум'янцевському музеї) матеріали. Певну цінність мали також харківські та чернігівські архіви, де, на думку автора проекту, знаходилися залишки актів козацьких урядів. Назвав учений і київську, несвизьку та славуцьку збірки. Для виконання цього амбітного плану М. Грушевський залучив найбільш талановитих своїх учнів: І. Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С. Томашівського та М. Кордубу (доба Хмельниччини), В. Герасимчука (період Руїни за 1657–1665 рр.), І. Кревецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720–1740 рр.), Ф. Голійчука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренця (Виговщина), М. Залізняка (часи І. Мазепи), І. Шпитківського (Коліївщина) [16, с. 241, 242].

Таким чином, часопис «Записки Наукового товариства імені Шевченка» в кінці XIX, а далі й на початку XX ст., був тим «майданчиком», де оприлюднювалися перші дослідницькі козакознавчі проекти як самого М. Грушевського, так і його послідовників по львівській історичній школі. На шпальтах «Записок НТШ» друкувалися М. Грушевський, С. Рудницький, С. Томашівський, Є. Барвінський, О. Целевич, О. Щуровський, М. Кордуба, Д. Коренець, О. Терлецький, І. Франко та інші дослідники. Дана наукова корпорація, до якої зараховуємо дописувачів часопису, поставила перед собою домінуючим завданням дослідження історії України, у тому числі й козацького періоду, в контексті державотворчих процесів. Учні М. Грушевського, які в подальшому репрезентували державницький напрям історіографії, вбачали рушійною силою українського історичного процесу не просто народні маси, а українську еліту як ключову верству, що розуміла значення державності й тому була державотворчим чинником історії України. Пріоритетним напрямом діяльності наукової корпорації, що гуртувалася навколо часопису, стала посилена увага до збирання й публікації джерел з історії козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвець М.М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.М. Алексієвець, В.В. Савенко. – Т., 1999. – 188 с.
2. Бібліографія записок Наукового товариства ім. Шевченка. Томи 1–240. 1892–2000 / Наукове товариство ім. Шевченка; уклад. В. Майхер; ред. О. Купчинський. – Львів: б.в., 2003. – 742 с. – (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія / Наукове товариство імені Шевченка. Комісія бібліографії і книгознавства; т. 13).
3. Грушевський М. Німецька дисертація про Хмельниччину / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Miscellanea. – 1898. – С. 17–18.
4. Грушевський М. Рец. на публ.: Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – [Кн.] IV. – С. 124–156; [Кн.] VI. – С. 460–483; [Кн.] X. –

- С. 115–131; [Кн.] XI. – С. 143–156 / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Бібліографія. – 1898. – С. 332–350.
5. Грушевський М. Рец. на публ.: Прошение сотников Черниговского полка о козацких обидах, поданное имп. Елизавете в 1744 г. // Приложение к Киевской старине. – К., 1894. – [№] IV. – 20 с. / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. VIII, Розділ Бібліографія. – 1895. – С. 44–45.
 6. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Наукові статті. – 1898. – С. 1–30.
 7. Грушевський О. Портрет Хмельницького з видання 1683 р. До портрету [вміщеного в цьому томі після статті Івана Франка] / О. Грушевський, М. Грушевський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Miscellanea. – 1898. – С. 18–20.
 8. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149–174.
 9. Копач І. Рец. на публ.: Галант І. Молитва в пам'ять уманської резни і письмо, касаючеє того ж события // Киевская старина. – 1895. – [Кн.] III. – С. 91–97; Галант І. К истории уманской резни 1768 года // Киевская старина. – 1895. – [Кн.] XI. – С. 209–229 / І. Копач // Записки НТШ. – Т. XI, Розділ Бібліографія. – 1896. – С. 32–34.
 10. Коцовський В. Рец. на публ.: Каманин І. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – 59+24 с. (Передрук: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. VIII) / В. Коцовський // Записки НТШ. – Т. VII, Розділ Бібліографія. – 1895. – С. 26–38.
 11. П. Рец. на публ.: Падалка Л. Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь. – К., 1893. (Відбитка з Киевской старины, Т. V); По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – К., 1894. (Відбитка з Киевской старины) / П. // Записки НТШ. – Т. VIII, Розділ Бібліографія. – 1895. – С. 18–26.
 12. П. П. Рец. на публ.: Яворницький Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска Запорожских низовых казаков. – СПб., 1894. – 1 ненум.+163 с.+рис. Сирковой могилы / П. П. // Записки НТШ. – Т. V, Розділ Бібліографія. – 1895. – С. 69–71.
 13. Рудницький С. Нове жерело до історії Хмельниччини. Stanislaw Temberski – Roczniki wydal Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polinicarum tomus XVI continent Stanislai Temberski Annales 1467–1656), Видання Історичної комісії Краківської Академії Наук, Краків, 1897. – С. 86+388 / С. Рудницький // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Наукова хроніка. – 1898. – С. 1–22.
 14. Савенко В. Наукова діяльність членів історично-філософської секції НТШ у сфері історії України (1892–1914 pp.) / В. Савенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 53–58.
 15. Савенко В. Періодичні та серійні видання НТШ (1894–1939 pp.) / В. Савенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 48–53.
 16. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура / Віталій Тельвак, Василь Педич // Galicia. Studia i Materialy. – 2015. – № 1. – С. 229–251.
 17. Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини. [Додаток: оригінальний текст 12 універсалів] / С. Томашівський // Записки НТШ. – Т. XIV, Розділ Наукові статті. – 1896. – С. 1–14.
 18. Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького / С. Томашівський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Miscellanea. – 1898. – С. 1–9.
 19. Томашівський С. Рец. на публ.: [б. п.] Богдан Хмельницький до часу повстання проти Польщі. – Львів: Коштом і заходом Товариства «Просвіта», 1897. – Кн. 3. – 48 с. / С. Томашівський // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Бібліографія. – 1898. – С. 13–15.
 20. Франко І. Хмельницький – не признаний польський патріот / І. Франко // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Miscellanea. – 1898. – С. 9–17.
 21. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних [тогочасних] віршах. [Додаток]: Тексти віршів, переважно з рукописів XVII в. / І. Франко // Записки НТШ. – Т. XXIII–XXIV, Розділ Наукові статті. – 1898. – С. 1–114.
 22. Щуровський О. Рец. на публ. Яковенко В. И. Богдан Хмельницкий, его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк. – СПб., 1893. – 96 с. / О. Щуровський // Записки НТШ. – Т. V, Розділ Бібліографія. – 1895. – С. 65–67.

REFERENCES

1. Aleksiyevevs' M.M. Rol' Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka v ukrayins'komu natsional'nomu vidrozhenni (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / M.M. Aleksiyevevs', V.V. Savenko. – T., 1999. – 188 s.
2. Bibliohrafiya zapysok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Tomy 1–240. 1892–2000 / Naukove tovarystvo im. Shevchenka; uklad. V. Maykher; red. O. Kupchyn's'kyi. – L'viv: b.v., 2003. – 742 s. – (Naukovo-dovidkovi vydannya. Seriya 1. Bibliohrafiya / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Komisiya bibliohrafiyi i knyhoznavstva; t. 13).
3. Hrushevs'kyi M. Nimets'ka dysertatsiya pro Khmel'nychchynu / M. Hrushevs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Miscellanea. – 1898. – S. 17–18.
4. Hrushevs'kyi M. Rets. na publ.: N. S. K istorii malorossiyskikh kozakov v kontse XVIII i v nachale XIX veka // Kievskaya starina. – 1897. – [Kn.] IV. – S. 124–156; [Kn.] VI. – S. 460–483; [Kn.] X. – S. 115–131; [Kn.] XI. – S. 143–156 / M. Hrushevs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Bibliohrafiya. – 1898. – S. 332–350.
5. Hrushevs'kyi M. Rets. na publ.: Proshenie sotnikov Chernigovskogo polka o kozach'ikh obidakh, podannoe imp. Elizavete v 1744 g. // Prilozhenie k Kievskoy starine. – K., 1894. – [№] IV. – 20 s. / M. Hrushevs'kyi // Zapysky NTSh. – T. VIII, Rozdil Bibliohrafiya. – 1895. – S. 44–45.
6. Hrushevs'kyi M. Khmel'nyts'kyi i Khmel'nychchyna. Istorychnyy eskiz / M. Hrushevs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Naukovi statyi. – 1898. – S. 1–30.
7. Hrushevs'kyi O. Portret Khmel'nyts'koho z vydannya 1683 r. Do portretu [vmishchenoho v ts'omu tomi pisly statyi Ivana Franka] / O. Hrushevs'kyi, M. Hrushevs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Miscellanea. – 1898. – S. 18–20.
8. Demuz I. Diyal'nist' Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u L'vovi (kinets' XIX – pochatok XX st.): suchasna vitchyznyana istoriohrafiya / I. Demuz // Pereyaslavs'kyi litopys: zb. nauk. statey / [red. kolehiya: Kotsur V.P. (holov. red.) ta in.]. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi: FOP O.M. Lukashevych, 2014. – Vyp. 6. – S. 149–174.
9. Kopach I. Rets. na publ.: Galant I. Molitva v pamyat' umanskoy rezni i pis'mo, kasayushcheesya togo zh sobytiya // Kievskaya starina. – 1895. – [Kn.] III. – S. 91–97; Galant I. K istorii umanskoy rezni 1768 goda // Kievskaya starina. – 1895. – [Kn.] XI. – S. 209–229 / I. Kopach // Zapysky NTSh. – T. XI, Rozdil Bibliohrafiya. – 1896. – S. 32–34.
10. Kotsovskiy V. Rets. na publ.: Kamanin I. M. K voprosu o kazachestve do Bogdana Khmel'nitskogo. – K., 1894. – 59+24 s. (Peredruk: Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistisa, kn. VIII) / V. Kotsovskiy // Zapysky NTSh. – T. VII, Rozdil Bibliohrafiya. – 1895. – S. 26–38.
11. P. Rets. na publ.: Padalka L. Byla li na ostrove Tomakovka Zaporozhskaya Sech'. – K., 1893. (Vidbitka z Kievskoy stariny, T. V); Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoy Sechi v pervye vremena zaporozhskogo kazachestva. – K., 1894. (Vidbytko z Kievskoy stariny) / P. // Zapysky NTSh. – T. VIII, Rozdil Bibliohrafiya. – 1895. – S. 18–26.
12. P. P. Rets. na publ.: Yavornitskiy D. I. Ivan Dmitrievich Sirko, slavnnyy koshevoy ataman voyska Zaporozhskikh nizovykh kazakov. – SPb., 1894. – 1 nenum.+163 s.+ris. Sirkovoy mogily / P. P. // Zapysky NTSh. – T. V, Rozdil Bibliohrafiya. – 1895. – S. 69–71.
13. Rudnyts'kyi S. Nove zherelo do istoriyi Khmel'nychchyny. Stanislaw Temberski – Roczniki wydal Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polinicarum tomus XVI continent Stanislai Temberski Annales 1467–1656), Vydannya Istorychnoyi komisiyi Krakivs'koyi Akademiyi Nauk, Krakiv, 1897. – S. 86+388 / S. Rudnyts'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Naukova khronika. – 1898. – S. 1–22.
14. Savenko V. Naukova diyal'nist' chleniv istorychno-filosofs'koyi sektsiyi NTSh u sferi istoriyi Ukrayiny (1892–1914 rr.) / V. Savenko // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya. – Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. – Vyp. 1. – S. 53–58.
15. Savenko V. Periodychni ta seriyni vydannya NTSh (1894–1939 rr.) / V. Savenko // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya. – Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2012. – Vyp. 2. – S. 48–53.
16. Tel'vak V. L'viv's'ka istorychna shkola Mykhayla Hrushevs'koho: stanovlennya, funktsionuvannya, struktura / Vitaliy Tel'vak, Vasyl' Pedych // Galicia. Studia i Materialy. – 2015. – № 1. – S. 229–251.
17. Tomashivs'kyi S. Materialy do istoriyi Khmel'nychchyny. [Dodatok: oryhinal'nyy tekst 12 universaliv] / S. Tomashivs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XIV, Rozdil Naukovi statyi. – 1896. – S. 1–14.
18. Tomashivs'kyi S. Pershyi zazyvnyy lyst Khmel'nyts'koho / S. Tomashivs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Miscellanea. – 1898. – S. 1–9.

19. Tomashivs'kyi S. Rets. na publ.: [b. p.] Bohdan Khmel'nyts'kyi do chasu povstannya proty Pol'shchi. – L'viv: Koshtom i zakhodom Tovarystva «Prosvita», 1897. – Kn. 3. – 48 s. / S. Tomashivs'kyi // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Bibliohrafiya. – 1898. – S. 13–15.
20. Franko I. Khmel'nyts'kyi – ne pryznanyy pol's'kyi patriot / I. Franko // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Miscellanea. – 1898. – S. 9–17.
21. Franko I. Khmel'nychchyna 1648–1649 rokiv u suchasnykh [tohochasnykh] virshakh. [Dodatok]: Teksty virshiv, perevazhno z rukopysiv XVII v. / I. Franko // Zapysky NTSh. – T. XXIII–XXIV, Rozdil Naukovi statii. – 1898. – S. 1–114.
22. Shchurovs'kyi O. Rets. na publ. Yakovenko V. I. Bogdan Khmel'nitskiy, ego zhizn' i obshchestvennaya deyatel'nost'. Biograficheskiy ocherk. – SPb., 1893. – 96 s. / O. Shchurovs'kyi // Zapysky NTSh. – T. V, Rozdil Bibliohrafiya. – 1895. – S. 65–67.

© Інна Демуз
(Переяслав-Хмельницький)

КАЗАКОВЕДЧЕСКИЕ СТУДИИ НА СТРАНИЦАХ «ЗАПИСОК НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМЕНИ ШЕВЧЕНКО» (КОНЕЦ XIX В.)

В статье проанализирован журнал Научного общества имени Тараса Шевченко во Львове – «Записки НОШ», в частности, на предмет присутствия на его страницах за период с 1894 по 1900 гг. казаковедческих исторических исследований.

Основными методами исследования стали контент-анализ и источниковедческая критика. За выбранный период в количественном отношении обработано 38 томов, на страницах которых обнаружено значительное количество публикаций по истории украинского казачества. С помощью метода источниковедческой критики удалось дать оценку казаковедческих публикаций членов НОШ. По жанрам на страницах «Записок НОШ» выделяем: 23 рецензии, 13 научных статей, 9 публикаций документов, 3 реферата (исторические заметки). По тематическому принципу преобладали публикации по персоналиям казацких предводителей: 9 о Б. Хмельницком и периоде его восстания, 2 – об И. Мазепе, 2 – о М. Дорошенко, по одной об И. Сирко, Петре Апостоле, Я. Марковиче, Тимоше Хмельницком, П. Конашевиче-Сагайдачном, И. Выговском; 19 исследований посвящено в целом развитию казачества в разный период, его социально-экономическому и политическому положению; в 5-ти публикациях освещено развитие Запорожской Сечи (к этой группе отнесены также рецензии на труды Д. Яворницкого о запорожских казаках); в 6 исследованиях уделено внимание вопросам казацких восстаний и борьбе с турками и татарами.

Установлено, что казаковедческие дискурсы в конце XIX в. вели М. Грушевский, С. Рудницкий, С. Томашевский, Е. Барвинский, О. Целевич, О. Щуровский, М. Кордуба, Д. Коренец, О. Терлецкий, И. Франко и другие исследователи. Большинство из них составляли ядро львовской исторической школы М. Грушевского, которая отличалась, в первую очередь, заострённым вниманием к сбору и публикации источников по истории казачества, а также исследованием казацкого периода в контексте процессов образования государственности. Данная научная корпорация, к которой относим авторов журнала, в дальнейшем представляла государственническое направление историографии, считая движущей силой исторического процесса не просто народные массы, а украинскую элиту как ключевую прослойку, которая понимала значение государственности и была государствообразующим фактором украинской истории.

Ключевые слова: «Записки Научного общества имени Шевченко», казаковедческие студии, львовская историческая школа М. Грушевского, археографическая работа, рецензирование.

© Inna Demuz
(Pereyaslav-Khmelnitsky)

COSSACK STUDIOS ON PAGES OF «NOTES OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY» (END OF THE XIX CENTURY)

The article analyzes the magazine of Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv – «Notes of Shevchenko Scientific Society», in particular, for the presence of the Cossack historical studios on its pages from 1894 to 1900.

The main methods of the research were content analysis and source criticism. For the selected period, in quantitative terms 38 volumes have been studied, a significant number of publications on the history of the Ukrainian Cossacks have been discovered on the pages. With the help of the method of source criticism, it was possible to give a qualitative assessment of the Cossack revisions of the members of Shevchenko Scientific Society. According to the genres there are 23 reviews, 13 scientific articles, 9 publications, 3 summaries (historical notes) on the pages of «Notes of Shevchenko Scientific

Society». According to the thematic principle, publications about personalities of the Cossack leaders were dominant: 9 publications about B. Khmelnytskyi and Khmelnytskyi Uprising, 2 publications about I. Mazepa, 2 – about M. Doroshenko, one about I. Sirko, Petro Apostol, Y. Markovych, Tymosh Khmelnytskyi, P. Konashevych-Sahaidachnyi, I. Vyhovskyi;

19 researches are dedicated to the whole development of the Cossacks in different time periods, its social and economic and political situation; 5 publications cover the development of the Zaporizhian Sich (reviews of D. Yavornytskyi's works about Zaporizhian Cossacks are also included to this group); 6 studies cover the issues of the Cossack uprisings and the battles against the Ottoman Turks and Tatars.

The Cossack discourses at the end of the XIX century were studied by M. Hrushevskyi, S. Rudnytskyi, S. Tomashivskyi, Y. Barvinskyi, O. Tselevych, O. Shchurovskyi, M. Korduba, D. Korenets, O. Terletskyi, I. Franko and other researchers. Most of them formed the core of Hrushevsky Lviv Historical School, which was known, first of all, by a sharp focus on the collection and publications of sources of the history of the Cossacks, as well as studies of the Cossack period in the context of state-building processes. This scientific corporation, to which the writers of the magazine belong, in the years since represented the state direction of historiography, seeing as the driving force of the historical process not only the masses, but the Ukrainian elite as a key stratum, which understood the importance of nation-building and therefore was a state-building factor of Ukrainian history.

Keywords: «Notes of Shevchenko Scientific Society», Cossack studios, Hrushevskyi Lviv Historical School, archeographical work, review.

До редакції надійшла 26.02.2018.

УДК. 94(477):050:613.261"19"

© Олена Пивоваренко
(Київ)

ПЕРІОДИЧНА ВЕГЕТАРІАНСЬКА ПРЕСА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ. НА МАТЕРІАЛАХ ЖУРНАЛУ «ВЕГЕТАРИАНСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ»

У статті йдеться про єдиний вегетаріанський друкований орган Російської імперії – журнал «Вегетарианское обозрение» започаткований 1909 р. Й. Пернером у м. Кишиневі, а з 1910 р. по травень 1915 р. виходив у м. Києві. Проаналізовано періодичність його друку, обсяг, ціну, редакційний склад, тематику, мету та завдання.

Визначено головних редакторів, видавців журналу та їхній персональний внесок у розвиток видання. Наголошено, що до складу співробітників редакція зараховувала понад 30 осіб, у тому числі Л.М. Толстого, який всіляко сприяв журналу.

Доведено, що журнал впродовж часу свого виходу постійно переживав нестачу фінансів. З'ясовано, що підтримувати його друк довгий час вдавалось виключно зусиллями та коштами співробітників і, в першу чергу, його редакторів. Прослідковано додаткові джерела фінансування журналу.

Ключові слова: вегетаріанство, «Вегетарианское обозрение», преса Російської імперії, журнал.

Кількість прихильників вегетаріанства зростає з кожним роком. За різними даними у світі від 3 до 10% людей є практикуючими вегетаріанцями. Не обійшли стороною ці процеси й сучасну Україну. Такий сплеск зацікавленості спричинений як світоглядно-етичними, так і медико-гігієнічними причинами. При цьому існує певний професійно-інформаційний вакуум. Субкультура вегетаріанства, що динамічно розвивається, потребує наукового осмислення представниками різних наук.

Присвячених історії вегетаріанства в Україні спеціальних наукових досліджень немає, при тому, що тільки в Києві на початку ХХ ст. діяло

два вегетаріанських товариства й виходило два періодичних вегетаріанських видання – «Вегетарианское обозрение» (надалі ВО) та «Вегетарианский вестник» (надалі ВВ). Побіжно вегетаріанський рух в Україні розглядається в роботах П. Бранга [1; 2]. Останнім часом з'явився ряд робіт, присвячених певним тематичним аспектам вегетаріанських видань [25; 37], однак спеціальних досліджень немає. Цю прогалину ми й маємо на меті заповнити.

Вегетаріанський рух, що прийшов в Російську імперію відносно пізно, дуже активно почав розвиватись лише на початку ХХ ст. Виникла нагальна потреба в періодичному виданні,

яке пропагувало б вегетаріанську ідею й виступало об'єднувачим фактором.

Перша вдала спроба створити такий друкований орган була здійснена в Санкт-Петербурзі. У січні 1904 р., особистими зусиллями Б.А. Долячко вийшов перший номер «Вегетарианского Вестника». Щоправда проіснував журнал лише півтора роки, впродовж яких вийшло 18 номерів. Через численні проблеми в червні 1905 р. видання довелося призупинити [13, с. 125].

Втілити в життя мрію про вегетаріанський журнал судилося Йосипу Овшиєвичу Перперу, який заснував за місцем свого проживання «Єдиний вегетаріанський журнал в Росії» [12, с. 315]. Офіційний дозвіл на відкриття журналу був отриманий 31 грудня 1908 р., а вже 19 січня 1909 р. вийшов перший номер у Кишиневі, де і виходив протягом року [34, с. 362]. Й. Перпер при підготовці журналу спирався на досвід попередників. Як стверджував сам засновник журналу: «Маючи перед собою опубліковані номери «Вегетаріанського Вісника» мені легше було започаткувати ... журнал» [13, с. 125].

Основною метою видання було «розповсюджувати в суспільстві гуманітарні ідеї та надавати допомогу порадами й роз'ясненнями усім, хто бажає приєднатися до вегетаріанського руху». Розрахований на широке коло читачів по всій Російській імперії журнал виходив російською мовою. Лозунг видання – «Хай живе життя!» [23, с. 1–2].

Програма журналу, що друкувалась на останній сторінці обкладинки передбачала: оригінальні та перекладені статті з питань вегетаріанства; популярні наукові повідомлення про вегетаріанський режим; хроніка вегетаріанського руху в Росії та за кордоном; переклади, реферати та витримки з інтернаціональної вегетаріанської літератури; внутрішні й закордонні кореспонденції; повідомлення про вегетаріанські трудові колонії та санаторії природного методу лікування; художня література: оповідання, вірші, новели, фейлетони та вірші в прозі; біографії та некрологи з портретами видатних вегетаріанських діячів; статті з історії інтернаціонального вегетаріанського руху; статті, повідомлення та нотатки з вегетаріанського кулінарного мистецтва з меню та способами приготування страв; бібліографію і критику; суміш; питання та відповіді щодо вегетаріанства; редакційні повідомлення; оголошення.

Друкувався журнал значно скромніше, аніж його попередник – на газетному папері, книжного формату, спочатку обсягом 32 ст. [3, с. 18], а з перенесенням видання журналу 1910 р. до Ки-

єва кількість сторінок в номері практично ніколи не була сталою і могла коливатись від 32 до 46 ст., у спарених випусках подвоювалась. Починаючи з 1912 р., нумерація була наскрізною протягом року. Для матеріалів інформаційного характеру про тематику, зміст номерів, вартість тощо та рекламних оголошень використовувались сторінки обкладинки, які не нумерувались.

Виходив журнал щомісяця, 10 разів на рік, окрім червня і липня. У 1909–1910 рр. журнал мав сталу дату виходу – 15 числа кожного місяця, але вже при підписці на 1911 р. редакція журналу не закріплювала цього.

Річна передплата протягом усього періоду існування журналу залишалась сталою і з доставкою становила 3.50 руб., а на півроку (5 номерів) – 2 руб., накладним платежем – 4 руб., доставка за кордон – 4.50 руб. А от роздрібна ціна за окремий номер досить суттєво коливалась від 25 до 40 коп., подвійний номер – до 50 коп., в залежності від року. Витрати на доставку окремого номеру оцінювались редакцією у 10 коп. Починаючи з 1912 р. редакція запропонувала «особам, яким обтяжливо платити 3 руб. 50 коп.» платити по 2.50 руб. за рік. Але такі особи мали особисто звернутись до редакції, контора якої розташовувалась за адресою вул. Пушкінська 4 (з 1910 р.) [15, с. 39], а пізніше вул. Тарасівська 6 (з осені 1911 р.). Ця пропозиція стосувалась представників лише «трудолюбивих класів», але очевидно багато хто з передплатників ширше трактував цю пропозицію, тому редакція журналу неодноразово закликала доплатити 1 руб. [7].

Однак фінансові труднощі змусили видавців відмовитись від знижок вже при оголошенні підписки на 1914 р., але вони були відновлені при оголошенні підписки на 1915 р. для «робочих, селян і народних учителів».

Як рекламу, видання безкоштовно висилало бажаючим детальні проспекти видання. Пересилка «пробного» номера в 1910–1912 рр. коштувала «5 семикопійочних марок», що приблизно відповідало вартості одного номера з пересилкою. Контора ВО регулярно займалась розповсюдженням вегетаріанської літератури, а у 1910 р. навіть безкоштовно розсилала «Короткий показник вегетаріанської літератури». Для передплатників журналу часто діяли знижки на вегетаріанську літературу. Вироблялась і власна поліграфічна продукція [29, с. 36–37; 31, с. 35; 32, с. 60].

Видавці постійно намагались поліпшити якість видання. Для більшої зручності зберігання річної підшивки видання редакцією у

1911 р. «замовлені спеціальні витончені палітурки». Обіцяли «покращити обкладинку та нумерацію сторінок» [10, с. 62]. Однак ці показники, за браком коштів, особливо з 1914 р., навіть погіршувались.

Розпродували й повний комплект номерів за минулі роки. У 1910 р. ціна повного комплекту журналу за 1909 р. коштувала 3 руб., в 1912 р. комплекти за попередні роки коштували по 3.50 руб., а в 1915 р. ціну було знижено до 2.50 р. відповідно. Щоправда незрозуміло, як редакція мала надати річну підбірку читачам, коли вже у № 1 за 1910 р. було зроблено оголошення, що № 2 і 3 за 1909 р. майже розпродані й окремо не продаються [30, с. 39].

До складу співробітників редакція зараховувала понад 30 осіб, прізвища, або/і псевдоніми яких розміщувались на останній сторінці обкладинки. Аналізуючи публікації в журналі, можна стверджувати, що всі працівники були авторами статей, ілюстрацій або навіть рубрик журналу. Деякі, як Старий Вегетаріанець (ймовірно А.Н. Занковський), вели свої рубрики постійно протягом усього часу існування журналу. Входив до складу співробітників журналу і Л.М. Толстой. Російський письменник, головний ідеолог вегетаріанського руху в Російській імперії сам запропонував журналу співпрацю, схвально відгукнувшись про № 1 «Вегетарианского обозрения» [12, с. 315].

Але справжній тягар по виданню журналу лежав на головних редакторах видання: Й.О. Перпер (1909 р.), О.Д. Кондратковська (з 1910 р.), Є.Л. Скловський (з № 4, 1911 р.), Й.Й. Перпер (№ 5, 1915 р.) та видавцях: Й.Й. Перпер (1909 р.), О.Д. Кондратковська (з № 2, 1910 р.), Л.М. Фіш та Й.О. Перпер (з № 4, 1911 р.). Засновник ВО Й.О. Перпер хоч і відходив періодично від справ, але ніколи не залишав видання поза увагою, про що красномовно свідчать написи на обкладинках журналу про те, що журнал видається «за найближчої участі Йос. Перпера».

З перших днів існування журналу редакція закликала своїх шанувальників вербувати передплатників. Збільшення числа читачів, на переконання укладачів журналу, була запорукою його існування і розвитку [3, с. 18].

Але перший рік пройшов для видання складно [21, с. 1–2]. Вже через декілька місяців журнал почав переживати гостру кризу. У травні 1909 р. власник типографії, де друкувалось ВО, заявив, що не видасть вже надрукований № 5, доки не отримає 100 руб. за друк, зважаючи на затримку оплати за по-

передні номери. Грошей в конторі не було ні копійки і Й. Перпер не мав, де їх взяти. Викупити в типографії номер вдалося завдяки тому, що перший «наборщик» видання М.А. Столяр віддав свої власні кошти, які йому надіслали з Америки для переїзду в Чикаго. Номер був розісланий передплатникам і через деякий час Й. Перпер зумів повернути йому гроші. Сам М.А. Столяр, відданий співробітник і палкий прихильник ВО, не вірив, що видання існуватиме довго [36, с. 19–20]. Гостра нестача коштів змусила видати спарений № 8–9, де кількість сторінок була фактично полуторною.

Окрім фінансових труднощів додавав проблем і моральний клімат, що склався навколо видання в Кишиневі, не в останню чергу завдяки нападкам у місцевій пресі [22, с. 8–9]. Це, а також особисті обставини видавців журналу спонукали перенести видання до Києва [28, с. 36].

У Києві справи йшли не легше. Через переїзд вихід № 1 було затримано [15, с. 39]. Від номеру до номеру накопичувався дефіцит. Особисті кошти Й. Перпера танули з кожним днем і для спасіння ВО йому доводилося постійно брати в борг. Через брак коштів редакція змушена була вдаватися до практики видання подвійних і навіть потрійних номерів – № 3–4, № 6–7–8, № 9–10.

Змучений постійною тяжкою боротьбою за існування ВО, Й. Перпер наважився в серпні 1910 р. обговорити справи журналу з Л.М. Толстим. Разом вони вирішили, що необхідно широко рекламувати видання, щоб збільшити кількість передплатників, оскільки навіть у середовищі вегетаріанців далеко не всім було відомо про існування журналу.

Л.М. Толстой, знаючи, що у Й. Перпера немає коштів на оплату оголошень, зголосився написати листи для чотирьох видань на розсуд Й. Перпера наступного змісту: «Редактор видання, якому я співчую, «Вегетарианское обозрение», просить посприяти його журналу. Дозволяю собі звернутись до Вас з проханням, не кажу обмінятись оголошеннями в його і Вашому виданні, а прямо прошу безкоштовно надрукувати його оголошення. Виконанням мого прохання дуже мене зобов'язете. Готовий до послуг. Лев Толстой. 24 серпня 1910 року. с. Кочети».

Усі чотири листи Л.М. Толстого з супровідними листами Й. Перпера були направлені в редакції газет: «Русские Ведомости», «Речь», «Русское Слово» и «Биржевые Ведомости». Перші дві газети надруковували оголошення по п'ять разів на першій сторінці, на видному місці. Два інших оголошення не надруковували.

Така реклама видання хоча і збільшили кількість передплатників, однак не настільки, як очікувалось. Справи залишалися складними і Й. Перпер почав переговори з Московським і Київським вегетаріанськими товариствами про передачу їм журналу, а родина Черткових на його прохання вела такі ж переговори з відомим видавцем С.Д. Ситіним [4].

Ці перемовини ні до чого не призвели. Довелося змінити типографію, через що № 1 за 1911 р. вийшов із значним запізненням [17].

Але попри всі труднощі (в 1911 р. вийшло 2 спарених номери – № 6–7, 9–10) видання продовжило виходити. Смерть Л.М. Толстого пробудила суспільне зацікавлення до всього, що було пов'язано з ним, у тому ж числі до ВО. Кількість читачів неупинно збільшувалась. Окрім цього Й. Перпер став читати платні публічні лекції з вегетаріанства, де слухачам пропонувалось купити журнал, а кошти від них йшли на фінансування ВО [33].

Популяризуючи ВО, він представив його на вегетаріанській виставці та з'їзді німецьких вегетаріанців 10–15 серпня 1911 р. у Дрездені. Звернувся Й. Перпер і до вегетаріанських товариств із закликом підтримати видання. Напевне відомо лише про реакцію Київського вегетаріанського товариства, яке виділило журналу 100 руб. допомоги [6].

Така активна робота з популяризації журналу, збільшення суспільної зацікавленості вегетаріанством загалом дали підстави Й. Перперу анонсувати на 1912 р. поліпшення поліграфічної і змістовної якості ВО, зокрема: розширення відділу «По світу»; відновлення відділу «Діти вегетаріанці», та введення нового – «Міжнародна вегетаріанська преса», де встигло подавалась би характеристика існуючої у світі вегетаріанської преси [10, с. 62].

Відкриваючи передплату на 1913 р., видавці в анонсі зазначили, що не хочуть завчасно давати будь-яких обіцянок, оскільки не в повному обсязі, на жаль, виконали старі (зокрема, спарені номери 1912 р. – № 3–4, 8–9). Незважаючи на збільшення числа передплатників на 1912 р., знову виник значний дефіцит по виданню, щоправда менший, ніж у минулі роки [11, с. 374].

Зменшити дефіцит видання вдалося завдяки благодійним пожертвам у сумі 87 руб. 37 коп. Приватні особи надіслали 49 руб., від 1 до 25 руб. Видавництво «Посередник» пожертвувало 25 руб. Надана безкоштовно для реалізації книга П. Трубецького принесла 9 руб. А група студентів із Італії, де навчався син Й. Перпе-

ра, пожертвувала 12 Fr, що по обмінному курсу склало 4 руб. 31 коп. [8, с. 236]. Редакція вкотре звернулася до прихильників з проханням розповсюджувати ВО (хто може, хай передплатить по зниженій ціні 2.50 руб. додатковий примірник для якоїсь бібліотеки) [18].

З 1913 р. до підтримки видання активно почали долучатись Вегетаріанські товариства. Так перед першою сторінкою ВО протягом першого півріччя 1913 р. розміщувалось вклеєне оголошення на рожевому папері Ради Київського вегетаріанського товариства, що на відзначення 5-річчя заснування товариства, та бажаючи сприяти розповсюдженню вегетаріанської ідеї, буде впродовж 1913 р. висилати ВО безкоштовно при можливості сплатити половину вартість, тобто 1 руб. 25 коп., яка буде прийнята з вдячністю. Бажаючи передплатити журнал на 1913 р. за половину вартість мали звертатися безпосередньо до Київського вегетаріанського товариства за адресою м. Київ, вул. Пушкінська, 9.

23 березня 1913 р. загальні збори Київського вегетаріанського товариства, на пропозицію Й. Перпера, ухвалили на честь 5-річчя заснування товариства виписати 200 річних комплектів ВО на 1913 р. за пільговою ціною 2,50 руб. з розсилкою для 200 міських, народних, безкоштовних бібліотек. Члени товариства сподівались, якщо в кожній бібліотеці журнал прочитає принаймні 50 осіб., то з вегетаріанством познайомиться 10.000 осіб [27, с. 126]. 12 листопада 1913 р. загальні збори Московського вегетаріанського товариства постановили виписати 50 річних комплектів ВО (25 за 1913 та 25 за 1914 р.) на суму 150 руб. [26, с. 403], а Одеське вегетаріанське товариство видало редактору журналу одноразово 100 руб. [6].

Підтримка видання вегетаріанськими товариствами принесла свої плоди і в 1913 р. справи журналу пішли дещо краще. Це був єдиний рік, коли видавці виконали усі свої зобов'язання по передплаті. Але вже з другої половини 1914 р. фінансові проблеми нагадали про себе й уникнути видання спарених номерів не вдалось (№ 6–7, 8–9). І це попри те, що за даними звіту контори ВО в грудні 1913 – березні 1914 рр. на укріплення коштів журналу надійшло 10 руб. від Е.К. Ангельмейєра, 10 руб. від Полтавського вегетаріанського товариства, 30 руб. від Саратовського вегетаріанського товариства, 100 руб. від Петроградського вегетаріанського товариства. На отримані кошти контора ВО протягом 1914 р. висилала 34 річних комплекти журналу 34 безкоштовним бі-

бліотекам-читальням. З них 28 – в Петроград, на адреси, надіслані Петроградським вегетаріанським товариством, 3 – в Рязанську губернію на адреси, вказані Е.К. Ангельмейєром, 3 – в Київську губернію для Полтавського вегетаріанського товариства. Оскільки Саратовське вегетаріанське товариство, незважаючи на неодноразові нагадування, не надіслало адреси бібліотек Саратовської губернії, то в конторі ВО вирішили відправити в 1915 р. 10 річних екземплярів журналу 10 бібліотекам Саратовської губернії на власний розсуд [9].

Незважаючи на активну підтримку вегетаріанських товариств, редакція, як і раніше, в першу чергу, покладалась на своїх читачів [24, с. 308] і в подальшому зверталась до бажаючих сприяти ВО надсилати адреси осіб, зацікавлених вегетаріанством. Останнім планували безкоштовно надсилати «Показник статей, розміщених у ВО за 6 років» та «Показник книг по вегетаріанству». Ці ж матеріали, а також плакати з оголошенням передплати на ВО для розміщення в громадських місцях, редакція пропонувала надсилати передплатникам, які побажають їх розповсюджувати [19].

Видавці ВО постійно працювали над покращенням змісту журналу і з цією метою навіть випустили анкету для передплатників. Щоправда, відгукнулась на неї лише половина останніх [24, с. 307]. Причина полягала не в байдужості, а в тому, що багатьом анкета просто не надійшла [14].

Загалом отримані відгуки були схвальні, окрім одного від І. Наживіна, колишнього члена редакції, палкого прихильника вегетаріанства, який розчарувавшись у вегетаріанській ідеї, став нищівним критиком цього руху [5].

Рада Одеського вегетаріанського товариства, отримавши анкету, звернувшись до всіх існуючих вегетаріанських товариств з пропозицією надати журналу матеріальну підтримку і широко сприяти його розповсюдженню [35, с. 323].

Опрацюванням анкети редколегія планувала зайнятися в літні місяці 1915 р., коли журнал не виходив, а звіт надрукувати в серпневому

номері видання [38, с. 114]. За попереднім аналізом відповідей на анкету планувалось скоротити або розширити існуючі рубрики і навіть ввести нові – «Як я розумію вегетаріанство», де б вегетаріанство розглядалось і висвітлювалось з різних точок зору. Також була ідея в майбутньому перенести видання до Москви, оскільки, на думку редакції, саме там був центр вегетаріанського руху Російської імперії й окрім того, там проживали найактивніші співробітники журналу [24, с. 308].

Але цим планам не судилося збутися. 2 червня 1915 р. Тимчасовим Комітетом у справах друку був накладений арешт на № 4 ВО, а потім у редакції відбулась конфіскація цього номеру. Незважаючи на сподівання редакції випустити серпневий номер, вони так і не змогли цього зробити. Журнал припинив своє семирічне існування, видавши у 1915 р. лише 5 номерів [20, с. 186].

Отже, поява такого видання була викликана потребами вегетаріанського руху, що набирив обертів під впливом толстовських ідей. Однак, навіть за цих умов поява подібного періодичного видання була можлива лише завдяки самовідданим праці ентузіастів, що не шкодували ні власних коштів, ні сил. Особистий внесок у цю справу Й.О. Перпера – засновника й незмінного члена редколегії, важко переоцінити. Врахувавши досвід попередників, йому вдалося створити вузькопрофільний журнал з широкою програмою, залучивши до співпраці багатьох відомих особистостей того часу. Однак, фінансові проблеми видання були неминучі. З одного боку, редакція прагнула попри все утримати невисоку ціну, щоб зробити журнал загальнодоступним, з іншого – розпорошеність, відносно невелика кількість практикуючих вегетаріанців не забезпечувала виданню достатньої рентабельної кількості передплатників. Навіть суттєва підтримка з боку вегетаріанських товариств не змогла кардинально вирішити питання дефіциту коштів. Окрім фінансових негараздів, проблем виданню додавала і соціально-політична ситуація в країні, що призвело до ліквідації журналу.

ДЖЕРА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бранг П. Особые судьбы русского вегетарианства / П. Бранг // Неприкосновенный запас. – 2006. – № 2 (46). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html>
2. Бранг П. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни с начала до наших дней / Пер с нем. А. Бернольд и П. Бранг. – М: Языки славянской культуры, 2006. – 568 с.
3. К единомышленникам и читателям // ВО. – 1909. – № 2. – С. 18.
4. Лев Николаевич и «Вегетарианское обозрение» // ВО. – 1911. – № 8. – С. 1–6.
5. Наживин И.Ф. О вегетарианстве и вегетарианцах / И.Ф. Наживин // ВВ. – 1915. – № 3–4. – С. 3–9.

6. Несколько слов о переодической вегетарианской печати // ВВ. – 1914. – № 1. – С. 8.
7. Оголошення // ВО. – 1911. – № 9–10.
8. Отчет конторы // ВО. – 1912. – № 8–9. – С. 236.
9. Отчет конторы // ВО. – 1914. – № 10. – С. 326.
10. Перпер И. Беседа с читателями / И. Перпер // ВО. – 1911. – № 9–10. – С. 61–62.
11. Перпер И. Беседа с читателями / И. Перпер // ВО. – 1912. – № 10. – С. 374–375.
12. Перпер И. К истории вегетарианского движения в России / И. Перпер // ВО. – 1914. – № 10. – С. 314–315.
13. Перпер И. К истории вегетарианского движения в России / И. Перпер // ВО. – 1914. – № 4. – С. 123–125.
14. Редакционные сообщения // ВО. – 1914. – № 10. – С. 326.
15. Редакционные сообщения // ВО. – 1910. – № 1. – С. 39.
16. Редакционные сообщения // ВО. – 1910. – № 10. – С. 39.
17. Редакционные сообщения // ВО. – 1911. – № 1. – С. 48.
18. Редакционные сообщения // ВО. – 1912. – № 10. – С. 375.
19. Редакционные сообщения // ВО. – 1915. – № 3. – С. 114.
20. Редакционные сообщения // ВО. – 1915. – № 5. – С. 186.
21. Редакция. В путь-дорогу // ВО. – 1909. – № 10. – С. 1–2.
22. Редакция. Наши «критики» // ВО. – 1909. – № 2. – С. 8–9.
23. Редакция. Наши цели // ВО. – 1909. – № 1. – С. 1–2.
24. Редакция. Седьмой год // ВО. – 1914. – № 10. – С. 307–308.
25. Садівничий В. О. Письменницька публіцистика в контексті періодичних видань вегетаріанської тематики початку ХХ ст // Наукові записки Інституту журналістики. – 2014. – № 54. – С. 107–111.
26. Старый вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. Хроники вегетарианского движения в России и за границей // ВО. – 1913. – № 10. – С. 403–405.
27. Старый вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. Хроники вегетарианского движения в России и за границей // ВО. – 1913. – № 3. – С. 125–128.
28. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1909. – № 10. – С. 36–37.
29. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1909. – № 6. – С. 36–38.
30. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1910. – № 1. – С. 36–39.
31. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1910. – № 2. – С. 35.
32. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1911. – № 6–7. – С. 59–63.
33. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1911. – № 8. – С. 35–39.
34. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1913. – № 9. – С. 361–362.
35. Старый вегетарианец. По миру // ВО. – 1914. – № 10. – С. 323–324.
36. Столяр М.А. Письма из Америки / М.А. Столяр // ВО. – 1914. – № 1. – С. 19–20.
37. Фісенко Т.В. Часописи «здорового способу життя» на території України початку ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2198>
38. Эрато-Слущкий Л. Библиография и критика / Л. Эрато-Слущкий // ВО. – 1915. – № 3. – С. 112–114.

REFERENCES

1. Brang P. Osoby'e sud'by' russkogo vegetarianstva / P. Brang // Neprikosnovenny'j zapas. – 2006. – № 2 (46). [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html>
2. Brang P. Rossiya neizvestnaya: Istoriya kul'tury' vegetarianskix obrazov zhizni s nachala do nashix dnei / Per s nem. A. Bernol'd i P. Brang. – M: Yazy'ki slovyanskoj kul'tury', 2006. – 568 s.
3. K edinomy'shlennikam i chitatel'jam // VO. – 1909. – № 2. – S. 18.
4. Lev Nikolaevich i «Vegetarianskoe obozrenie» // VO. – 1911. – № 8. – S. 1–6.
5. Nazhivin I.F. O vegetarianstve i vegetariancax / I.F. Nazhivin // VV. – 1915. – № 3–4. – S. 3–9.
6. Neskol'ko slov o pereodicheskoj vegetarianskoj pechati // VV. – 1914. – № 1. – S. 8.
7. Ogoloshennya // VO. – 1911. – № 9–10.
8. Otchet kontory' // VO. – 1912. – № 8–9. – S. 236.
9. Otchet kontory' // VO. – 1914. – № 10. – S. 326.
10. Perper I. Beseda s chitatel'jami / I. Perper // VO. – 1911. – № 9–10. – S. 61–62.
11. Perper I. Beseda s chitatel'jami / I. Perper // VO. – 1912. – № 10. – S. 374–375.
12. Perper I. K istorii vegetarianskogo dvizheniya v Rossii / I. Perper // VO. – 1914. – № 10. – S. 314–315.
13. Perper I. K istorii vegetarianskogo dvizheniya v Rossii / I. Perper // VO. – 1914. – № 4. – S. 123–125.
14. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1914. – № 10. – S. 326.

15. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1910. – № 1. – S. 39.
16. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1910. – № 10. – S. 39.
17. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1911. – № 1. – S. 48.
18. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1912. – № 10. – S. 375.
19. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1915. – № 3. – S. 114.
20. Redakcionny'e soobshheniya // VO. – 1915. – № 5. – S. 186.
21. Redakciya. V put'-dorogu // VO. – 1909. – № 10. – S. 1–2.
22. Redakciya. Nashi «kritiki» // VO. – 1909. – № 2. – S. 8–9.
23. Redakciya. Nashi celi // VO. – 1909. – № 1. – S. 1–2.
24. Redakciya. Sed'moj god // VO. – 1914. – № 10. – S. 307–308.
25. Sadivnichij V.O. Pis'mennic'ka publicistika v konteksti periodichnix vidan' vegetarians'koї tematiki pochatku XX st // Naukovi zapiski Institutu zhurnalistiki. – 2014. – № 54. – S. 107–111.
26. Stryj vegetarianec i S.O. Perper. Po miru. Xroniki vegetarianskogo dvizheniya v Rossii i za granicej // VO. – 1913. – № 10. – S. 403–405.
27. Stryj vegetarianec i S.O. Perper. Po miru. Xroniki vegetarianskogo dvizheniya v Rossii i za granicej // VO. – 1913. – № 3. – S. 125–128.
28. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1909. – № 10. – S. 36–37.
29. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1909. – № 6. – S. 36–38.
30. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1910. – № 1. – S. 36–39.
31. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1910. – № 2. – S. 35.
32. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1911. – № 6–7. – S. 59–63.
33. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1911. – № 8. – S. 35–39.
34. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1913. – № 9. – S. 361–362.
35. Stryj vegetarianec. Po miru // VO. – 1914. – № 10. – S. 323–324.
36. Stolyar M.A. Pis'ma iz Ameriki / M.A. Stolyar // VO. – 1914. – № 1. – S. 19–20.
37. Fisenko T.V. Chasopisi «zdorovogo sposobu zhittya» na teritorii Ukraїni pochatku XX st. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2198>
38. E'rato-Sluckij L. Bibliografiya i kritika / L.E'rato-Sluckij // VO. – 1915. – № 3. – S. 112–114.

© Елена Пивоваренко
(Киев)

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ВЕГЕТАРИАНСКАЯ ПРЕССА В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX В.: ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ. НА МАТЕРИАЛАХ ЖУРНАЛА «ВЕГЕТАРИАНСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ»

В статье идет речь о единственном вегетарианском печатном органе Российской империи – журнале «Вегетарианское обозрение», который основан в 1909 г. И. Перпером в г. Кишиневе, а с 1910 г. по май 1915 г. выходил в г. Киеве. Проанализированы периодичность его печати, объем, цена, редакционный состав, тематика, цели и задачи.

Определены главные редактора, издатели журнала и их персональный вклад в развитие издания. Отмечено, что в состав сотрудников редакция включала более 30 человек, в том числе Л. Толстого, который всячески способствовал журналу.

Доказано, что журнал на постоянно переживал финансовые трудности. Выяснено, что поддерживать его печать долгое время удавалось исключительно усилиями и средствами сотрудников и в первую очередь, его редакторов. Прослежены дополнительные источники финансирования журнала.

Ключевые слова: вегетарианство, «Вегетарианское обозрение», пресса Российской империи, журнал.

© Olena Pyvovarenko
(Kyiv)

PERIODICAL VEGETARIAN PRESS IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: PROBLEMS OF ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING. ON THE MATERIALS OF «VEGETARIANSKOYE OBOZRENIE» («VEGETARIAN REVIEW») MAGAZINE

The article refers to the sole vegetarian body of the Russian Empire. This is «Vegetarianskoye obozrenie» («Vegetarian Review») magazine which was launched in 1909 by J. Perper in Kyshyniv. Starting from 1910 it had been coming out in Kyiv till forced closure by the authorities in 1915. The periodicity of its printing, volume, price, editorial structure, subject, purpose and tasks were analyzed in the article.

It was found out that the magazine was published monthly, 10 times a year, except for June and July. Designed for a wide range of readers it was issued in Russian and had a broad programme. The volume of one issue used to be 32 pages but due to financial challenges twin issues were frequently published. During the whole period of magazine's existence, the cost of annual subscription was stable, although the retail price varied significantly. In order to attract as many readers as possible, publishers sometimes offered substantial discounts. But still, in 1914 constant financial difficulties forced them to abandon this practice. Obviously, issued number of copies had never been sold out. Thus in 1915 readers were offered to buy a whole-year set of issues published in 1909.

There were determined main editors of the magazine. These were J. Perper (1909), O.Kondratkovska (starting from 1910), J. Sklovskiy (starting from Issue #4, 1911), J. Perper (starting from Issue #5, 1915). Regarding publishers, these were J. Perper (1909), O. Kondratkovska (starting from Issue #2, 1910), L. Fish and J. Perper (starting from Issue #4, 1911).

The editorial staff counted more than 30 people, most of whom weren't local. One of editorial commission's members was L. Tolstoy. He was an ideologist of Russian Empire vegetarian movement and highly contributed to publishing of the magazine.

It is proved that the magazine, during its existence, was experiencing a severe financial crisis and was repeatedly on the verge of closure. The editorial staff, in the first place, relied on their readers, constantly encouraging them to popularize the magazine. But its publication was managed solely by efforts of publishers and other members of editorial staff. Starting from 1913 financial problems had been partly covered by private donations and significant contributions from vegetarian associations in support of the magazine. This contributed to the stabilization of the financial condition of the edition and led to its improvement. However, it did not solve the problems permanently.

Key words: vegetarianism, "Vegetarianskoye obozrenie" ("Vegetarian Review"), Russian Empire press, magazine.

До редакції надійшла 2.03.2018.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ КЛУБНОГО ТИПУ НА СЕЛІ ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ» (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЛОСИНІВКА)

Висвітлено питання основних методів, форм та напрямків функціонування закладів клубного типу в сільській місцевості за часів лібералізації суспільно-політичного життя УРСР (1953–1964 рр.) на прикладі окремо взятої території – с. Лосинівка, Чернігівської області.

Метою дослідження автора є висвітлення діяльності та внутрішнього влаштування закладів клубного типу Лосинівки 1953–1964 рр., здійснене на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів, наукової літератури та усних джерел.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові принципи історизму та системного підходу, послідовного системного впорядкування матеріалу, розгляду подій та фактів на основі науково-критичного аналізу комплексу архівних джерел стосовно предмета дослідження, загальнонаукові, теоретичні та прикладні (емпіричні) методи. На первинному етапі збору та опрацювання інформації застосовані практичні методи етнологічних досліджень: суцільного запису, опитування та інтерв'ю. На аналітичному етапі дослідження використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу зібраного матеріалу, а також специфічні методи етнологічної та історичної науки.

З'ясовано, що в період «відлиги» робота закладів клубного типу Лосинівки будувалася відповідно до політико-ідеологічних установок, концентрувалася на вузьких напрямках, піддавалася нестримній ідеологізації. Важливими напрямками у роботі досліджуваних установ Лосинівки періоду «відлиги» були такі види культурно-освітньої роботи, як концерти, вистави, лекції, вечори запитань і відповідей, обміну досвідом в галузі сільського господарства, молодіжні вечори тощо.

Ключові слова: «відлига», Будинок культури, клуб, культурно-освітня робота, гуртки, вистава, лекція.

Нині в Україні, як у демократично розвиненій державі, підвищується увага до розвитку села, піддаються оновленню деякі аспекти його життя. Одним із важливих напрямків цього процесу є піднесення рівня його духовної культури. Однак, на сучасному етапі, культура села перебуває не в найкращому стані. Дефіцит коштів, насамперед, негативно позначається на функціонуванні сільських культурно-освітніх закладів, серед яких і будинки культури та клуби, які у всі часи відігравали вагомий роль у системі навчання, виховання, формування світогляду та проведенні дозвілля населення. Саме тому для вироблення основ сучасної державної політики стосовно подальшого розвитку культури села, вирішення існуючих проблем в його духовно-культурному житті доцільним є звернення до досвіду недалекого минулого. Значний дослідницький інтерес щодо даного питання викликає період «відлиги». Дослідження діяльності закладів клубного типу Лосинівки надає змогу доповнити канву їх загальноукраїнської діяльності в часи лібералізації суспільно-політичного життя.

Щодо локального контексту, то в даному випадку актуальність теми обґрунтовується її

малодослідженістю, адже науковці та краєзнавці регіонального рівня традиційно зосереджувалися на висвітленні політичної історії, не приділяючи достатньо уваги розкриттю питань соціально-культурного становища села загалом та діяльності культурно-освітніх закладів зокрема. Без дослідження даних аспектів неможливим буде скласти всебічну історію села періоду «відлиги», що є важливим з огляду на перспективу написання книги із загальної історії Лосинівки в межах проекту «Лосинівка крізь віки», долучитися до написання якої має змогу авторка. Окрім того, актуальність роботи обумовлюється потребою узагальнення, систематизації та введення матеріалів Державного архіву Чернігівської області та спогадів жителів селища до наукового обігу.

Наукову літературу з обраної для дослідження теми можна поділити на радянську (1950-ті – кінець 1980-х рр.) та сучасну (1991–2000-ні рр.). У радянському періоді виокремлюємо три підперіоди: 1953–1964 рр.; друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.; друга половина 1980-х – 1990 рр.

Радянська історіографія є досить неоднороззначною. Вона є вельми широкою, фундамен-

тальною, подає значний фактичний матеріал та охоплює низку питань, пов'язаних з історією українського селянства, його культурного життя. Праці радянської доби мають вагоме значення, проте їм притаманна надмірна заідеологізованість. Публікації радянських науковців, присвячені різноманітним процесам, які протікали в селах, перебували під пильним контролем влади та носили здебільшого агітаційно-пропагандистський характер [15; 17; 19; 22].

Зазвичай увага тогочасних науковців та дослідників зосереджувалася на поверхневому описі діяльності культурно-освітніх закладів, зокрема Будинків культури та клубів, звеличенні їх пропагандистської діяльності, ролі та місця в їх роботі постанов і директив уряду, партії тощо. При цьому мало уваги приділялося глибокому аналізу духовно-культурного життя українського селянства, значенню культосвітніх установ у його повсякденному житті та дозвіллі [12; 13; 14; 18; 20].

Сучасний етап розвитку вітчизняної історіографічної науки характеризується відходом від радянських стереотипів мислення та об'єктивним висвітленням культурно-духовного життя українського села та його складових частин. На даний час період «відлиги» знайшов своє відображення у наукових працях багатьох дослідників, що допомагає нам більш широко, комплексно, всебічно досягнути та проаналізувати реалії функціонування досліджуваних закладів та їх значення у тогочасному житті селян.

Інформативним в контексті обраного нами дослідження є другий том наукової праці «Історія українського селянства» [16], в якій значною мірою подолано застарілі підходи радянської історіографії, узагальнено дослідницьку роботу в даній галузі часів незалежності України. Розділ 17 даної праці під назвою «Українське село в добу реформ Хрущова» описує динаміку життєвого рівня селян, акцентує увагу на культурному житті села часів «відлиги», розкриваючи значення культурно-освітніх закладів, зокрема клубів, цього періоду в житті селян, реалії їх діяльності, основні досягнення та прорахунки влади у керівництві та забезпеченні даних установ, антирелігійну політику на селі тощо.

Не можна оминати увагою працю відомого українського історика-аграрника І. Рибак [24], в якій опрацювання різнопланових джерел, як архівних, так і усних, дозволили автору реконструювати стан соціально-побутової інфраструктури українського села, в тому числі і досліджуваного нами періоду. Дана праця знайомить нас зі статистичними даними по

території УРСР щодо кількості та діяльності клубів, освітнього рівня їх працівників тощо, що допомагає зіставити загальноукраїнські показники із даними по Лосинівці, виокремити та порівняти спільні та відмінні явища, а, отже, більш повно досягнути досліджувану тему.

В монографії В. Лисак під назвою «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.)» [21] приділена увага історичним умовам сільської повсякденності. Особливе місце відведено висвітленню можливостей сільської родини задовольнити духовні потреби, яке значною мірою знаходить своє відображення в розділі 4 монографії. Авторка зачіпає деякі аспекти діяльності культурно-освітніх закладів села, а саме – клубних установ, їх значення в повсякденному житті населення.

Звертаючись до викладу основного матеріалу дослідження, передусім варто зазначити, що заклади клубного типу відігравали чи не найважливішу роль в культурно-освітній сфері села періоду «відлиги». Вони були місцем проведення різноманітних вистав, концертів, виступів художньої самодіяльності, агіткультбригад, тематичних вечорів, доповідної, гурткової роботи тощо. Саме в Будинку культури або клубі селяни мали можливість розбавити повсякденні робочі будні культурними заходами та відволіктися від постійної завантаженості тяжкою сільською працею.

В досліджуваній період Лосинівка була одним із районних центрів Чернігівської області. На її території розташовувалося три заклади клубного типу, серед яких Лосинівський райвідділ культури [3, с. 23], Будинок культури [3, с. 21] та сільський клуб [1, с. 2].

Однією із найпоширеніших форм культурно-освітньої роботи на селі були різноманітні гуртки, які функціонували при клубах та створювалися із урахуванням інтересів колгоспників. Для їх проведення в закладах клубного типу відводилися окремі приміщення. Зокрема, у Лосинівському райвідділі культури для потреб гуртків на 1954 р. було виділено 3 кімнати [3, с. 23]. Через два роки їх кількість зросла до шести. Аналогічні приміщення існували також у Будинку культури. Заняття в гуртках, як і вся клубна робота, проводилися безкоштовно. Основною метою гуртків було поглиблення масово-політичної роботи та задоволення духовних запитів сільського населення [23, с. 251].

Щодо гурткової роботи при закладах клубного типу в самій Лосинівці (без урахування всього району загалом), то тут функціонувало 7 гуртків, серед яких по одному хоровому (45 учасни-

ків), музичному (12 учасників), драматичному (28 учасників), фізкультурному (18 учасників), танцювальному (12 учасників), образотворчому (15 учасників), вокальному (10 учасників) [7, с. 24]. Варто зазначити, що в досліджуваній період кількість гуртків значно збільшується у порівнянні із попередніми роками.

Гуртки художньої самодіяльності на селі створювали хоча б невеликі можливості для певного розвитку творчих задатків людської особистості. Тут відвідувач клубу переставав бути лише об'єктом пасивного сприйняття і напучування його різноманітними науковими і політичними знаннями. У гуртках художньої самодіяльності створювались умови для виявлення індивідуальних творчих здібностей. Саме тому цю форму культосвітньої роботи полюбляла сільська молодь. Загалом, художня самодіяльність робила життя села емоційно багатшим та різноманітнішим [21, с. 151].

Клубні установи регулярно направляли керівників гуртків на семінари при обласному Будинку народної творчості з метою підвищення кваліфікації та обізнаності власних працівників. Так, із 22 лютого 1954 р. такий 5-денний семінар проводився для керівників хороших гуртків. Його метою була підготовка репертуару до Свята пісні й танцю. На цей семінар із Лосинівського району мали надіслати здібних керівників хороших гуртків, у першу чергу, із завідувачів сільськими клубами, серед яких очільник Лосинівського будинку культури Зубок [2, с. 13]. Ще один 25-денний семінар проводився із 1 березня 1955 р. для керівників танцювальних колективів [5, с. 38].

Наступним важливим напрямком діяльності досліджуваних культосвітніх установ було проведення тематичних вечорів, вечорів запитань і відповідей. За 2 місяці 1954 р. клубами району їх було проведено 94. Окрім того, організовувалися вечори обміну досвідом в галузі сільського господарства. Після виступів за традицією організовувалися концерти. Цікаво, що для молоді будинок культури також проводив спеціальні молодіжні вечори [4, с. 4]. Варто згадати також про проведення вистав, які переважно організовувалися на вихідних, проте демонструвалися і в будні [11, с. 42].

Та чи не найбільшої уваги заклади клубного типу Лосинівки надавали проведенню лекційної та доповідної роботи серед населення. Воно полягало у начитуванні селянам необхідної для них, на думку влади та партії, інформації. На ці заходи культосвітні працівники села намагалися залучити якомога більшу кількість

колгоспників, які виступали основною аудиторією для проведення лекційної роботи.

На лекціях та доповідях (їх було проведено 1123), які проводилися в Лосинівському районі відділі культури протягом 1956 р., були присутні 105 135 осіб. Тематика їх була різноманітною, проте в основному стосувалася трьох основних блоків: природно-наукова (168 лекцій та доповідей, які відвідало 14 045 осіб), науково-атеїстична (134, відвідало 13 399 осіб) та сільськогосподарська (250, відвідало 18 859 осіб) [8, с. 23].

Як виявилось, лекційної робота стала для держави найбільш прийнятним і переконливим засобом ведення антирелігійної пропаганди серед населення. Саме вона, на думку партійно-державних функціонерів, могла перемогти релігійність. Тому в другій половині 1950-х рр. все частіше організовувалися лекції на атеїстичну тематику, де використовувалася різноманітна література, наочні засоби, які виходили величезними тиражами [25, с. 119].

Так, у звітах лекторію Лосинівського будинку культури за 1959 р. знаходимо такі теми для лекцій: «Походження релігії та її реакційна суть», «Походження християнства та його класова суть», «Підризна діяльність католицької церкви в країнах народної демократії», «Наука та релігія про будову Всесвіту, затемнення сонця» тощо [10, с. 2].

Говорячи про особливості функціонування закладів клубного типу, неможливо не акцентувати увагу на рівні підготовки культосвітніх працівників, від рівня кваліфікації яких значною мірою залежала успішна робота сільських клубів. Загалом в Україні на 1953 р. середню освіту мали лише 17,8 % завідуючих сільськими клубами, решта – неповну середню і початкову. Невисокий, а подекуди відверто низький кваліфікаційний рівень працівників культурно-освітніх закладів частково пояснюється загибеллю значної кількості довоєнних спеціалістів клубної справи на фронті за часів Другої світової війни. Їх заміна у повоєнні часи не завжди була рівноцінною з точки зору професійної підготовки [16, с. 455].

Якщо в даному контексті говорити про Лосинівку, то варто зауважити, що на 1954 р. у районі відділі культури працювало 24 особи, жодна з яких не мала вищої освіти. Четверо мали середню спеціальну освіту з культурно-просвітницької роботи, п'ятнадцять – просту середню освіту [3, с. 23]. Проте вже в 1956 р. серед 27-ми працівників 1 все ж мав вищу освіту, 7 – середню культосвітню, 15 – серед-

ню [8, с. 41]. У Будинку культури було лише 3 штатних працівника, двоє з яких мали середню освіту, а один – середню спеціальну з культурно-просвітницької роботи [3, с. 21]. В сільському клубі працювала лише одна особа, яка мала середню освіту [1, с. 2].

З наведених архівних даних можемо зробити висновок, що безпосередньо у досліджуваному селі рівень підготовки культосвітніх працівників, починаючи із періоду лібералізації, поступово покращувався. Принаймні, в Будинку культури та сільському клубі на культосвітніх посадах не працювало жодної особи, яка б не мала неповної середньої освіти, що зустрічалося на той час у багатьох населених пунктах. Щодо райвідділу культури, то тут у 4-х працівників освітній рівень був нижчим за повну середню освіту. Проте вони могли працювати не на культосвітніх, а на технічних посадах (прибирання приміщення, догляд за інвентарем тощо). Отже, у закладах клубного типу Лосинівки працювали люди, які мали середню спеціальну освіту та безпосередньо спеціалізувалися на культурно-освітній роботі. І кількість цих спеціалістів з роками зростала. Це було позитивним явищем у роботі культурно-освітніх установ, яке сприяло вдосконаленню їх роботи.

Та все ж, серед працівників культурно-освітніх закладів частим явищем була плинність кадрів, що частково пояснюється невисокою зарплатнею працівників сільських клубів. Відтак низька заробітна плата, велика завантаженість громадськими справами на селі (тобто, робота не за спеціальністю – залучення до проведення перепису населення, обліку тварин, просапування городніх культур на полях, організації заготівель сіна, яєць тощо) негативно позначалися на закріпленні персоналу [16, с. 458].

Часто примітивною та убогою була матеріальна база сільських закладів культури. Нерідко в сільських клубах були відсутні меблі. У зв'язку з цим у них використовувалися дерев'яні лавки, які розставлялися під час кіносеансів, а потім прибиралися, щоб звільнити місце для проведення танців – основної форми дозвілля на селі. У багатьох сільських та колгоспних клубах замість пересувних лавок використовувалися стовпчики, укопані в землю, на які кладалися звичайні дошки [14, с. 32].

Щодо матеріального забезпечення культурно-освітніх установ Лосинівки, то у порівнянні із повоєнними роками воно дещо покращилося. Лосинівський райвідділ культури, Будинок культури та бібліотеки мали дерев'яну підлогу, необхідні меблі, загалом, були непогано підго-

товані до роботи в зимових умовах. Це пояснюється тим, що Лосинівка була районним центром, а, отже, своєрідною візитівкою району, внаслідок чого на її забезпечення виділялася більша у порівнянні із маленькими селами кількість коштів. Проте цього не можна сказати про аналогічні заклади у сусідніх невеликих селах, які часто мали певні труднощі із забезпеченням. Так, в селі Софіївка Лосинівського району в місцевому клубі через відсутність лісоматеріалів не було дерев'яної підлоги [6, с. 9], а в селі Данина взимку 1960 р. клуб не працював через відсутність опалення [6, с. 10].

Відірваність сільських жителів від «великого світу» держава намагалася компенсувати участю діячів культури і мистецтва обласного центру у сільському житті. У зв'язку з цим по території області здійснювали гастролі театри та бригади Чернігівської обласної філармонії. Відповідно до наказу начальника обласного управління культури К. Лисиці від 10 січня 1958 р. завідувачі місцевих районних відділів культури повинні були всіляко сприяти організації гастрольних виступів цих театральних колективів, допомагаючи їм в організації глядачів, забезпеченні нормальних умов для роботи в клубах і будинках культури [9, с. 2]. Проте такі візити творчої інтелігенції до Лосинівки здебільшого відбувалися рідко. В основному, вони приурочувалися до нечисленних декад культури, оглядів-конкурсів або фестивалів.

Архівні матеріали та свідчення респондентів говорять про те, що значну роль в культурному житті колгоспників досліджуваного періоду продовжували відігравати агіткультбригади [11, с. 52], виступи яких контролювали заклади клубного типу. Їх члени обиралися серед працівників культурно-освітніх установ, найбільш талановитих членів гуртків художньої самодіяльності тощо [4, с. 9].

За даними архівних матеріалів, а саме – звітів закладів клубного типу на території Лосинівки, лише в 1955 р. в Лосинівському райвідділі культури було проведено 154 виступи агіткультбригад [6, с. 23], а у Лосинівському будинку культури – 66 таких заходів [6, с. 24]. У 1959 р. ситуація складалася наступним чином: 559 виступів агіткультбригади із кількістю 38 654 глядачів у Лосинівському райвідділі культури [1, с. 25]; 68 виступів (9 641 глядач) у Будинку культури [1, с. 17]; 8 виступів (400 глядачів) у сільському клубі [1, с. 2]. Таким чином, 19 організованих на території Лосинівського району агіткультбригад дали в селі 635 концертів [1, с. 53].

Виступ хорового колективу Лосинівського Будинку культури. 1-й ряд знизу, третій зліва Зубок Андрій Павлович – керівник хору. 1953 р. (с. Лосинівка Чернігівської обл.).

Хор на виставці в Лосинівці. 1954 р. (с. Лосинівка Чернігівської обл.).

Виступ активістів агіткультбригади Петрика Петра, Максимця Василя та Постола Миколи на ланах лосинівських колгоспів, 1960 р. (Лосинівка, Чернігівська область).

Отже, заклади клубного типу посідали одне із ключових місць серед культурно-освітніх установ села періоду «відлиги». Їх функціонування відзначалося великою кількістю форм та методів роботи, які спрямовувалися не лише на задоволення духовних потреб тогочасного сільського населення, проте також на вирішення ідеологічних та пропагандистських завдань влади. Високі показники проведених серед селян робіт не можуть бути єдиним індикатором суджень щодо ефективності функціонування досліджуваних установ, їх забезпечення культурних потреб населення. Адже часто інфор-

маційна сторона переважала творчу, а звітна кількість різноманітних культосвітніх заходів, проведених у клубах, вважалась одним із головних показників роботи. Низка традиційних для періоду «відлиги» проблем, які стосувалися функціонування закладів клубного типу, не оминула і установи Лосинівки. Проте, досліджувані установи все ж були значною мірою забезпечені кваліфікованими культосвітніми працівниками, матеріальна база знаходилася на відносно гідному рівні, що значною мірою пояснюється статусом Лосинівки як районного центру та відповідним обсягом фінансування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 32.
2. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 13.
3. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 23.
4. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 4.
5. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 38.
6. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 9.
7. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 24.
8. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 23.
9. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 2.
10. ДАЧО. – Ф. Р–6973. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 2.
11. Лаврінець А. Польові етнографічні матеріали на тему «Культурно-освітні заклади в культурно-духовному житті селян 1953–1964 років (на прикладі села Лосинівка)», зафіксовані студенткою 4 курсу у лютому 2018 р. в селі Лосинівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл. // Архів АЕК, ф. 10, папка 5, од. зб. 177, 96 арк.
12. Альтерович О. Н. Культурное строительство – дело миллионов / О. Н. Альерович. – М.: Мысль, 1969. – 196 с.
13. Великий П. Духовная жизнь советского села / П. Великий. – М.: Мысль, 1982. – 207 с.
14. Воронцов А. В. Культура современного села: Проблемы, перспективы роста: Лекция / А. В. Воронцов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1974. – 67 с.
15. Доходить до кожного (збірник статей). – М.: Сов. Россия, 1964. – 236 с.
16. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
17. Каким мы хотим видеть свой клуб. – М.: Сов. Россия, 1964.
18. Канавенко С. А. Ідеологічна робота на Україні (1959–1965): Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партосвіти та політичної роботи в масах / С. А. Канавенко. – Х.: Вид-во Харківського держ. ун-ту, 1970. – 172 с.
19. Кривоносова Л. Работа культурных учреждений по формированию коммунистического мировоззрения / Л. Кривоносова. – М.: Профиздат, 1965. – 157 с.
20. Кудрина Т. А. Культура современной деревни / Т. А. Кудрина. – М.: Мысль, 1980. – 182 с.
21. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950 – 1960-ті рр.) / В. Ф. Лисак. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – 341 с.
22. Опорні пункти партійних організацій / Під ред. Ю. Задорожного. – К., 1964. – 225 с.
23. Панченко П. П. Аграрна історія України. – 2-ге вид., випр. і доп. / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. К.: Тов-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
24. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура села (1921 - 1999) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
25. Романюк І. В. Державна політика руйнування церков на селі у 1950 – 1960 рр. в Україні / І. В. Романюк // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2001. – № 11. – С. 119.

REFERENCES

1. Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti (dali – DACHO). – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 32.
2. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 33. – Ark. 13.
3. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 39. – Ark. 23.

4. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 40. – Ark. 4.
5. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 41. – Ark. 38.
6. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 46. – Ark. 9.
7. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 47. – Ark. 24.
8. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 48. – Ark. 23.
9. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 57. – Ark. 2.
10. DACHO. – F. R–6973. – Op. 1. – Spr. 67. – Ark. 2.
11. Lavrinec' A. Pol'ovi etnografichni materialy na temu «Kul'turno-osvitni zaklady v kul'turno-duhovnomu zhytti seljan 1953 – 1964 rokiv (na prykladi sela Losynivka)», zafiksovani studentkoju 4 kursu u ljutomu 2018 r. v seli Losynivka Nizhyns'kogo r-nu Chernigivs'koi' obl. // Arhiv AKEK. f. 10, papka 5, od. zb. 177, 96 ark.
12. Al'terovich O. N. Kul'turnoe stroitel'stvo – delo millionov / O. N. Al'terovich. – M.: Mysl', 1969. – 196 s.
13. Velikij P. Duhovnaja zhizn' sovetskogo sela / P. Velikij. – M.: Mysl', 1982. – 207 s.
14. Voroncov A. V. Kul'tura sovremennogo sela: Problemy, perspektivy rosta: Lekcija / A. V. Voroncov. – L.: Izd-vo Leningr. gos. ped. in-ta im. A. I. Gercena, 1974. – 67 s.
15. Dohodit' do kazhdogo (sbornik statej). – M.: Sovetskaja Rossija, 1964. – 236 s.
16. Istorija ukrai'ns'kogo seljanstva: Narysy v 2-h t. / NAN Ukrai'ny; Instytut istorii' Ukrai'ny / Vidp. red. V. A. Smolij. – K.: Nauk. dumka, 2006. – T. 2. – 653 s.
17. Kakim my hotim videt' svoj klub. – M.: Sovetskaja Rossija, 1964.
18. Kanavenko S. A. Ideologichna robota na Ukrai'ni (1959–1965): Dijal'nist' partorganizacij po vdoskonalennju partosvity ta politychnoi' roboty v masah / S. A. Kanavenko. – H.: Vyd-vo Harkivs'kogo derzhavnogo universytetu, 1970. – 172 s.
19. Krivonosova L. Rabota kul'turnyh uchrezhdenij po formirovaniju kommunisticheskogo mirovozzrenija / L. Krivonosova. – M.: Profizdat, 1965. – 157 s.
20. Kudrina T. A. Kul'tura sovremennoj derevni / T. A. Kudrina. – M.: Mysl', 1980. – 182 s.
21. Lysak V. F. Povsjakdennist' ukrai'ns'kyh seljan v umovah radjans'koi' dijsnosti (1950–1960-ti rr.) / V. F. Lysak. – Donec'k: TOV «Shidnyj vydavnychyj dim», 2013. – 341 s.
22. Oporni punkty partijnyh organizacij / Pid red. Ju. Zadorozhn'ogo. – K., 1964. – 225 s.
23. Panchenko P. P. Agrarna istorija Ukrai'ny. – 2-ge vyd., vypr. i dop. / P. P. Panchenko, V. A. Shmarchuk. K.: Tov-vo «Znannja», KOO, 2000. – 342 s.
24. Rybak I. Social'no-pobutova infrastruktura sela (1921–1999) / I. Rybak. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Abetka, 2000. – 304 s.
25. Romanjuk I. V. Derzhavna polityka rujnuvannja cerkov na seli u 1950–1960 rr. v Ukrai'ni / I. V. Romanjuk // Visnyk Kyi'vs'kogo instytutu «Slov'jans'kyj universytet». – K., 2001. – № 11. – S. 119.

© *Алина Лавринец*
(Киев)

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЗАВЕДЕНИЙ КЛУБНОГО ТИПА НА СЕЛЕ ПЕРИОДА «ОТТЕПЕЛИ» (НА ПРИМЕРЕ СЕЛА ЛОСИНОВКА)

В статье освещены вопросы основных методов, форм и направлений функционирования учреждений клубного типа в сельской местности во времена либерализации общественно-политической жизни на территории УССР (1953–1964 гг.) на примере отдельно взятой территории – с. Лосиновка Черниговской области.

Целью исследования автора является освещение деятельности и внутреннего устройства заведений клубного типа Лосиновки 1953–1964 гг., осуществленное на основе комплексного анализа архивных материалов, опубликованных документов, научной литературы и устных источников.

Методологическую основу исследования составляют общенаучные принципы историзма и системного подхода, последовательного системного упорядочения материала, рассмотрения событий и фактов на основе научно-критического анализа комплекса архивных источников относительно предмета исследования, общенаучные, теоретические и прикладные (эмпирические) методы. На первоначальном этапе сбора и обработки информации применены практические методы этнологических исследований: сплошной записи, опросы и интервью. На аналитическом этапе исследования использованы общенаучные методы анализа и синтеза собранного материала, а также специфические методы этнологической и исторической науки.

На основе проведенного исследования осуществлены соответствующие выводы относительно того, что в период «оттепели» работа заведений клубного типа Лосиновки строилась в соответствии с политико-идеологическими установками, концентрировалась на узких направле-

нях, подвергалась безудержной идеологизации. Важными направлениями в работе исследуемых учреждений Лосиновки периода «оттепели» были такие виды культурно-просветительной работы, как концерты, спектакли, лекции, вечера вопросов и ответов, обмена опытом в области сельского хозяйства, молодежные вечера и тому подобное.

Ключевые слова: «оттепель», Дом культуры, клуб, культурно-просветительная работа, кружки, представление, лекция.

© Alina Lavrinets
(Kyiv)

FEATURES OF FUNCTIONING OF CLUB TYPE INSTITUTIONS IN THE VILLAGE IN THE PERIOD OF THE KHRUSHCHEV THAW (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF LOSYNIVKA)

The article deals with the questions of the main methods, forms and directions of functioning of club type institutions in countryside during the period of liberalization of social and political life on the territory of the Ukrainian SSR (1953–1964) on the example of a particular territory – the village of Losynivka, Chernihiv region.

The purpose of the author's research is to characterize the activities, main functions and features of the club-type institutions of Losynivka in 1953–1964. Research was carried out on the basis of a comprehensive analysis of archival materials, published documents, scientific literature and oral sources.

The methodological basis of research consists of the general scientific principles of historicism and systemic approach, sequential ordering of material, theoretical and practical (empirical) methods, consideration of events and facts on the basis of scientific-critical analysis of the complex of archival sources regarding to the subject of research. At the initial stage of gathering and processing of information were applied practical methods of ethnological researches. Among them methods of continuous recording and interview.

The study made it possible to draw appropriate conclusions. Thus, the functioning of institutions of the club type of Losynivka during the Khrushchev thaw was based on political and ideological decisions of the government, concentrated on narrow directions, was subjected to strong ideologization. Such kinds of cultural and educational work as concerts, performances, lectures, evenings of questions and answers and exchange of experience in the field of agriculture, youth evenings were important directions in the work of the investigated institutions of Losynivka in 1953 – 1964.

Keywords: Khrushchev thaw, House of Culture, village club, cultural and educational work, circle, performance, lecture.

До редакції надійшла 16.03.2018.

УДК 392.54:347.62]–057.87(477–25)»20»

© Дар'я Латишева
(Київ)

ПОГЛЯДИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ МІСТА КИЄВА НА ШЛЮБ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено питання щодо типологізації шлюбів у шлюбно-сімейних відносинах в Україні на прикладі студентів міста Києва та проаналізовано трансформацію їхніх поглядів стосовно різновидів шлюбу.

Типологічно виділяють два основні види шлюбу – це офіційний (зареєстрований) та цивільний (незареєстрований) шлюби. Причиною появи таких форм стала модель державної влади, що була досить неоднотипною в різні періоди існування. Однак всі зміни, що відбувалися в державі, завжди відображалися й на соціумі. З відділенням церкви від держави обряд таїнства вінчання став відігравати другорядне значення, а першочерговим стало офіційне узаконення шлюбу в органах РАЦСу, що закріплювало за собою юридичний зміст шлюбно-сімейних стосунків новоутвореної сім'ї. Водночас, з демократизацією суспільства відбулися зміни не лише в структурі державного управління, а й у свідомості людей, процеси демократизації в різних сферах життєдіяльності суспільства дозволили обирати різні види укладання шлюбів та створення молодих сімей. Однією з таких змін є виникнення цивільного («фактичного») шлюбу, що сприймається дуже неоднозначно різними віковими категоріями, а особливо людьми, вихованими за стереотипами радянським часів.

Отже, офіційне (юридичне) оформлення шлюбу не виступає неодмінною умовою для створення сім'ї, тим більше, що в сучасному суспільстві виникла суттєва тенденція до спільного проживання подружжя без офіційного узаконення, бо в умовах сьогодення сім'я стає найважливішою цінністю держави, яка зацікавлена в примноженні свого народонаселення.

Ключові слова: шлюб, офіційний (зареєстрований) шлюб, цивільний (незареєстрований) шлюб, «фактичний» шлюб, сім'я, студентська молодь, шлюбний вік, шлюбний договір, сімейні відносини, суспільство.

З початком формування стосунків між чоловіком і жінкою існували певні правила поведінки, які визначали їхній статус у суспільстві, їхні права щодо вирішення певних соціально-економічних конфліктних ситуацій, що виникали в повсякденному житті людей та встановлювали порядок їхнього врегулювання. Ці чинники закріпилися в правах та нормах шлюбно-сімейних відносин. Якщо вести мову про сімейні відносини між чоловіком і жінкою – не можна не зважати на такі терміни, як «шлюб» та «сім'я». Вони не тотожні поняття, а лише взаємопов'язані, адже скоріш за все, це пересічні поняття, оскільки, сім'я може існувати без шлюбу, а шлюб без сім'ї – ні.

На думку юристів та соціологів, шлюб – це установа, або особливий суспільний інститут, особлива форма суспільного устрою, що обумовлена історично. Звернувшись до науково-практичного коментаря Сімейного кодексу України, можна знайти більш точніше визначення шлюбу – це вільний спрямований на створення сім'ї союз рівноправних чоловіка і жінки, укладений з дотриманням умов та форми, встановлених законом, який породжує взаємні права та обов'язки подружжя [14].

На підставі того, що поняттю «сім'ї» приділяли увагу різні галузі науки: соціологія, психологія, право, педагогіка, етика та інші, – можна знайти багато різних його тлумачень. Але існує загальне соціологічне і загальноприйняте юридичне (спеціальне) поняття «сім'ї». У соціологічному значенні сім'я – це соціально організоване об'єднання людей, тобто, союз осіб, який заснований на шлюбі, спорідненості, прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою. У правовому ж розумінні «сім'я» – це коло осіб, які пов'язані певними правами та обов'язками, тобто, тут в першу чергу виділяється юридичний зв'язок. Саме юридичний характер сімейним відносинам надають прописані норми права, в яких держава має право за допомогою обов'язкових правил впливати на поведінку членів сім'ї, сприяти розвитку цієї ж створеної родини в бажаному напрямку для усього суспільства [11, с. 34–35]. Таким чином, можна зробити висновок, що

офіційне (юридичне) оформлення шлюбу не є необхідністю для створення сім'ї, бо на сьогодні в сучасному соціумі виникла неабияка тенденція до спільного проживання подружжя без офіційного узаконення.

Переважним чином майбутня доля розвитку суспільства визначається поглядами молоді, тому тенденції та перспективи розвитку студентства, зміна особливостей їхнього самовизначення мають для суспільства великий інтерес і практичне значення. Особливо важливим є ставлення студентської молоді до шлюбу та інституту сім'ї. Міцна, здорова родина – запорука здорового суспільства і сильної держави. Тому соціум зацікавлений в підготовці молодого покоління до створення сім'ї. У сучасному світі особливого значення набуває стійкість шлюбно-сімейних відносин. Сьогоднішнє життя, з його стресами і економічними труднощами, не сприяє стабільності і гармонії між подружжям.

У сучасної студентської молоді недостатньо розвинені навички життєвого самовизначення. Вступаючи в шлюб, молоді люди не обдумують свого рішення настільки серйозно, наскільки вимагає дане питання. Відтак, необхідно шукати шляхи вирішення даної проблеми. При цьому важливим стає ціннісний підхід. Його суть полягає в розгляді сім'ї як цінності, усвідомленні реальної досяжності цієї цінності в сучасному світі і передбаченні її подальшого поширення в якості складової прогресу.

На превеликий жаль, тема дослідження різних видів шлюбу на сучасному етапі майже не представлена в історичній та етнографічній науках, тому опираючись на аналіз різних наукових дисциплін, таких як право, соціологія, психологія, етика, можна виділити типологію шлюбів і виявити ставлення студентської молоді до трансформації, яка простежується стосовно офіційного та цивільного шлюбів. Для більш ретельного аналізу дослідження використовувалися дані анкетного опитування та інтерв'ю студентів-респондентів міста Києва. Всього в опитуванні взяли участь 75 осіб, які перебували у шлюбі; з них 50 жінок і 25 чоловіків. Майбутнє подружжя має бути готовим до того, щоб свідомо спільними зусиллями створити сприятливі умови для життя сім'ї та для кожного її члена.

Тому, мета цього дослідження полягає, в першу чергу, в аналізі різних форм та типів шлюбу, а також, в намаганні прослідкувати зміни в ставленні до шлюбно-сімейних відносин студентської молоді ХХІ ст. на території міста Києва.

Спочатку зосередимо увагу на ставленні студентської молоді Києва до офіційного шлюбу. Так, 78,6% опитаних позитивно відносяться до зареєстрованого шлюбу, а 21,3% опитаних байдуже, чи реєструвати свої стосунки, чи жити в цивільному шлюбі. Жоден з опитаних не обрав варіант відповіді «негативне ставлення» (див. рис. 1.1). За такої статистики бачимо, що переважно студентська молодь сприятливо відноситься до офіційних шлюбів. Якщо ж звертатися до архівних даних студентів-респондентів, то за результатами можна зробити висновок, що їхнє відношення до зареєстрованих шлюбів також є здебільшого позитивним [1]. Попри думку деяких респондентів офіційний шлюб не є обов'язковим та позбавлений тієї ролі в шлюбно-сімейних відносинах, яку він відігравав ще років 15 тому, однак всі вони зазначили, що зареєстрований шлюб значно полегшує життя в юридичному плані, особливо коли в молодій сім'ї народжується дитина [2]. Цікаво також зазначити такий факт, що деякі з тих студентів, які нейтрально відносяться до офіційного шлюбу і для них не є принциповим його укладання, погоджуються на реєстрацію під тиском старшого покоління в сім'ї, для яких цивільний шлюб є чимось ненормальним і незрозумілим.

Що ж стосується оптимального віку для вступу в шлюб, то результати анкетного опитування показали, що 4% жінок вважають, що вступити в шлюб потрібно до 20 років, 74% за те, щоб вступити з 20 до 25 років, 22% за те, щоб вступити від 26 до 30 років. При цьому 8% опитаних чоловіків вважають, що вступити в шлюб слід до 20 років, 48% від 20 до 25 років і 44% від 26 до 30 років. Цікаво зазначити, що жоден не обрав варіант «після 30 років» (див. додаток А, рис. 1.2). Таким чином, бачимо, що традиційні уявлення про те, що чоловіки вступають в шлюб пізніше за жінок, ще й досі існують на практиці в нашому суспільстві. Порівняно з традиційним українським суспільством, в якому віддавалася перевага раннім шлюбам (до 18 років), більшість сучасної студентської молоді хочуть вступати в шлюбно-сімейні відносини не раніше 20 років. Водночас, українське законодавство встановлює шлюбний вік для чоловіків – 18 років і в 17 років для жінок [12]. Однак існує виняток, за заявою осо-

би, яка досягла 15 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що існують наявні вагомі причини, або це відповідає її інтересам [13]. Також порівнюючи існуючі наявні матеріали з даними європейських країн ми можемо спостерігати популярність практики пізнього шлюбу (після 30 років), що свідчить про поступове поширення європейських цінностей серед українців. Ця теорія підтверджується думкою опитаних студентів, які всі до одного зазначили, що найкращий вік для вступу в шлюб – це 22–27 років, оскільки в цей час переважна більшість людей вже здобули вищу освіту і влаштувалися на роботу, тому мають змогу забезпечувати себе і свою родину, а не сидіти «на шії в батьків» [4].

Відносини в родині певним чином визначаються і мотивацією вступу в шлюб. Так, для 53,3% опитаних вирішальним для вступу в шлюб є кохання, а для 45,3% – бажання створити сім'ю. При цьому жодного відсотка не припало на варіанти «народження дитини» і «розрахунок», що свідчить про свідомий підхід молоді до укладання офіційного шлюбу, на який не впливають ні матеріальний аспект, ні фактор народження дитини (див. додаток А, рис. 1.3). Наведені статистичні дані були перевірені через призму думок студентів-респондентів. Для більшості з них, головна мета укладання шлюбу – кохання, прагнення надати своїм стосункам юридичної чинності. До 25 років відбувається становлення людини як особистості, що охоплює в собі не лише матеріальну реалізацію своїх амбіцій, але й прагнення знайти свою половинку і продовжити свій рід, тому бажання створити родину теж є не менш важливим фактором у питанні укладання офіційного шлюбу [4]. З іншого боку, бувають такі життєві ситуації, коли люди змушені одружуватись заради майбутнього своїх дітей або в силу жаги до грошового збагачення. До таких ситуацій належать шлюб з розрахунку та через небажану вагітність, що також було відзначено респондентами як фактори укладання шлюбу [7].

Серед старшого покоління на сьогодні побутує така думка, що офіційний шлюб є найкращою гарантією стабільності новоутвореної сім'ї. Зрозуміло, що коріння виникнення таких поглядів слід шукати серед стереотипів радянського періоду, коли всі дорослі люди в СРСР обов'язково мали реєструвати шлюб. Проте в студентській молоді інша думка щодо цього питання, оскільки переважна більшість вважають, що сутність офіційного шлюбу – це лише штамп в паспорті, який жодним чином не

впливає на стосунки між членами сім'ї, на яких базується увесь фундамент подружнього життя [3]. Хоча є й такі студенти, які вважають, що небажання брати участь в довгих судових процесах, оголошувати на широкий загал проблеми в своїй родині і страх перед поділом спільно нажитого майна можуть стримати людей перед невідкладним юридичним розлученням і дати родині час на те, щоб спробувати владнати свої проблеми у менш кардинальний спосіб [8]. В такому випадку дійсно, зареєстрований шлюб стає певним запобіжником на шляху перед руйнуванням родини, хоча в більшості випадків ефективність таких заходів безпеки залежить від характеру людини. Наведену інформацію досить чітко підтверджують дані анкетного опитування, за яким 50,7% опитаних вважають, що офіційний шлюб не є гарантією стабільності сімейного життя, 13,3%, заперечуючи попереднім, вважають його ефективним запобіжником розлученню. 14,7% студентів вагалися відповісти на дане питання, а 21,3% відповіли «можливо» (див. додаток А, рис. 1.4).

З огляду на те, що в наш час стали досить поширеним явищем укладання офіційних шлюбів між людьми з різним матеріальним статком, щороку дедалі більше стає популярним таке явище як «шлюбний договір», що вже став невід'ємною частиною європейських шлюбів. Особливою популярністю процес укладення цього документа користується саме серед студентів, які навчаються в Києві, що пояснюється значною міграцією молодих людей з різних регіонів країни до столиці після завершення навчання в школі для того, щоб продовжити його в столичних вузах. У зв'язку з тим, що рівень заможності киян значно вищий, ніж у будь-якому іншому місті, молоді пари, серед яких хтось виходець з Києва, а хтось приїхав з іншого регіону, в будь-якому випадку постануть перед проблемою спротиву батьків із заможнішої родини, які будуть боятися в майбутньому можливого розлучення своєї дитини, і, відповідно до чинного законодавства, права іншої сторони претендувати на спільно нажите майно. Зрозуміло, що страх старшого покоління родини буде негативно впливати на сімейне життя новоутвореної сім'ї. Саме для того, щоб таких проблем не виникало й існує шлюбний договір – документ, за яким визначають та регулюють майнові права членів подружжя на час шлюбу та в разі його розірвання. В даному випадку шлюбному договору притаманні всі ознаки цивільно-правового договору [9].

На думку респондентів, шлюбний договір є досить корисним аспектом при реєстрації

шлюбу. Однак якщо один з членів подружжя запропонує укласти цей документ, може виникнути досить неприємна ситуація, за якої інший може трактувати цю пропозицію як недовіру до себе або сумніви щодо майбутнього їхньої сім'ї. У зв'язку з цим більшість опитаних студентів вважають, що краще довіритися долі та не укладати цього документа, оскільки, з одного боку, його наявність в разі розриву буде досить корисною при розділенні майна, а з іншого боку з початкового етапу існування новоутвореної студентської сім'ї таке юридичне зобов'язання може внести недовіру та сумніви у відносини між членами подружжя [2]. Хоча була й така думка, що, не дивлячись ні на що, краще укласти шлюбний договір і за обставин, в яких шлюб тримається лише на взаємному страху перед поділом майна, знати, що за будь-якого розвитку подій все те, що ти заробив за подружній період життя, буде розподілено за певною юридичною схемою, яка була встановлена вами особисто [5].

Згідно з анкетним опитуванням, думка студентів про доцільність шлюбного договору є найбільш неоднозначною. Так, 30,7% молоді позитивно ставиться до шлюбного договору, 40% негативно ставиться до нього і 29,3% байдуже відносяться до цього документа (див. додаток А, рис. 1.5.).

Керуючись юридичними твердженнями, що шлюб – це добровільний, рівноправний союз жінки та чоловіка, укладений для створення сім'ї, і, який визначає їхні взаємні права та обов'язки подружжя, то він укладається в органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) [14]. Однак серед нинішньої молоді дедалі більшої популярності та актуального значення набуває так званий «цивільний шлюб». Знову ж таки, звернувшись до документів бачимо, що «цивільний шлюб» – це шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви. Таким чином, шлюб і цивільний шлюб з точки зору юриспруденції мають тотожне значення. Однак термін «цивільний шлюб» в повсякденному житті має зовсім інше значення, а саме спільне проживання чоловіка і жінки, які не зареєстрували свої стосунки ні в органах державної влади, ні в церкві. З точки зору юрисдикції, таке явище має назву «фактичний шлюб», бо проживаючи однією сім'єю вони не набувають обов'язків і прав подружжя [15]. Попри відсутність юридичного підтвердження існування подібних «шлюбів», 46,7% опитаних нами студентів вважають цивільний шлюб різновидом сімейного

Як Ви ставитесь до офіційного (зареєстрованого) шлюбу?

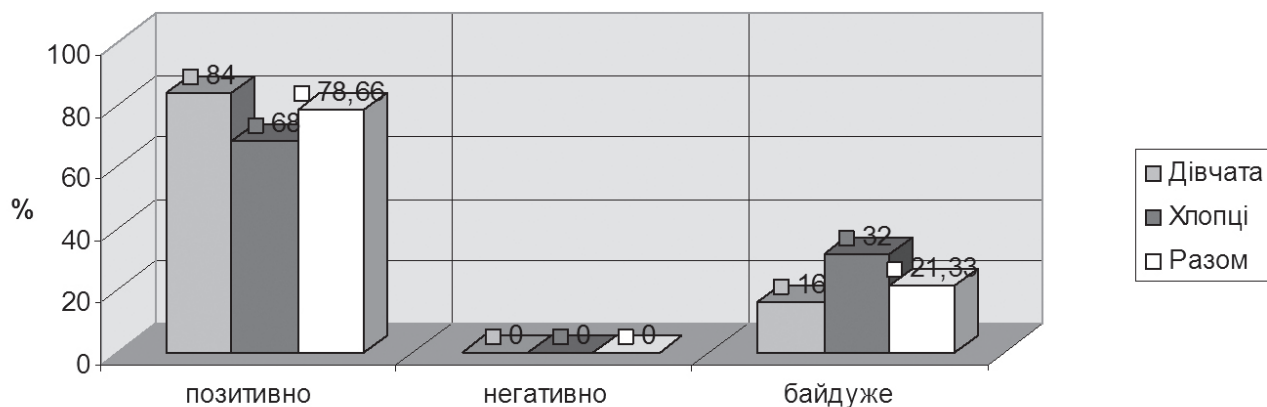

Рис. 1.1.

Який вік Ви вважаєте оптимальним для вступу в шлюб?

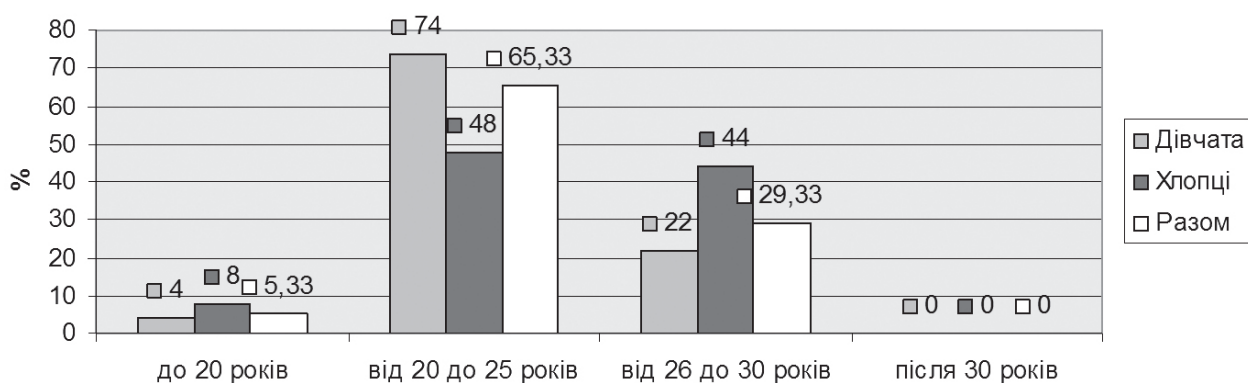

Рис. 1.2.

Як на Вашу думку, офіційний шлюб - це лише гарантія стабільності новоутвореної сім'ї?

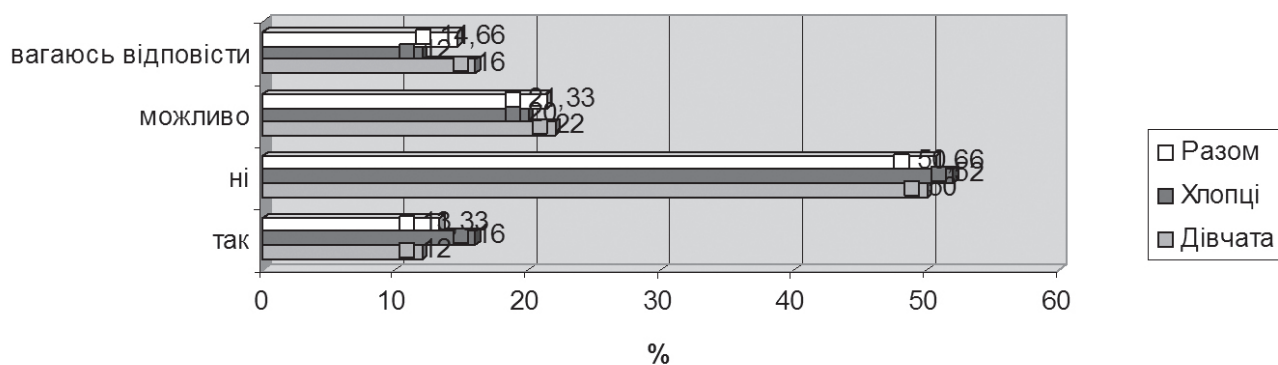

Рис. 1.3.

союзу; на думку 17,3% це є просто фактичним співжиттям чоловіка і жінки, тому не може називатися шлюбом; 26,7% не змогли дати відповідь на це запитання і 9,3% вагалися це зробити (див. додаток А, рис. 1.6).

Поняття «цивільний шлюб» з'явилося в період, коли для створення сім'ї обов'язково потрібно було реєструватися і в державних органах, і укладати обряд таїнства вінчання в храмі. Історично поняття «цивільний шлюб» з'явилося як альтернатива церковному шлюбу. У сучасному ж розумінні цивільний шлюб є незареєстрованим союзом, що передбачає відсутність таких серйозних моральних та юридичних зобов'язань, як офіційний. І тут маються на увазі не тільки зобов'язання побутового характеру. Свідомість того, що у тебе є право вибору і в будь-який момент ти можеш змінити своє життя, дає певну психологічну незалежність і відчуття внутрішньої свободи. Як уже зазначалося раніше, цивільний шлюб досить неоднозначно сприймається різними віковими категоріями людей. Як правило, молодь вважає, що цивільний шлюб є просто одним із закономірних етапів для створення сімейних відносин, натомість на думку старших поколінь для створення сімейних відносин цивільний шлюб не потрібен. Також слід зазначити, що представники студентської молоді міста Києва здебільшого є прихильниками цивільного шлюбу і припускають, що цивільний шлюб є своєрідною «репетицією» сімейних відносин, і необхідний для того, щоб партнери дізналися один одного і вирішили, чи варто їм узаконювати свої стосунки чи ні. З іншого боку, мала місце думка про те, що якщо цивільний шлюб відрізняється від офіційного лише штампом в паспорті, то чому б не узаконити свої стосунки і не уладнати всі юридичні недоліки свого подружнього життя. Цікавим також є той факт, що ставлення студентів до цивільного шлюбу помітно не відрізняється за гендерним поділом. Так, за результатами анкетування, 28% чоловіків і 28% жінок позитивно ставляться до цивільного шлюбу, натомість 30% чоловіків і 28% жінок негативно налаштовані до нього, а 42% чоловіків і 44% жінок байдуже ставляться до такого типу сімейних відносин (див. додаток А, рис. 1.7).

Оперуючи поглядами студентської молоді про те, що цивільний шлюб не має особливих відмінностей від офіційного шлюбу, окрім юридичних моментів, то більше того, фактичний шлюб досить ефективно допомагає молодим студентським сім'ям, які ніколи до цього не жили спільно під одним дахом, адже побутові проблеми нерідко є причиною розірвання

сімейних відносин, особливо на ранніх етапах подружнього життя [6]. Це твердження підтверджується анкетним опитуванням, за яким 58,7% студентів підтримують думку про те, що цивільний шлюб дозволяє краще пізнати свого партнера і перевірити його надійність перед тим, як укласти з ним офіційний шлюб. (див. додаток А, рис. 1.8).

Безсумнівно також те, що більшість студентських цивільних шлюбів існують завдяки значно спрощеній системі майнових відносин. Справа в тому, що спільне проживання пари не тягне за собою правових наслідків у плані виникнення спільно нажитого майна. Звідси випливає те, що поки шлюб не буде офіційно зареєстрований, у кожного з подружжя буде своє особисте майно і в разі, якщо виникне спірна ситуація або пара буде розходитися, то процес розподілу власності в будь-якому випадку буде проходити винятково за їхніми бажаннями, без юридичних зобов'язань. Цей факт є ще однією складовою, що підштовхує студентів на вступ в цивільний шлюб, бо на початковій стадії відносин члени цивільного подружжя, як правило, не завжди готові ділитися своїм майном, безоплатно віддаючи його своїй другій половині.

В свою чергу, популярність цивільних шлюбів також зумовлена тим, що негативний сімейний досвід в офіційному шлюбі часто призводить до того, що частина молодих сімей, які не змогли зберегти свою родину, потенційно стають прихильниками позашлюбних стосунків. Така поведінка є досить природнім явищем, адже відмовляючись від чергової реєстрації шлюбу з іншим партнером, люди бояться повторного розчарування в подружньому житті.

Отже, ще зовсім недавно подружжя, що жили в цивільному шлюбі, були рідкістю, але на сьогоднішній день ситуація різко змінилася. За даними Державної служби статистики України можемо зробити висновок, що починаючи з 2010 р. кількість зареєстрованих шлюбів значно зменшується, а це свідчить про зростання переваг та інтересу до цивільних відносин [10]. Як показує статистика за опитуваннями, чимало студентів вважають за краще або взагалі офіційно не реєструвати свої сімейні відносини, або якийсь час жити без реєстрації шлюбу. Однак з точки зору збереження родини, цивільний шлюб є дуже небезпечним явищем, оскільки стосунки між членами подружжя за такої форми сімейних відносин при деяких конфліктах руйнуються безповоротно, хоча в офіційному шлюбі за аналогічних обставин є шанси врятувати і відновити сім'ю.

Що для Вас є вирішальним для вступу в шлюб?

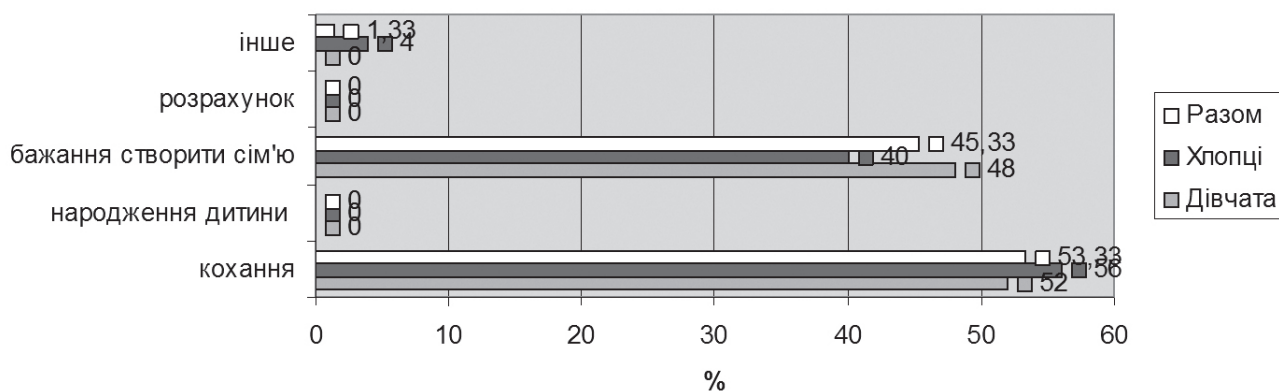

Рис. 1.4.

Яке Ваше ставлення до шлюбного договору?

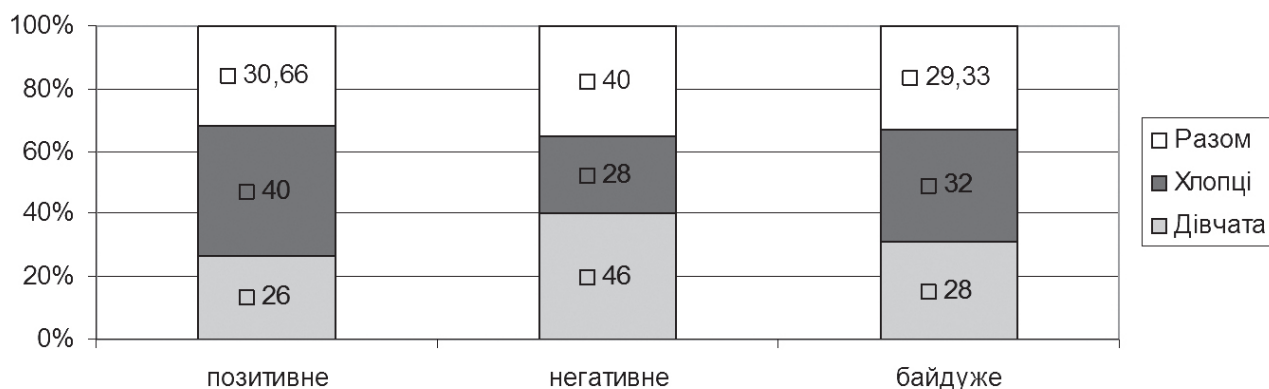

Рис. 1.5.

Чи вважаєте Ви цивільний шлюб різновидом сімейного союзу?

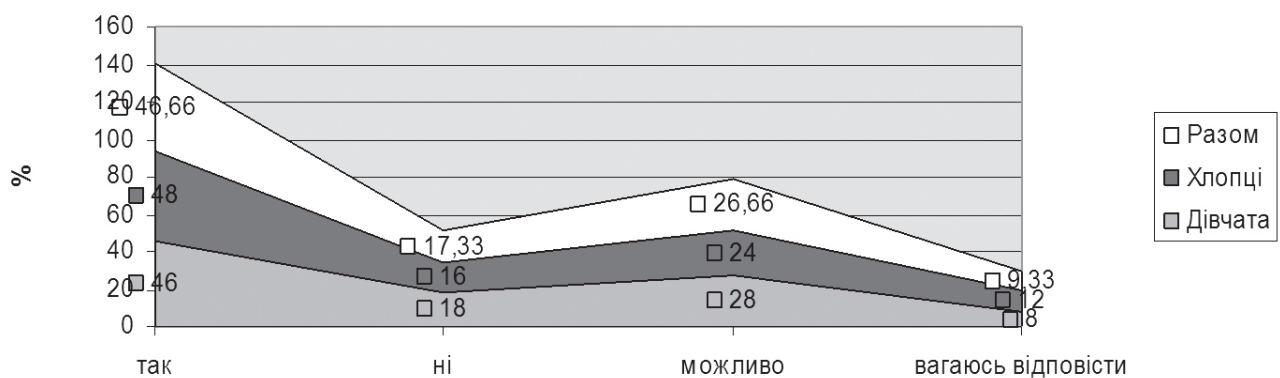

Рис. 1.6.

Як Ви ставитеся до цивільного (незареєстрованого) шлюбу?

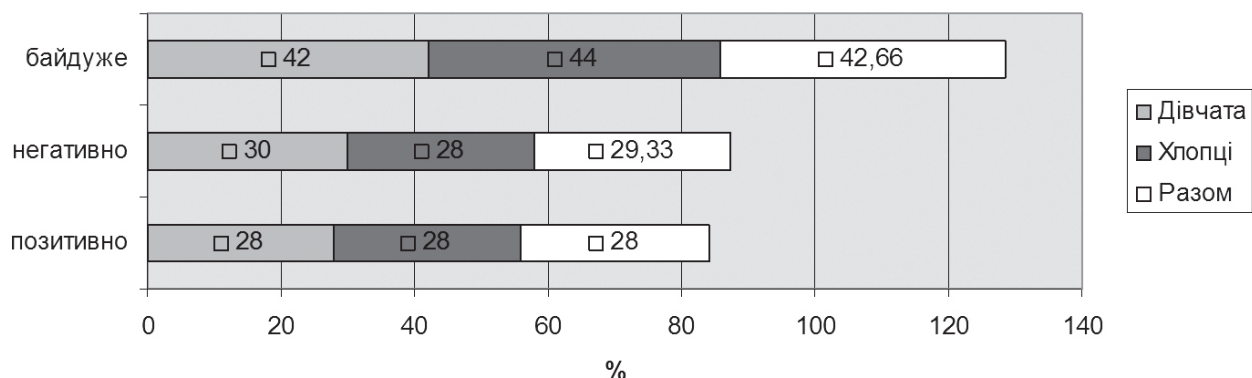

Рис. 1.7.

Як на Вашу думку, чи дозволяє цивільний шлюб краще пізнати людину, перевірити її надійність?

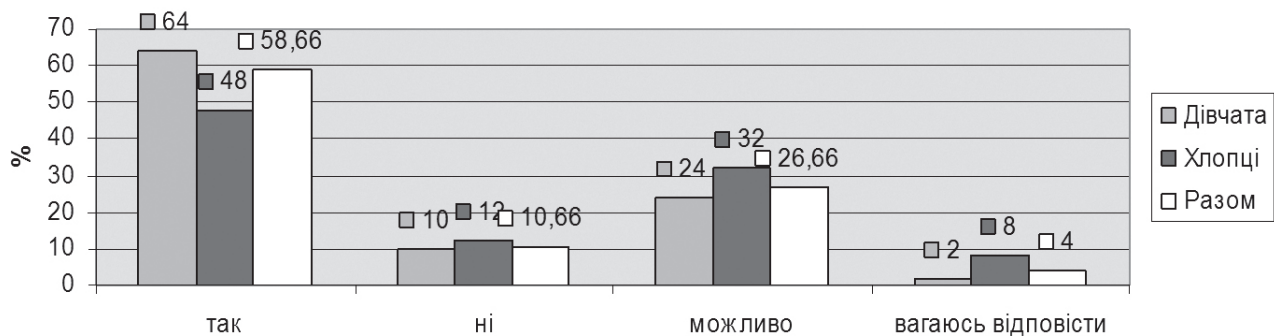

Рис. 1.8.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 19. – Арк. 9.
2. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 21. – Арк. 6.
3. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 22. – Арк. 6.
4. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 23. – Арк. 11.
5. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 8.
6. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 26. – Арк. 9.
7. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 28. – Арк. 5.
8. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 29. – Арк. 10.
9. Гопанчук В.С. Сімейне право України: підручник / В.С. Гопанчук. – К.: Істина., 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/SPravo/index.htm>
10. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nasu/nas_rik_u.html
11. Індиченко С.П., Гопанчук В.С., Дзера О.В., Савченко Л.А. Сімейне право: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1997. – 272 с.
12. Кодекс про шлюб та сім'ю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>
13. Резолюція 2018 (XX) Генеральної Асамблеї ООН. Рекомендації про згоду на шлюб, мінімальний шлюбний вік та реєстрацію шлюбу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_288
14. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

15. Юридичний довідник онлайн: сімейні стосунки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalsos.com.ua/simejni-stosunky/tsyvilnyj-shlyub-scho-treba-znaty.html>

REFERENCES

1. Arkhivnyy rukopysnyy fond pry kafedri etnolohiyi ta krayeznavstva istorychnoho fakul'tetu Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (dali – Arkhiv KEKIF). – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 19. – Ark. 9.
2. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 21. – Ark. 6.
3. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 22. – Ark. 6.
4. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 23. – Ark. 11.
5. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. Zb. 25. – Ark. 8.
6. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 26. – Ark. 9.
7. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. zb. 28. – Ark. 5.
8. Arkhiv KEKIF. – F. 40. – P. 2. – Od. Zb. 29. – Ark. 10.
9. Hopanchuk V.S. Simeyne pravo Ukrayiny: pidruchnyk. – K.: Istyna., 2002. [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: <http://www.ebk.net.ua/Book/SPravo/index.htm>
10. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html
11. Indychenko S.P., Hopanchuk V.S., Dzera O.V., Savchenko L.A. Simeyne pravo: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv yuryd.vuziv ta fakul'tetiv. – K.: Venturi., 1997. – 272 s.
12. Kodeks pro shlyub ta sim'yu Ukrayiny [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>
13. Rezolyutsiya 2018 (XX) Heneral'noyi Asambleyi OON. Rekomendatsiyi pro z'hodu na shlyub, minimal'nyy shlyubnyy vik ta reyestratsiyu shlyubu [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_288
14. Simeynyy kodeks Ukrayiny [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
15. Yurydychnyy dovidnyk onlayn: simeyni stosunky [Elektronnyy resurs], rezhym dostupu: <https://legalsos.com.ua/simejni-stosunky/tsyvilnyj-shlyub-scho-treba-znaty.html>

© Дарья Латышева
(Киев)

ВЗГЛЯДЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ГОРОДА КИЕВА НА БРАК КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ: ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены вопросы типологизации браков в брачно-семейных отношениях в Украине на примере студентов города Киева и проанализирована трансформация их взглядов относительно к разным видам брака.

Типологически выделяют два основных вида брака – это официальный (регистрированный) и гражданский (нерегистрированный) браки. Причиной появления таких форм стала модель государственной власти, которая была достаточно неоднотипной в разные периоды её существования. Однако все изменения, которые происходили в государстве, всегда отображались и на социуме. С отделением церкви от государства обряд таинства венчания стал отыгрывать второстепенное значение, а первостепенным стало официальное закрепление брака в органах ЗАГСа, которое укрепило за собой юридическое содержание брачно-семейных отношений новообразованной семьи. В то же время, с демократизацией общества произошли изменения не только в структуре государственного управления, а и в сознании людей, процессы демократизации в разных сферах жизнедеятельности общества позволили выбирать разные виды заключения браков и создания молодых семей. Одним из таких изменений есть возникновение гражданского (нерегистрированного) брака, который воспринимается очень неоднозначно разными возрастными категориями, в особенности людьми, которые были воспитаны за стереотипами советских времен.

Таким образом, можно сделать вывод, что официальное (юридическое) оформление брака не выступает обязательным условием для создания семьи, тем более, что в современном обществе возникла существенная тенденция к совместному проживанию супругов без официального закрепления, потому что на современном этапе развития общества семья становится наиболее важной ценностью государства, которая заинтересована в приумножении своего народонаселения.

Ключевые слова: брак, официальный (регистрированный) брак, гражданский (нерегистрированный) брак, «фактический» брак, семья, студенческая молодёжь, брачный возраст, брачный договор, семейные отношения, общество.

THE VIEWS OF YOUNG STUDENTS OF CITY OF KYIV ON THE MARRIAGE AS A SOCIAL INSTITUTE: ETHNOLOGICAL ASPECT

The article represents questions about typologization of marriage in marital and family relations in Ukraine, based on example of Kyiv students, and transformation of students' points of view about every type of marriage were analyzed.

Typologically there are two main types of marriage – official (the registered one) and civil (unregistered). The reason of appearing of such a forms was the model of governmental authority, which was very diverse while different periods of existence. Anyway, all the changes, which happened in the state, always had an impact on the society too.

When separation of the church and the state occurred, sacramental ceremony of wedding became a secondary matter, and the official marriage legitimization in registry office, which consolidated the juridical maintenance of marital and family relationships of the newly fledged family, became principal.

At the same time, not only the structure of governmental authorities changed while the social democratization, so people's consciousness did. The processes of democratization in various spheres of society's life have allowed to choose the different kinds of marriage and setting up the family. The appearance of civil («actual») matrimony also belongs to one of such a changes, and is perceived very variably by different age-categories, especially by people who were brought up with soviet stereotypes.

Therefore, we can make a conclusion that official (juridical) registration of marriage is not the main condition for setting up a family. Even more, there is an essential tendency in our society to cohabitation of the married couple without official legitimization, because at the modern phase of society's development family is the most important value of the state, which is interested in multiplying the level of its population.

Keywords: marriage, official (registered) marriage, civil (unregistered) marriage, «actual» marriage, family, student youth, marital age, marriage contract, family relations, society.

До редакції надійшла 12.03.2018.

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
АКАДЕМІКА В. В. ПАШКЕВИЧА

Досліджується життєвий шлях, наукова, викладацька та практична діяльність Василя Васильовича Пашкевича – визначного вченого в галузі садівництва, дендрології, інтродукції й акліматизації рослин та паркобудівництва. Відзначено, що творча спадщина вченого становить понад 300 наукових праць із різних питань садівництва.

Встановлено, що основні наукові дослідження В. Пашкевича були присвячені вивченню сортоведення плодових дерев. З'ясовано, що вчений досліджував стійкість сортів до ґрунтово-кліматичних умов у різних регіонах, розробляв питання стандартизації й районування плодових сортиментів, стерильності та фертильності плодових дерев. Наголошено, що В. Пашкевич надавав великого значення вивченню плодових дерев і їх диких родичів, біології цвітіння та плодоношення плодових культур, добору запилювачів для найбільш важливих промислових сортів; вивчав квітникарство, овочівництво та лікарські рослини.

Розглянута науково-педагогічна діяльність В. Пашкевича в Уманському училищі землеробства і садівництва та його вклад у розвиток садівничої освіти. Подано історико-науковий аналіз авторського «Підручника садівництва для нижчих шкіл садівництва». Доведено, що наукові здобутки В. Пашкевича були вагомим внеском у розвиток вітчизняного садівництва.

Ключові слова: Василь Васильович Пашкевич, наукові дослідження, помологія, садівництво, плодівництво, Уманське училище землеробства і садівництва, «Підручник садівництва для нижчих шкіл садівництва».

Можливість об'єктивного відтворення внеску окремих особистостей для подальшого розвитку української держави, є одним із вагомих здобутків української незалежності. До когорти визначних учених у галузі садівництва належить В. Пашкевич – учений-садівник, спеціаліст у галузі садівництва та плодівництва, доктор біологічних наук, академік. Дотепер все ще до кінця не усвідомлений той значний вклад у розвиток і становлення наукового садівництва, який вніс В. Пашкевич.

У кінці XIX – першій третині XX ст. значну науково-освітню, практичну та організаційну роботу з вивчення та розвитку садівництва здійснив учений-садівник – В. Пашкевич.

Видатний учений-помолог, засновник наукового плодівництва – В. Пашкевич народився в Білорусі 10 січня 1857 р. у селі Семеновичі Ігуменського повіту Мінської губернії. Після закінчення Мінської духовної семінарії майбутній учений вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Петербурзького університету. В 1881 р. Василь Васильович закінчив університет, отримавши вчений ступінь магістра природничих наук за дисертацію «Флора квіткових рослин Мінської губернії» [18].

У 1883–1885 рр. він відряджений за кордон для «вивчення плодівництва, виноградарства, а

також інших галузей садівництва, в Німеччину в Гейзенгеймське училище садівництва і виноградарства на Рейні» [36, с. 72], де удосконалював свої знання під керівництвом директора училища, відомого пловода Рудольфа Гете, якого вважав своїм учителем. Останні три місяці відрядження провів у подорожах по садових закладах Півдня Німеччини та Австрії, побував у Швейцарії, завершивши закордонне перебування у Західній Пруссії, знайомством з установами Проскауського помологічного інституту.

Після закордонного стажування в світ виходить низка наукових публікацій Пашкевича про зарубіжні технології переробки плодів і овочів, закладення садів: «Новий спосіб складання помологічних колекцій» (1884), «Російське плодівництво та десять заповідей плодівництва вюртемберського» (1886), «Завдання російського плодівництва» (1890) та ін. [32, с. 3].

З 1885 р. В. Пашкевич викладає в Уманському училищі землеробства і садівництва ботаніку та садівництво, завідує Уманським Царициним Садам.

Діяльність В. Пашкевича в Умані розпочалася 21 квітня 1885 р. і тривала до 31 січня 1892 р. За цей порівняно короткий час він встиг дуже багато, і частиною цих надбань продовжують користуватися наші сучасники.

В. Пашкевич зробив помітний вклад у підтримку та розвиток парку, який у той час перебував у запущеному стані. За визнанням самого Василя Васильовича, тут він отримав можливість ознайомитися з численними колекціями саду, що дало значний матеріал для подальшої діяльності.

Особливу цінність для сьогодення «Софіївки» становить «Англійський парк», або Арборетум, який у 1890–1891 рр. був закладений В. Пашкевичем та засаджений екзотичними породами дерев і кущів. Площу майбутнього парку було поділено на 23 ділянки, на яких зібрано багато рідкісних рослин, майстерно згруповано та розміщено. На території Арборетуму є кам'яний басейн, грот, кам'яна гірка та декілька зацементованих колодязів, в які, за тих часів, вода для поливу підземними гончарними трубами надходила за декілька кілометрів від парку [35].

Сьогодні «Англійський парк» займає невелику територію у формі трикутника площею близько двох гектарів. Колекція Арборетуму в первісному вигляді збереглася частково: з 200 видів і садових форм деревних і чагарникових рослин у 1963 р. зростало відповідно 129 і 135 видів і форм екзотичних та місцевих деревних і кущових рослин, а нині – лише 45 [33].

З нагоди 210-річного ювілею Національного дендропарку «Софіївка» НАН України, були проведені значні роботи з упорядкування насаджень і дорожньо-алеїної системи та присвоєння цій ділянці імені видатного вченого-садівника В. Пашкевича [5, с. 79–80].

З ініціативи Василя Васильовича закладається помологічний сад, у якому було 350 сортів яблуні, 250 сортів груш, 40 сортів слив, 50 сортів вишень і черешень вітчизняного та закордонного походження. Створюється формовий сад для навчання учнів технології обрізування плодових дерев і ягідних кущів. Вперше в Київській губернії розпочато культивування винограду [26]. За почину Василя Васильовича було запроваджено різні способи технічної переробки: сушіння плодів і овочів, варка паст, пастили, мармеладу, виготовлення плодово-ягідних вин. Щорічно виготовлялося майже 600 відер вина. За вказівками В. Пашкевича була споруджена сушильня Рейнольда та сонячна сушильня [5, с. 80]. Частиною цих надбань продовжують користуватися наші сучасники.

За технологічними розробками Василя Васильовича в Уманському училищі землеробства і садівництва проводилося вирощування ананасів, які відправлялися в Петербург до царського столу. В Умані, як свідчить дата у перед-

мові, була написана книга В. Пашкевича «Культура ананасів. Виклад найбільш рекомендованих в Західній Європі нових способів вигонки ананасів по Найту, Таттеру, Гампелю та ін.» [11].

Праці вченого завжди супроводжували його особисті малюнки. Яскравим прикладом стала, надрукована в журналі «Плодівництво» за 1891 р. стаття «Сорти плодових дерев Уманського Царицина Сада». Одним із перших серед науковців Василь Васильович оволодів технікою фотографування. З того часу разом з малюнками його роботи ілюструють і фотографії.

Під час вивчення дисципліни «Ботаніка», учні училища збирали гербарій інтродукованих рослин Царициного саду, що зазначено на етикетках гербарних зразків (нині зберігається в Науковому гербарії Уманського національного університету садівництва та набув історичної цінності). Зауважимо, що вчені-ботаніки того часу, зокрема й В. Пашкевич, були причетними до його формування та збереження [7, с. 261].

Діяльність Василя Васильовича в Уманському училищі сприяла подальшому розвитку плодового та декоративного садівництва, виноградарства в Російській імперії, а пізніше і в Україні.

1894 р. у м. Санкт-Петербург проходила Міжнародна виставка з плодівництва, на яку був запрошений В. Пашкевич, як спеціаліст садівництва при департаменті землеробства, для допомоги в її організації завідувачому міністерським відділом – професору А.Ф. Рудзькому.

На виставці В. Пашкевич представив гектографічні записки, складені під час його перебування на посаді викладача садівництва в Уманському училищі землеробства і садівництва. Це, зокрема: теорія садівництва, патологія рослин, квітникарство, культура формових плодових дерев [2].

Окремим експонатом В. Пашкевич показав дослідження учнів із вирощування городніх культур, зібрані у 28 зошитах. Вихованцями III-го класу, влітку на відведених земельних ділянках, велись дослідження з вирощування овочів: «Кожен вихованець спостерігав за своїми грядками й робив записи на запропоновану йому тему. Кожен учень у присутності викладача читав перед товаришами про свої дослідження, які згодом колективно обговорювалися, а потім деякі із слухачів, за вказівкою викладача, повинні були повторити те, що прочитав їх товариш» [2].

Найкращі праці учнів Уманського училища землеробства і садівництва друкувались у спеціальних виданнях. Так, зокрема, у «Віс-

нику Російського сільського господарства» за 1890 р., № 17–18 опублікована робота Семена Барашка (випускник 1891 р.) «Культура цибулі-порею». У виданні «Землеробство» за 1890 р., № 21, 23–25 Микола Королько (випускник 1892 р.) надрукував своє дослідження «Російські чи кінські боби». Тимофій Гончарук – випускник 1891 р., згодом директор Уманського училища садівництва і землеробства (191–1914 рр.) – Гончарук-Біда Тимофій Григорович, у журналі «Російське садівництво» за 1889 р., № 19, 20 опублікував роботу «Цибулеві рослини (крім ріпчастої цибулі)». У цьому ж виданні надрукована робота Казимира Свідерського (випускник 1891 р.) «Топінамбур» (№ 24 за 1889 р.). Останньою із віднайдених нами публікацій була праця С. Хачкевича в журналі «Російське садівництво» за 1889 р., № 4, 6 «Морська капуста» (на жаль, відомостей про цього учня не знайдено).

На виставці були представлені наукові роботи В. Пашкевича, написані ним під час перебування в Умані: «Про виготовлення плодових вин» (1886), «Ягідні вина» (1887), «Суниця» (1888), «Культура ананасів» (1889), «Слива» (1890), «Малина» (1890), «Персик» (1890), «Культура лікарських рослин» (1894), «Горіх лісовий і його культура» (1894), «Уманський Царицин сад» (1894) [12; 15; 17; 19; 23; 26].

В цей же період у журналі «Плодівництво» вийшли статті «Новий спосіб створення помологічних колекцій» (1884), «Російське плодівництво і десять заповідей плодівництва вюртемберського» (1886), «Завдання руського плодівництва» (1890), «Плодівництво в Старій Русі та в околицях» (1893) [34].

На виставці експонувалися акварельні зображення плодів, виконані головним садівником Царициного саду Ю.Р. Ланцьким. Автором було зображено 63 сорти яблук, 44 сорти груш, 21 сорт слив, 14 сортів вишні та черешні, 5 сортів персика, 2 сорти полуниці, 5 сортів агрусу. На жаль, подальша доля експонатів невідома [2].

У вересні 1894 р. В. Пашкевич бере участь у Воронезькій сільськогосподарській виставці з читанням публічних лекцій по сушінню фруктів, а 14 серпня 1895 р. – організовує стенд по сушінню плодів на сільськогосподарській виставці у місті Орел. Незалежно від того, де працював В. Пашкевич, він постійно тримав у полі зору розвиток садівництва в Україні, поєднуючи свою діяльність із розробкою теорії і практики вітчизняного плодівництва, ягідництва, виноградарства та з підготовкою молодих кадрів.

Подальша діяльність В. Пашкевича була пов'язана з Нікітським ботанічним садом у Криму та Імператорським ботанічним садом у Петербурзі.

31 січня 1892 р. В. Пашкевич стає головним садівником Імператорського Нікітського ботанічного саду, а з 16 червня 1893 р. – виконує обов'язки головного садівника Імператорського ботанічного саду в Петербурзі. З 21 липня 1894 р. В. Пашкевич був призначений на посаду старшого спеціаліста із садівництва при департаменті землеробства, а з 16 квітня 1912 р. – чиновником із особливих доручень при головному управляючому землеустроєм та землеробством. На цій посаді В. Пашкевич перебуває до 1917 р. [5, с. 80].

В 1895–1896 рр. Василь Васильович відвідує Віленську і Мінську губернії та опубліковує наукову роботу «Плодівництво та городництво в Мінській губернії», в якій подає докладний опис стану садівництва, аналізує місцевий сортимент плодових із описом сортів яблуні, груші, сливи та інших плодових рослин. Таких детальних робіт із вивчення стану садівництва в Росії до В. Пашкевича не було. Вказана праця, стала основою для подальшої плідної роботи вченого з дослідження садівництва на всій території Росії [3, с. 58].

Василь Васильович, виконуючи різні доручення департаменту землеробства, ознайомився зі станом садівництва майже всієї європейської частини Росії, дослідив безпосередньо плодівництво Воронезької (1896), Нижегородської (1904), Казанської (1899), В'ятської (1904), Симбірської (1904), Самарської (1906), Саратовської (1908), Астраханської (1911), Пензенської (1914) та Мінської (1914) губерній. Звіти про цю роботу були надруковані департаментом окремими томами під загальною назвою: «Плодівництво в Росії: Матеріали і дослідження». Загальна кількість ґрунтовних праць, в яких всебічно відображено стан плодівництва в Росії, викладена в 12-ти томах (нині знаходяться у фондах Наукової бібліотеки Уманського національного університету садівництва) [3, с. 80; 20]. Цій важливій проблемі В. Пашкевич приділяв значну увагу впродовж усього життя, намагаючись показати шляхи перетворення та розвитку садівництва в Росії.

1911 р. опублікована фундаментальна праця «Плодове сортоведення або Помологія на нових началах». В Західній Європі, зазвичай, виходили помології з описом плодів, що приводило до механічного запам'ятовування ознаки сорту. В. Пашкевич вважав за необхідне, щоб

у поняття сорту входили морфологічні, анатомічні, біологічні та біохімічні ознаки. Ця робота В. Пашкевича ознаменувала нові підходи до сортовивчення плодових культур [21].

Вагомим вкладом у науку були дослідження вченого по біології квіткування плодових рослин, які він починав у своєму саду в Горутишках Мінської губернії [32, с. 4]. В результаті цих досліджень з'являються книги «Дослідження та спостереження над різними сортами плодових дерев» (1915) та «Безпліддя і ступінь урожайності в садівництві в залежності від сорту запилювача» (1931). Перша із вказаних праць, підготовлена вченим на основі узагальнених матеріалів, зібраних при об'їзді садів земських народних шкіл та за свідченнями народних учителів, які були на його курсах із садівництва. Остання стала справжнім підручником із садівництва [8]. Саме ці дослідження відіграли важливу роль у підвищенні врожайності плодових культур.

Виступивши проти описового підходу до сортів плодових культур, який обмежує завдання помолога лише класифікацією сортів на основі морфології плоду, вчений вважав за необхідне вивчення біологічних особливостей сортів, таких, як стійкість до хвороб і морозів, продуктивність, терміни проходження фенофаз. Важливе значення В. Пашкевич надавав виявленню зв'язку сучасних сортів із родоначальними формами плодових рослин, необхідності глибокого вивчення дикорослих родичів. Сучасна система помології як наукової дисципліни, що займається різнобічним вивченням сортів плодових рослин, викладена В. Пашкевичем у роботах «Загальна помологія, або вчення про сорти плодових дерев» (1930), «Сортівивчення і сортоведення плодових дерев» (1933), «Плодівництво: Практичне керівництво на наукових основах» (1923, 1927, 1929) [16; 25; 22].

Під керівництвом В. Пашкевича здійснено сортове районування плодових і ягідних культур [25], що знайшло своє відображення в наукових працях: «До стандартизації сортів плодових дерев і ягідних кушів» та «Вибрані твори по садівництву». Названі роботи стали класикою вітчизняного садівництва [10].

В. Пашкевич обраний почесним членом Імператорського Російського товариства садівництва та його Ризького відділу, Імператорського Російського товариства садівництва, Московського товариства любителів садівництва, Старо-Петровського товариства садівництва, Санкт-Петербурзького товариства приро-

дознавців, за сприяння якого виходив журнал «Плодівництво», Імператорського Вільно-економічного товариства та Всеросійського товариства бджільництва і садівництва [3, с. 58].

Варто відзначити В. Пашкевича як талановитого педагога, який зробив вагомий внесок у підготовку кадрів у галузі садівництва. Так, за безпосередньої та активної участі В. Пашкевича розроблені програми для шкіл садівництва, а у 1895 р. в журналі «Плодівництво» надрукована, підготовлена ним програма практичних і теоретичних занять із садівництва у народних школах [6; 24].

В. Пашкевич постійно доводив необхідність організації спеціальних кафедр із садівництва при сільськогосподарських інститутах. Особливу увагу приділяв підготовці садівників в училищах, склавши програму викладання ботаніки та садівництва. Окрім цього, Василь Васильович підготував «Підручник садівництва» та ґрунтовне практичне керівництво для догляду за плодовим садом [28; 27].

В. Пашкевич написав спеціальний «Підручник садівництва для нижчих шкіл садівництва» (1902–1903 рр.) у 3-х ч., який спрямований на підготовку спеціалістів для роботи в галузі садівництва та заслуговує на особливу увагу. Далі подаємо історико-науковий аналіз даного підручника.

Підручник складений відповідно до програм, затверджених міністром землеробства та державного майна 5 квітня 1899 р., для нижчих шкіл садівництва. З метою використання підручника в школах I-го та II-го розряду, матеріал викладений автором просто та доступно. Для зручності користування в різних класах, він поділений на 3 частини, кожна з яких розміщена в окремій книзі: перша частина містить виклад необхідного матеріалу із ботаніки, глави про ґрунти та удобрення, розмноження рослин та розділ городництва. Друга частина підручника присвячена виключно садівництву, а третя – декоративному садівництву, вигінці плодів та квітковим виробам [29–31].

В. Пашкевич вважав, що для кращого розуміння та засвоєння учнями знань із ботаніки, є вкрай важливим попереднє детальне їх ознайомлення з декількома типовими видами рослин по живих екземплярах. Після чого, на думку автора, під час вивчення різних статей підручника, посилення на ці рослини замінять малюнки, а уявлення стосовно даної рослини в будь-який час учні відновлять за гербарними екземплярами. Василь Васильович рекомендував викладачам тих шкіл, де навчальний рік

починався взимку, для початкового ознайомлення з типовими рослинами, використовувати спеціально загербатизовані екземпляри рослин. З цією метою вчений-практик радив учителям заготувати наступні 15–20 видів рослин: 1) жовтець їдкий; 2) дельфіній; 3) левкой, гірчицю або суріпку; 4) кукуль; 5) суницю або перстач; 6) вишню або сливу; 7) кріп, моркву або пастернак; 8) кульбабу, поповник або нагідки; 9) горох або запашний горошок; 10) глуху кропиву білу або п'ятнисту чи шавлію; 11) конвалію або ряст; 12) огіркове бадилля з квітами; 13) хміль або коноплі, іву з суцвіттями; 14) подорожник; 15) пирій; 16) овес; 17) папороть; 18) мох, зозулин льон [29, с. IX–XI].

Розділ про анатомічну будову рослин, як вказує автор, потребує пояснень малюнками та демонстрації предметів, що вивчаються під мікроскопом.

Стосовно городництва, вважає вчений, найкращим було б ознайомлення учнів під керівництвом учителя під час літньої практики з різними видами та сортами городніх овочів. Викладачі можуть скористатися каталогами кращих насінневих фірм, які багаті малюнками різних видів та сортів овочів.

Предмет «Городництво» передбачав ознайомлення учнів із домашнім городом, вибором для нього місця, складом та значенням ґрунту, закладкою, первісним обробітком та знаряддями для обробітку ґрунту в городі; удобреннями й удобрювальними матеріалами. Підручник подавав чималий матеріал про розсадники, парники та догляд за ними; приготування насіння до посіву й посів, догляд за рослинами; збір урожаю й насіння та його збереження; особливості вирощування найважливіших городніх рослин (подавався їх повний перелік) [29, с. 169–284]. Окрім цього, автор підручника розглядає матеріал про хвороби та шкідників городніх рослин і способи боротьби з ними.

На думку автора, в школах, де курс навчання починається в січні, не обов'язково зразу ж приступати до вивчення ботаніки та городництва. Учні можуть вивчати ці предмети влітку та восени, коли під час екскурсій та практики на городі найкраще можуть бути засвоєні ці знання. До того ж, складання гербаріїв учнями під керівництвом учителя буде дуже корисним у цьому відношенні.

В. Пашкевич вказує, що головне призначення його підручника – відтворити пояснення вчителя, демонстрованих ним предметів, їх змісту та засвоєння їх учнями в логічній послідовності. Автор вважає, що проходження в

школах розділів ботаніки, городництва, плодівництва та декоративного садівництва, які пропонує підручник – не обов'язкове: воно може вестись у кожному окремому класі паралельно по всіх розділах, але при вмілому підборі матеріалів для викладання та при найбільш природній послідовності вивчення [29, с. XI].

Друга частина підручника представлена розділами: плодівництво та декоративне садівництво (у першому виданні та розділом плодівництво – у другому) [30–31].

Автор вважає, що вивчення плодівництва можна почати з I-го класу паралельно з ботанікою та городництвом. Проте важливо, щоб воно йшло паралельно з практичними роботами в саду та розпліднику, або супроводжувалось демонстрацією прийомів та предметів, що вивчаються. Практичні заняття можуть при цьому передувати теоретичним поясненням або слідувати за ними. Взимку, коли ніякі роботи на відкритому повітрі з плодівництва неможливі, можна вивчати розділи про шкідливих та корисних тварин і комах, про грибкові хвороби та способи боротьби з ними. При цьому, бажана демонстрація відповідних колекцій комах та грибкових хвороб, приладів та речовин. У цей же час можливе демонстрування, наприклад, сушіння фруктів, виготовлення пастил, сидру, оцту, а також демонстрування щеплення дерев черенком (окрім щеплення під кору) та паралельно з цим також теоретичне вивчення названих виробництв та прийомів щеплення. В. Пашкевич підкреслює, що важливим є те, щоб учні прослідкували всі роботи садового господарства в природній послідовності та залежності, засвоїли цю послідовність, набули навичок у роботах [30, с. III–IV].

Навчальний предмет «Плодівництво» передбачав ознайомлення учнів із різними способами розмноження плодових дерев та кущів; розплідниками; обробітком ґрунту, засадженням його дичками та доглядом за ними до щеплення; розрахунками стосовно посівних та посадкових матеріалів [30, с. 1–22]. У підручнику детально розглядалися питання про щеплення та догляд за ним [30, с. 23–46]; обрізку кореня й крони, догляд у перші роки після посадки, очищення та проріджування гілля у дорослих дерев [30, с. 48–102]; омолодження; боронування штамба, обмазування вапном, обприскування бордоською рідиною, зеленню, гасовою емульсією й тютюновим відваром; обкурювання саду димом, сіркою й тютюновим димом [30, с. 108–150]; хвороби та вороги плодових дерев та способи боротьби з ними [30, с. 153–197]. Окремі

статті підручника були присвячені розведенню ягідників та технічному переробітку плодів [30, с. 199–251].

Стосовно окремих рубрик підручника, в статтях «Економічні розрахунки по господарству в розпліднику» [30, с. 103–107] та «Дохідність плодового саду» [30, с. 260–264] автор зауважує наступне: ці статті подають лише схеми для приблизного визначення витрат та прибутків. Викладачу необхідно якомога ближче ознайомитися з місцевими умовами та місцевими цінами на робочі руки, матеріалами та з дійсними витратами по садовому господарству школи для того, щоб дати учням реальні цифри відповідного садового господарства.

В розділі декоративного садівництва «перелік найбільш розповсюджених декоративних дерев та кущів», надрукований дрібним шрифтом, є довідником під час практичного ознайомлення з різними декоративними породами під час літньої практики учнів. Серед цього переліку лише стаття про троянди заслуговує більш детального теоретичного вивчення через велике значення культури цього квіткового куща, тому й вона викладена автором з найбільшими подробицями. Далі автор зауважує, що для шкіл садівництва другого розряду, як у першій, так і в другій частині даного підручника, не обов'язкове проходження параграфів, що не включені програмою цих шкіл [30, с. V–VI].

У передмові до другого видання вказано, що підручник зазнав деяких змін та доповнень. Зокрема, розділ декоративного садівництва виключений із другої частини та замінений спеціальною главою про помологію за новою, складеною автором програмою. Ця глава призначена як для користування в середніх та вищих навчальних закладах, так і для викладачів нижчих шкіл садівництва та любителів. Відповідно до програми В. Пашкевича, в цю главу повинен був увійти огляд родоначальних форм та диких родичів плодових дерев про те, щоб не збільшувати об'єм підручника, автор вирішив висвітлити ці питання в третій частині в розділі про декоративне садівництво. Доповнення другої частини главою про помологію Василь Васильович вважає «суттєво важливим у силу саме того нового змісту цього вчення, яке ми бажали б за помологією закріпити; помологія може дати більш серйозний науковий напрямок та стати також плідним і для практичного садівництва» [30, с. V].

В третій частині підручника поданий перелік найбільш розповсюджених видів рослин у губерніях північної та середньої смуг Росії з

короткими їх характеристиками. Цей перелік займає значну частину підручника, але не признається для поурочного заучування під час класного викладання, а повинен слугувати для учнів посібником для самостійного вивчення ними деревних порід (частина друга) та різноманітних квіткових рослин під час літньої практики. Характеристики окремих видів та різновидів, які подані в підручнику, стосуються переважно поверхневих ознак рослин. Детальні ботанічні характеристики, як зауважує автор, занадто збільшили об'єм підручника: вони можуть вивчатися учнями влітку практично. В характеристиках, наданих В. Пашкевичем, виключна увага зверталась на декоративний бік та значення кожного запропонованого роду та виду.

Програмою передбачається деяка «розтяжність» стосовно кількості матеріалу, що вивчається. Так, наприклад, програма вимагає вивчення культур «рослин новоголландських, японських, південно-європейських та інших помірно теплих країн, різних тропічних рослин; хвойних» [31, с. IV]. Кожна з названих груп має значну кількість окремих видів та різновидів, які значно відрізняються між собою. Вивчення їх всіх за короткий час – неможливе. Василь Васильович для кожної групи написав по декілька статей про культуру окремих видів рослин. Так, наприклад, в групі новоголландських рослин, автор подає статті про культуру акацій, каллістемонів, евгеній та епакрісів [31, с. 80–84]. В групі японських рослин, подані статті про культуру аралій, аукуб, евонімусів, аспідістр, гортензій та японського апельсина [31, с. 85–90]. В. Пашкевич наголошує, про не обов'язкове вивчення кожної статті підручника. Викладач може сам зробити вибір між запропонованими статтями. Для полегшення цього вибору ті з культур, які є менш важливими, надруковані дрібним шрифтом.

Відповідно до вимог програми передбачається також вивчення культури «деяких інших рослин». Автором подані наступні статті: «циклантові, панданові, бромелієві, екантові, кротони, драцени та корділіни, фікус, кальцеоларії, абутилоні, конвалії, готейя та вигонка різних кущів» [31, с. 122–179]. Всі ці статті також надруковані дрібним шрифтом.

У розділі оранжерейних та тепличних культур розміщення навчального матеріалу частково відрізняється від програми. Автор намагався, по можливості, краще систематизувати всі статті підручника. Стосовно статей про вироби з живих та засушених квітів В. Пашкевич відмічає, що хоча такі відомості й вимагаються

програмою, але класне вивчення даної статті – зайве: вона повинна слугувати довідником при практичному ознайомленні з цим предметом [31, с. 257–265].

У третій частині підручника також представлені статті про вигонку плодових рослин в теплицях, хоча за програмою матеріал даної статті мав би бути у другій частині. Василь Васильович вважає, що вивчення даного питання є раціональним лише після ознайомлення із влаштуванням теплиць та тепличними культурами [31, с. 240–256].

При написанні підручника автор користувався вітчизняними та зарубіжними літературними джерелами, зокрема, «Wilmarin's Blumengartnerei», «W. Allendorf's Kulturpraxis der besten kalt-und Warmhauspflanzen» та ін. [31, с. V]. Також у підручнику були використані матеріали із власних статей (наприклад, про папороть, пальми, сагові, кактуси, бувардії, орхідеї, драцени, корділіни та ін.), що були надруковані В. Пашкевичем раніше в інших виданнях [31, с. 113–152]. Окрім цього, визнаючи велике значення особистої практики із культури різноманітних рослин, автор дає ґрунтовні вказівки по різних культурах відомого практика-квітникаря, головного садівника Стрельнинських палацових оранжерей та садів В. Степанова, якому приносить свою щирю вдячність [31, с. V].

Отже, В. Пашкевич підготував і опублікував підручник, який не втратив свого значення й донині, був двічі перевиданий та сприяв великій зацікавленості до вивчення садівництва, розповсюдженню садівничих знань та вмінь, впровадженню нових видів рослин та появі вітчизняних спеціалістів у даній галузі.

В. Пашкевич активно пропагував вітчизняне садівництво, сприяв створенню дослідних станцій із садівництва, брав участь у організації з'їздів та нарад садівників. За безпосередньої участі В. Пашкевича, разом із І. Мічуріним і М. Ритовим, були організовані Сочинська, Сухумська та Салгирська дослідні станції садівництва, 21 училище та 35 практичних школи, де створювалися плодові сади, які стали основою для подальшого розвитку наукового плодівництва [6].

Працюючи головним спеціалістом департаменту землеробства, Василь Васильович продовжував свою викладацьку діяльність, читаючи курс плодівництва та помології на Петроградських сільськогосподарських курсах та на Стебутівських вищих жіночих сільськогосподарських курсах, розвиваючи свою програму помології на нових засадах [36, с. 72–74].

У 1918 р. В. Пашкевича відряджають до Криму для організації дослідницької справи. Спочатку він працює на Салгирській дослідній станції садівництва, а згодом – професором кафедри плодівництва Кримського університету.

У 1922 р. М.І. Вавілов запрошує В.В. Пашкевича у ВІР завідувати відділом плодівництва, де розкривається його талант великого ученого. Під керівництвом В.В. Пашкевича створюються колекції плодових на дослідних станціях інституту. Він проводить географічні посіви в 24 пунктах СРСР, організовує наради, проводить конференції [32, с. 5].

Під впливом М. Вавілова Василь Васильович Пашкевич брав активну участь в організації на території СРСР мережі дослідних станцій – Павловської, Кримської помологічної, Майкопської, Середньоазіатської, Туркменської. За безпосередньої участі та під керівництвом В. Пашкевича проведено більшість експедиційних обстежень зі збору та закріплення на дослідних станціях культурних і дикорослих плодових рослин. М. Вавілов дуже цінував В. Пашкевича як вченого-плодовода та організатора. Він сприяв видруку його наукових робіт, в числі яких низка фундаментальних монографій по помології, сортовивченню та практичних керівництв [4; 27].

Василь Васильович також працював на Ленінградській та Павловській плодовоовочевих дослідних станціях. На Павловській експериментальній базі Всесоюзного інституту рослинництва посівом насіння від природного запилення мічурінського сорту Бельфлер-китайка був виведений сорт «яблуко Пашкевича червоне» (в 1948 р. прийнятий Державною комісією із сортовипробування) [1].

В.В. Пашкевич приділяв велику увагу медицині, зокрема, гомеопатії. Він стояв біля витоків вітчизняної лікарської індустрії, брав безпосередню участь у організації Могилевської дослідної станції лікарських рослин, керував роботою по заготівлі лікарської сировини в Білорусі та в Україні.

1894 р. В.В. Пашкевич опублікував «Перший російський посібник із культури лікарських і запашних рослин». В 1925 р. учений виступив на Всесоюзній нараді із лікарських рослин і лікарської сировини. В 1926 р. В.В. Пашкевич організував науково-дослідну роботу з лікарськими рослинами в системі ВАСГНІЛ.

Ще в дореволюційний період у «Щорічнику департаменту землеробства», ним були опубліковані описи лікарських рослин і їх медичне застосування. Пізніше В.В. Пашкевич допов-

нив і переробив багато матеріалів і видрукував роботи: «Лікарські рослини, їх культура і збір» (1924) та «Лікарські рослини, їх збір і культивування» (1930) [13; 14].

Василь Васильович дбав про введення в культуру багатьох вітчизняних та іноземних рослин. Серед них був північноамериканський і індійський подофіл, улюблене дітище В.В. Пашкевича. Вдалося вивчити біохімічні та фармакологічні особливості цієї рослини, біологію розвитку рослини, динаміку накопичення подофіліна та первинну технологію його вирощування. На сьогодні стало можливим ввести два види цієї рослини в культуру на території північно-західної частини Росії, в Україні, Прибалтиці та в Білорусі. Речовини, що знаходяться в цій дивовижній рослині, використовуються для лікування пухлинних захворювань [7, с. 265].

Дані про корисні рослини продовжували поповнюватися. 1939 р. у співавторстві зі співробітником Інституту рослинництва ім. М. Вавилова Г. Крейером, видана книга «Культура лікарських рослин», яка стала останньою, що вийшла за життя вченого.

1922 р. Василь Васильович призначений професором Ленінградського сільськогосподарського інституту. 1934 р. В. Пашкевич став доктором біологічних наук. 1935 р. йому присвоєно звання академіка ВАСХНІЛ і заслуженого діяча науки і техніки РРФСР [9, с. 255].

14 липня 1939 р. Василь Васильович Пашкевич помер і похований на Волковському кладовищі в Ленінграді.

Таким чином, кінець XIX – перша третина XX ст. ознаменувались появою в історії садівництва видатного помолога, вченого-плодовода В. Пашкевича. В його наукових працях вперше розроблені наукові основи вітчизняного садівництва. Оцінюючи внесок В. Пашкевича в науку, М. Вавілов назвав його «піонером наукового плодівництва». За шістьдесят років наукової та педагогічної діяльності вчений-педагог виховав та підготував величезну кількість спеціалістів із плодівництва. Науковий спадок професора В. Пашкевича складає понад 300 друкованих робіт, багато з яких не втратили своєї актуальності, а низка фундаментальних праць щоденно та широко використовується садівниками й дотепер.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богданова В. Василий Васильевич Пашкевич. О главном садовом России XIX–XX вв. / В. Богданова // Газета «Садовод». – 2009. – № 50.
2. Каталог отдела Министерства на Международной выставке плодоводства в С.-Петербурге в 1894 году / Министерство Земледелия и Государственных Имуществ. – СПб.: Типография С.-Петербургского Градоначальства, 1894. – С. 244–245.
3. Козловская З.А. Селекция яблони в Беларуси / З.А. Козловская. – Минск: Беларуская навука, 2015. – 457 с.
4. Костюк М.В. Із історії садівництва XIX–XX століття: видатний учений помолог, засновник наукового плодівництва, академік В.В. Пашкевич / М.В. Костюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/602/>
5. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів і дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): [монографія] / М.В. Костюк, А.П. Коцур. – Київ–Умань–Чернівці: Книги–XXI, 2008. – 240 с.
6. Лисавенко М.А. Жизнь и деятельность В.В. Пашкевича // Избранные сочинения по плодоводству / В.В. Пашкевич. – М.: Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1959. – С. 5–16.
7. Мамчур Т.В. Вчені-ботаніки Уманського національного університету садівництва та їх наукові дослідження (1844–2016): монографія (присвячується 95-річчю створення кафедри ботаніки) / Т.В. Мамчур, В.П. Карпенко, М.І. Парубок, О.В. Свистун [за ред. В.П. Карпенка]. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2017. – 280 с., іл.
8. Пашкевич В.В. Бесплодие и степень урожайности в плодоводстве в зависимости от сорта опыляющего / В.В. Пашкевич. – Л.: Изд. ин-та растениеводства, 1931. – 201 с.
9. Пашкевич В.В. // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1955. – Т. 32. – С. 255.
10. Пашкевич В.В. Избранные сочинения по плодоводству / В.В. Пашкевич. – М.: Сельхозгиз, 1959. – 359 с., ил.
11. Пашкевич В.В. Культура ананасов. Изложение наиболее рекомендуемых в Западной Европе новейших способов выгонки ананасов, по Найту, Таттеру, Гампелю и др. / В.В. Пашкевич. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1889. – 46 с.
12. Пашкевич В.В. Культура лекарственных растений / В.В. Пашкевич. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1894. – 132 с.

13. Пашкевич В.В. Лекарственные растения, их культура и сбор. Руководство к изучению лекарственных растений и их культуры для агрономов, сельскохозяйственных учебных заведений, для фармацевтов и любителей / В.В. Пашкевич. – М. – Пг., 1924. – 100 с.
14. Пашкевич В.В. Лекарственные растения, их сбор и культивирование / В.В. Пашкевич. – М., 1930. – 100 с.
15. Пашкевич В.В. Малина. (*RubusIdaeus*). (По Шарлю Бальте) / В.В. Пашкевич. – М.: Газ. «Сад и огород», 1890. – 22 с.
16. Пашкевич В.В. Общая помология или учение о сортах плодовых деревьев / В.В. Пашкевич. – Л.; М.: Гос. изд-во: Гос. тип. им. Евг. Соколовой в Ленинграде, 1930. – 538 с., ил., черт. и граф.
17. Пашкевич В.В. Орех лесной *Corylus Avellana* и его культура / В.В. Пашкевич. – М.: Ред. газ. «Сад и огород», 1894. – 31 с.
18. Пашкевич В.В. Очерк флоры цветковых растений Минской губернии / В.В. Пашкевич. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1883. – 118, [2] с. (Отт. из «Труды С.-Петербургского о-ва естествоиспытателей»). – Т. 13. – Вып. 2. – С. 111–229.
19. Пашкевич В.В. Персик. (По Шарлю Бальте) / В.В. Пашкевич. – М.: Газ. «Сад и огород», 1892. – 49 с.
20. Пашкевич В.В. Плодоводство в Казанской губернии / В.В. Пашкевич // Плодоводство в России: Материалы и исследования. – СПб., 1899. – Вып. 2. – 276 с.
21. Пашкевич В.В. Плодовое сортоведение или Помология на новых началах / В.В. Пашкевич. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1911. – 100 с.
22. Пашкевич В.В. Плодовые деревья. Родоначальные формы и дикие родичи / В.В. Пашкевич. – СПб.: А. Ф. Девриен, 1912. – 148 с.
23. Пашкевич В.В. Слива. (По Шарлю Бальте) / В.В. Пашкевич. – М.: Газ. «Сад и огород», 1895. – 46 с.
24. Пашкевич В.В. Соображения по поводу устройства школьных садов при земских народных училищах Московского уезда / В.В. Пашкевич. – М.: Тип. В. Чичерина, 1895. – 7 с.
25. Пашкевич В.В. Сортоизучение и сортоводство плодовых деревьев / В.В. Пашкевич. – М. – Л.: Сельхозгиз, 1933. – 512 с.
26. Пашкевич В.В. Уманский Царицын сад / В.В. Пашкевич // Вестник Императорского Российского Общества Садоводства. – СПб., 1894. – № 3. – С. 167–179.
27. Пашкевич В.В. Уход за плодовым садом. Практическое руководство / В.В. Пашкевич. – Изд. 6-е. – М.: Новая деревня: 8-я тип. треста «Киевпечать», 1926. – 343 с.
28. Пашкевич В. В. Учебник садоводства / В.В. Пашкевич. – Б. м., б. г. – 288 с.
29. Пашкевич В.В. Учебник садоводства для низших школ садоводства. Основные ботанические сведения. Почва и удобрение. Размножение растений. Огородничество / В.В. Пашкевич. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1910. – Ч. 1. – 288 с., 207 ил.
30. Пашкевич В.В. Учебник садоводства для низших школ садоводства. Плодоводство / В.В. Пашкевич. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1911. – Ч. 2. – 354 с., 200 ил.
31. Пашкевич В.В. Учебник садоводства для низших школ садоводства Садоводство декоративное. Цветочные изделия. Выгонка плодов / В.В. Пашкевич. – Изд. 2-е, перераб. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1912. – Ч. 3. – 313 с., 159 ил.
32. Пономаренко В.В. Жизнь, отданная служению науке: К 155-летию со дня рождения В.В. Пашкевича / В.В. Пономаренко // Современное садоводство. – 2013. – № 2. – С. 1 – 5.
33. Рева М.Л. 70 років арборетуму В.В. Пашкевича у дендропарку «Софіївка» / М.Л. Рева // Питання біології акліматизованих рослин. – К. – 1963. – С. 9- 16.
34. Тетерев Ф.К. Научное наследство В.В. Пашкевича [Василий Васильевич Пашкевич] / Ф.К. Тетерев // Вестник социалистического растениеводства ВАСХНИЛ, Ин-т растениеводства. – М.; Л.: Сельхозгиз, Ленингр. отд-ние, 1940. – № 1. – С. 9–19.
35. Шлапак В.П. Арборетум В.В. Пашкевича як історична частина дендрологічного парку «Софіївка» НАН України / В.П. Шлапак, І.С. Косенко // Науковий вісник УкрДЛТУ: зб. наук.-техн. праць. – Сер.: Проблеми урбоекотології та фітомеліорації. – Львів: Вид-во УкрДЛТУ. – 2003. – Вип. 13.5. – С. 363–372.
36. Юбилейный справочник журнала «Плодоводство» за истекшее двадцатилетие: 1890–1914. – СПб., 1914. – С. 72–74.

REFERENCES

1. Bogdanova V. Vasiliy Vasil'yevich Pashkevich. O glavnom sadovode Rossii XIX–XX vv. / V. Bogdanova // Gazeta «Sadovod». – 2009. – № 50.

2. Katalog otдела Ministerstva na Mezhdunarodnoy vystavke plodovodstva v S. – Peterburge v 1894 godu / Ministerstvo Zemledeliya i Gosudarstvennykh Imushchestv. – SPb.: Tipografiya S. – Peterburgskogo Gradonachal'stva, 1894. – S. 244–245.
3. Kozlovskaya Z.A. Seleksiya yabloni v Belarusi / Z.A. Kozlovskaya. – Minsk: Belaruskaya navuka, 2015. – 457 s.
4. Kostiuk M.V. Iz istorii sadivnytstva XIX–XX stolittia: vydatnyi uchenyi pomoloh, zasnovnyk naukovoho plodivnytstva, akademik V.V. Pashkevych / M.V. Kostiuk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/602/>
5. Kostiuk M.V. Stanovlennia ta rozvytok sil's'kohospodars'kykh osvitnikh zakladiv i doslidnoi spravy Cherkashchyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): [monohrafiia] / M.V. Kostiuk, A.P. Kotsur. – Kyiv – Uman' – Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2008. – 240 s.
6. Lisavenko M.A. Zhizn' i deyatel'nost' V.V. Pashkevicha // Izbrannyye sochineniya po plodovodstvu / V.V. Pashkevich. – M.: Gos. izd-vo s.-kh. lit-ry, 1959. – S. 5–16.
7. Mamchur T.V. Vcheni-botaniky Umans'koho natsional'noho universytetu sadivnytstva ta yikh naukovy doslidzhennia (1844–2016): monohrafiia (prysviachuiet'sia 95-richchiu stvorennia kafedry botaniky) / T.V. Mamchur, V.P. Karpenko, M.I. Parubok, O.V. Svystun [za red. V.P. Karpenka]. – Uman': Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Vizavi», 2017. – 280 s., il.
8. Pashkevich V.V. Besplodiye i stepen' urozhaynosti v plodovodstve v zavisimosti ot sorta opylyayushchego / V.V. Pashkevich. – L.: Izd. in-ta rastenyevodstva, 1931. – 201 s.
9. Pashkevich V.V. // Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya. – M., 1955. – T. 32. – S. 255.
10. Pashkevich V.V. Izbrannyye sochineniya po plodovodstvu / V.V. Pashkevich. – M.: Sel'khozgiz, 1959. – 359 s., il.
11. Pashkevich V.V. Kul'tura ananasov. Izlozheniye naiboleye rekomenduyemykh v Zapadnoy Yevrope noveyshikh sposobov vygonki ananasov, po Naytu, Tatteru, Gampelyu i dr. / V.V. Pashkevich. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1889. – 46 s.
12. Pashkevich V.V. Kul'tura lekarstvennykh rasteniy / V.V. Pashkevich. – SPb.: A.F. Devriyen, 1894. – 132 s.
13. Pashkevich V.V. Lekarstvennyye rasteniya, ikh kul'tura i sbor. Rukovodstvo k izucheniyu lekarstvennykh rasteniy i ikh kul'tury dlya agronomov, sel'skokhozyaystvennykh uchebnykh zavedeniy, dlya farmatsevtov i lyubiteley / V.V. Pashkevich. – M. – Pg., 1924. – 100 s.
14. Pashkevich V.V. Lekarstvennyye rasteniya, ikh sbor i kul'tivirovaniye / V.V. Pashkevich. – M., 1930. – 100 s.
15. Pashkevich V.V. Malina. (Rubusidæus). (Po Sharlyu Bal'te) / V.V. Pashkevich. – M.: Gaz. «Sad i ogorod», 1890. – 22 s.
16. Pashkevich V.V. Obshchaya pomologiya ili ucheniye o sortakh plodovykh derev'yev / V.V. Pashkevich. – L.; M.: Gos. izd-vo: Gos. tip. im. Yevg. Sokolovoy v Leningrade, 1930. – 538 s., il., chert. i graf.
17. Pashkevich V.V. Orekh lesnoy Corylus Avellana i yego kul'tura / V.V. Pashkevich. – M.: Red. gaz. «Sad i ogorod», 1894. – 31 s.
18. Pashkevich V.V. Ocherk flory tsvetkovykh rasteniy Minskoy gubernii / V.V. Pashkevich. – SPb.: Tip. V. Demakova, 1883. – 118, [2] s. (Ott. iz «Trudy S.-Peterburgskogo o-va yestestvoispytateley»). – T. 13. – Vyp. 2. – S. 111–229.
19. Pashkevich V.V. Persik. (Po Sharlyu Bal'te) / V.V. Pashkevich. – M.: Gaz. «Sad i ogorod», 1892. – 49 s.
20. Pashkevich V.V. Plodovodstvo v Kazanskoy gubernii / V.V. Pashkevich // Plodovodstvo v Rossii: Materialy i issledovaniya. – SPb., 1899. – Vyp. 2. – 276 s.
21. Pashkevich V.V. Plodovoye sortovedeniye ili Pomologiya na novykh nachalakh / V.V. Pashkevich. – SPb.: A.F. Devriyen, 1911. – 100 s.
22. Pashkevich V.V. Plodovyye derev'ya. Rodonachal'nyye formy i dikiye rodichi / V.V. Pashkevich. – SPb.: A. F. Devriyen, 1912. – 148 s.
23. Pashkevich V.V. Sliva. (Po Sharlyu Bal'te) / V.V. Pashkevich. – M.: Gaz. «Sad i ogorod», 1895. – 46 s.
24. Pashkevich V.V. Soobrazheniya po povodu ustroystva shkol'nykh sadov pri zemskikh narodnykh uchilishchakh Moskovskogo uyezda / V.V. Pashkevich. – M.: Tip. V. Chicherina, 1895. – 7 s.
25. Pashkevich V.V. Sortoizucheniye i sortovodstvo plodovykh derev'yev / V.V. Pashkevich. – M. – L.: Sel'khozgiz, 1933. – 512 s.
26. Pashkevich V.V. Umanskiy Tsaritsyn sad / V.V. Pashkevich // Vestnik Imperatorskogo Rossiyskogo Obshchestva Sadovodstva. – SPb., 1894. – № 3. – S. 167–179.
27. Pashkevich V.V. Ukhod za plodovym sadom. Prakticheskoye rukovodstvo / V.V. Pashkevich. – Izd. 6-ye. – M.: Novaya derevnya: 8-ya tip. tresta «Kiyevpechat'», 1926. – 343 s.

28. Pashkevich V. V. Uchebnik sadovodstva / V.V. Pashkevich. – B. m., b. g. – 288 s.
29. Pashkevich V.V. Uchebnik sadovodstva dlya nizshikh shkol sadovodstva. Osnovnyye botanicheskiye svedeniya. Pochva i udobreniye. Razmnozheniye rasteniy. Ogorodnichestvo / V.V. Pashkevich. – SPb.: A.F. Devriyen, 1910. – CH. 1. – 288 s., 207 il.
30. Pashkevich V.V. Uchebnik sadovodstva dlya nizshikh shkol sadovodstva. Plodovodstvo / V.V. Pashkevich. – Izd. 2-ye, ispr. i dop. – SPb.: A.F. Devriyen, 1911. – CH. 2. – 354 s., 200 il.
31. Pashkevich V.V. Uchebnik sadovodstva dlya nizshikh shkol sadovodstva Sadovodstvo dekorativnoye. Tsvetochnyye izdeliya. Vygonka plodov / V.V. Pashkevich. – Izd. 2-ye, pererab. – SPb.: A.F. Devriyen, 1912. – CH. 3. – 313 s., 159 il.
32. Ponomarenko V.V. Zhizn', otdannaya sluzheniyu nauke: K 155-letiyu so dnya rozhdeniya V.V. Pashkevicha / V.V. Ponomarenko // Sovremennoye sadovodstvo. – 2013. – № 2. – S. 1–5.
33. Reva M.L. 70 rokiv arboretumu V.V. Pashkevycha u dendroparku «Sofiivka»/ M.L. Reva // Pytannia biolohii aklimatyzovanykh roslyn. – K., 1963. – S. 9–16.
34. Teterev F.K. Nauchnoye nasledstvo V.V. Pashkevicha [Vasiliy Vasil'yevich Pashkevich] / F.K. Teterev // Vestnik sotsialisticheskogo rasteniyevodstva VASKHNIL, In-t rasteniyevodstva. – M.; L.: Sel'khozgiz, Leningr. otd-niye, 1940. – № 1. – S. 9–19.
35. Shlapak V.P. Arboretum V.V. Pashkevycha yak istorychna chastyna dendrolohiichnoho parku «Sofiivka» NAN Ukrainy / V.P. Shlapak, I.S. Kosenko // Naukovy visnyk UkrDLTU: zb. nauk.-tekh. prats'. – Ser.: Problemy urboekolohii ta fitomelioratsii. – L'viv: Vyd-vo UkrDLTU. – 2003. – Vyp. 13.5. – S. 363–372.
36. Yubileyny spravochnik zhurnala «Plodovodstvo» za isteksheye dvadtsatiletiye: 1890 – 1914. – SPb., 1914. – S. 72–74.

© Майя Костюк

© Ольга Гарбар

(Умань)

НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА В.В. ПАШКЕВИЧА

Исследуется жизненный путь, научная, преподавательская и практическая деятельность Василия Васильевича Пашкевича – выдающегося ученого в области плодородства, дендрологии, интродукции и акклиматизации растений и паркостроительства.

Отмечено, что творческое наследие ученого составляет свыше 300 научных работ по различным вопросам садоводства. Установлено, что основные научные исследования В. Пашкевича были посвящены изучению сортоведения плодовых деревьев. Выяснено, что ученый исследовал устойчивость сортов к почвенно-климатическим условиям в разных регионах, разрабатывал вопросы стандартизации и районирования плодовых сортиментов, стерильности и фертильности плодовых деревьев. Акцентировано, что В. Пашкевич придавал большое значение изучению плодовых деревьев и их диких родственников, биологии цветения и плодоношения плодовых культур, подбора опылителей для наиболее важных промышленных сортов; изучал цветоводство, овощеводство и лекарственные растения.

Рассмотрена научно-педагогическая деятельность В. Пашкевича в Уманском училище земледелия и садоводства и его вклад в развитие садоводческого образования. Подано историко-научный анализ авторского «Учебника садоводства для низших школ садоводства». Доказано, что научные достижения В. Пашкевича были весомым вкладом в развитие отечественного садоводства.

Ключевые слова: Василий Васильевич Пашкевич, научные исследования, помология, садоводство, плодородство, Уманское училище земледелия и садоводства, «Учебник садоводства для низших школ садоводства».

© Maiia Kostiuk

© Olha Harbar

(Uman city)

SCIENTIFIC-AND-EDUCATIONAL AND PRACTICAL ACTIVITY OF THE ACADEMICIAN – V.V. PASHKEVYCH

The way of life, scientific, teaching and practical activity of Vasyl Vasyliovych Pashkevych, a prominent scholar in the field of fruit growing, dendrology, plant introduction and acclimatization, and park building was studied in the article. It was noted that creative heritage of the scientist is more than 300 scientific works on various issues concerning gardening.

It was found that the main scientific researches of V. Pashkevych were dedicated to studying of varieties recording of fruit trees. It was ascertained that the scientist studied the varieties resistance to soil-and-climatic conditions in different regions, developed issues on standardization and zoning of fruit assortments, sterility and fertility of fruit trees. It was emphasized that V. Pashkevych paid great attention to the study of fruit trees and their wild relatives, biology of flowering and fruit bearing of fruit crops, selection of pollinators for the most important industrial varieties; studied floriculture, vegetable growing and medicinal plants.

Scientific-and-pedagogical activity of Pashkevych in Uman School of Agriculture and Horticulture and his contribution to the development of gardening education was considered. Historical-and-scientific analysis of author's «Schoolbook on gardening for the lower schools of horticulture» was given. It was proved that scientific achievements of V. Pashkevych were a significant contribution to the development of domestic horticulture.

Keywords: Vasyl Vasyliovych Pashkevych, scientific researches, pomology, horticulture, fruit growing, Uman School of Agriculture and Horticulture, «Schoolbook on gardening for the lower schools of horticulture».

До редакції надійшла 13.03.2018.

УДК 93/94:929:631.9

© Ірина Сергєєва
(Харків)

Б.К. ЄНКЕН ЯК ПРЕДТЕЧА НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНБАНКУ РОСЛИН УКРАЇНИ

Метою дослідження є історико-науковий аналіз внеску видатного вченого Б.К. Єнкена (1873–1943) у закладення основ роботи з генетичними ресурсами рослин в Україні.

Методи – ідеографічний, порівняльно-історичний, хронологічний.

Борис Карлович Єнкен – один з фундаторів Харківської селекційної станції, вчений агроном, педагог, організатор вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Він один із перших, хто обґрунтував актуальність створення колекцій зразків генофонду не лише, як резерватів вихідного матеріалу для селекції, але й для запобігання ерозії генофонду рослин шляхом збереження сортів народної селекції та цінних дикорослих форм у спеціальних колекційних розсадниках. Вчений зробив практичні кроки для реалізації цих положень на Харківській селекційній станції, що у подальшому стало підґрунтям для створення Національного генбанку рослин України – однієї із заповорок економічної та соціальної стабільності й сталого розвитку в Україні, і світі в цілому.

Ключові слова: Б.К. Єнкен, генетична ерозія, генбанк, збереження, Харківська селекційна станція.

У 2018 р. виповнюється 110-а річниця з часу заснування Харківської селекційної станції – першої селекційної станції в Російській імперії, спадкоємцем якої є Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН. Водночас, у цьому році виповнилося 145 років від дня народження Бориса Карловича Єнкена – одного з фундаторів станції, вченого-селекціонера, агронома, педагога, одного з основоположників суспільної агрономії, талановитого організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Нині Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва – це потужна науково-дослідна установа з розробки методології селекції і насінництва польових культур, створення, вивчення та впровадження у виробництво сортів і гібридів зернових колосових, зернобобових культур, кукурудзи і соняшнику, покращення якості продукції, підвищення стійкості сортів до біотичних та абіотичних чинників, удосконалення

технології вирощування рослинницької продукції. Одним з основних напрямів діяльності інституту є науково-методичне керівництво та координація роботи понад 30 провідних наукових установ України з ведення Національного банку генетичних ресурсів рослин України (Генбанку) – одного з найбільших у світі за обсягом і різноманіттям, у якому на початок 2018 р. зосереджено понад 148 тисяч сортів і форм сільськогосподарських рослин («зразків»). Генетичне різноманіття рослин, що підтримується у Генбанку, є однією з основ розвитку вітчизняної селекції та рослинництва, запорукою продовольчої, економічної, екологічної та соціальної безпеки держави. Усвідомлення ролі генбанків як джерела зародкової плазми для створення сортів сільськогосподарських культур з високою врожайністю, якістю продукції, витривалістю до несприятливих чинників середовища тощо припадає на кінець XIX – початок XX ст. [15].

На цьому наголошували видатні вчені – Р. Регель, М. Вавилов, Д. Фейрчайльд, О. Франкель та ін. Разом з тим, дуже небагато вчених і практиків у той час зрозуміли небезпеку проблеми, яка в останні десятиріччя виявилась однією з найгостріших і актуальних. Це «ерозія генів» – втрата традиційних стародавніх сортів, створених протягом тисячоліть інтелектом, талантом, працею багатьох поколінь людей, а також серед цих провидців був Б.К. Єнкен.

У наукових працях низки вітчизняних дослідників предметом дослідження ставали різні аспекти наукової діяльності Харківської селекційної станції і ролі у ній Б.К. Єнка [5, 11]. Відомості про життя та діяльність Б.К. Єнка вперше були опубліковані в 2014 р. академіком НААН В.А. Вергуновим [3], відображені також у роботах професора Г.Л. Зеленського [10], у книзі спогадів А.В. Пухальського [13], В.М. Самородова [4] та ін. Разом з цим, сторона діяльності вченого, розвиток якої послідовниками призвів у подальшому до створення Національного генбанку рослин України, висвітлена недостатньо.

Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу із залученням доступних матеріалів з архівних та періодичних джерел за якими було концептуально розкрито внесок видатного вченого Б.К. Єнка (1873–1943) у закладення основ роботи з генетичними ресурсами рослин в Україні.

У 1908 р. Б.К. Єнкен запрошений на роботу на Харківську селекційну станцію, яка організовувалась, і з червня починає там працювати. Водночас він стає членом Харківського товариства сільського господарства, бере активну участь у виборі ділянки, закладці дослідів, будівництві приміщень, а згодом стає помічником директора станції П.В. Будріна.

Перші посіви і роботи на станції проведені 1909 р., хоча організація станції Харківським товариством сільського господарства була розпочата ще у 1908 р. Станція мала 75 десятин землі, що складало біля 82 гектарів. На цій ділянці станція проводила свої роботи до жовтня 1917 р. Для розгортання селекційної роботи у Харківській селекційній станції одним з перших завдань було зібрати вихідний матеріал з озимих і ярих польових культур. На засіданні комітету станції ухвалено пропозицію Б.К. Єнка про звернення через місцеву «Південно-Російську сільськогосподарську газету» до землевласників і всіх небайдужих громадян з проханням надсилати насіння озимих і ярих культур до Харківської селекційної станції. Це звернення поміщено у № 5–6 цієї газети за

1909 р. Також він надсилає листи до дослідних установ і приватних осіб різних регіонів Росії. У тому ж році насіння, одержане з Полтавського та Омського дослідних полів, а також Шатилівської дослідної станції, висівається у ботанічному саду при станції. Також насінневі колекції поповнюються завдяки виставкам, проведеним Харківським товариством сільського господарства, зокрема, насінневі – у лютому і сільськогосподарській – восени 1909 р.

Крок за кроком починали створюватися робочі колекції польових культур. До їх складу входили місцеві народні сорти: озимої пшениці (кримки, банатки, гирки, високолитовки, ульки, полтавки, білоколоски, червоноколоски та ін.), а також ярої пшениці, озимого жита, кукурудзи, ячменю, могоару, сорго, проса, інших культур. Було одержано насіння з Туркестанської дослідної станції, Таганрозького дослідного поля, від місцевих землевласників: Пархомівського маєтку П.І. Харитоненка, Грушевського маєтку Великого князя Михайла Миколайовича та ін. [5].

У 1910 р. поруч з Селекційною станцією почала організовуватися Харківським губернським земством Харківська дослідна станція центрального району. З 1 січня 1913 р. на базі цих двох станцій була організована Харківська бласна сільськогосподарська дослідна станція з відділами: селекції, агротехніки, тваринництва, організації сільського господарства, сільськогосподарської метеорології, агрохімії, фітопатології, ентомології, садівництва і огородництва. Це була одна із перших селекційних установ, яка ставила завдання вивчення і поліпшення місцевих сортів для пристосування до різних кліматичних умов.

1913 р. у м. Санкт-Петербурзі відбулася нарада з сільськогосподарської дослідної справи, на якій Борис Карлович у своїй доповіді наголосив на необхідності створення спеціальних розсадників дикорослих і місцевих сортів сільськогосподарських рослин при селекційних і дослідних установах з метою їх збереження, тим самим заклавши підґрунтя для розвитку сучасних генбанків. Ця нарада проходила 10–17 лютого 1913 р. при Головному Управлінні Землеустрою і Землеробства. Перші загальні збори відкриті 10 лютого 1913 р. Головою Постійної Комісії з сільськогосподарської дослідної справи при Вченому Комітеті Головного Управління Землеустрою і Землеробства – О.О. Шульцем. Програма наради включала роботу групи з загальних питань, питань рільництва та ін. Для попередньої підготовки спеціальних питань під час наради створено

11 Комісій. Членами наради було заявлено понад 190 доповідей по всіх питаннях програми. У списку запрошених осіб Б.К. Єнкен зареєстрований як виконуючий обов'язки завідувача Харківської селекційної станції [16].

Перша доповідь «К вопросу о порайонном обследовании местных сортов сельскохозяйственных растений» була заслухана на першому засіданні Комісії по сортознавству 11 лютого 1913 р. Голова комісії – Р.Є. Регель, присутні 56 членів наради. У виступі йдеться про поглиблене обстеження сортів сільськогосподарських рослин по різних районах, яке може дати матеріал для складання карти розповсюдження даного сорту. Метою дослідження є: 1) визначення ботанічного складу сортів сільськогосподарських рослин; 2) з'ясування географічного розповсюдження, а з ним і зміну ботанічного складу у зв'язку з природно-кліматичними та історико-культурними умовами; 3) визначення хімічних і фізичних властивостей зерна і домішок у ньому, а також господарського і технічного значення в умовах даного регіону вирощування [12, с. 155–165].

У 1914 р. з цією метою Комітетом рослинництва Харківського товариства сільського господарства проведено обстеження у регіоні його діяльності. Першу експедицію проведено у серпні 1914 р. спільно з селекційним відділом Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції та Харківською насінневою контрольною станцією Харківського товариства сільського господарства. Серед інших завдань передбачалось вивчення якості хлібного зерна, що продається на ринку. Це вважалося особливо важливим у зв'язку з передбачуваними змінами торгових угод Росії з іншими державами і облаштуванням мережі елеваторів. В обстеженні взяла участь Губернська Земська управа. Вона звернулася до повітових земських управ та інших установ з проханням надати допомогу у зборі зразків сільськогосподарських рослин; у вирішенні питання, у яких районів, селах, у яких господарів треба брати зразки, а також у користуванні поштовою кінною службою. Керівником експедиції був завідувач Харківської насінневої контрольної станції Харківського товариства сільського господарства, видатний український вчений О.А. Яната [15].

У зв'язку з загостренням хвороби – туберкульозу, Б.К. Єнкен не зміг взяти участь у польових роботах, проте активно вів камеральні опрацювання та аналіз одержаних результатів. Завершенню запланованих досліджень у Харківській і проведенню аналогічної роботи в ін-

ших губерніях завадила Перша світова війна. На доручення Правління Комітету, Б.К. Єнкен складає перший і третій томи «Праць Комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства» за результатами проведеного у 1914 р. обстеження. Другий том редагував О.А. Яната.

Б.К. Єнкен розумів, що без залучення давніх, тобто «місцевих» сортів і форм польових культур неможлива селекція. Спадкова основа цінних ознак, яку вони несуть, є невичерпною скарбницею, яка завжди буде джерелом вихідного матеріалу для створення нових поколінь сортів. Обстеженням було встановлено наявність у селянських господарствах Харківської губернії таких сортів зернових культур: жито озиме – Крестьянское, Петкусское, Шланштедтское, Пробштейское, Гейне, Высоколитовское; пшениця озима – Красная безостая, Красная остистая, Крымка, Даттель, Банатка, Сандомирка, Высоколитовская, Горконкур, Белая безостая; пшениця яра – Белоколосая безостая, Белоколосая остистая, Красноколосая безостая, Красноколосая остистая, Арнаутка; ячмінь – Двурядный Ганна, Двурядный Шевалье, Двурядный Местный, Четырехрядный; овес – Победа, Лигово, Золотой дождь, Беяк, Шатиловский, Гигантский, Шведский, Местный, Ранний.

Зібране різноманіття з однієї сторони відображало сортимент, сформований в умовах даного регіону і пристосований до них, а з іншого боку послужило основою для створення нових, кращих сортів. Зокрема, добром з сорту озимої пшениці Горконкур, імовірно французького походження, на Харківській селекційній станції створено сорт Феругінеум 1239, який і досі є еталоном зимостійкості. Індивідуальним добром з сорту Высоколитовська створено сорт Еритроспермум 917, з Сандомірки – Юр'івка [15].

Друга доповідь «О сохранении местных сортов сельскохозяйственных растений» за програмою наради була включена у друге засідання, яке відбулося 12 лютого 1913 р. Голова комісії – Р.Є. Регель, присутні 41 учасник наради. У доповіді Б.К. Єнкен наводить суттєвий аргумент на користь організації збереження місцевих сортів: зникнення в Харківській губернії дуже цінного місцевого сорту пшениці. Думки членів наради з цього питання розділилися. З підтримкою виступив Г.К. Мейстер, завідувач Балашовського дослідного поля. Він повідомив про зникнення у Поволжі пшениці «русак». Також П.П. Корхов, старший спеціаліст з сільськогосподарської справи Департаменту землеробства, відряджений на Харків-

ську селекційну станцію, підтримує Б.К. Єнка, підтвердивши, що сільськогосподарські станції своєю селекційною роботою у короткий термін повністю витіснять стародавні «місцеві» сорти. Приєднується до цього обговорення також К.Г. Ренар, помічник завідувача Безенчукської сільськогосподарської дослідної станції. Він теж підтвердив, що у Привіслінській губернії відбулося зникнення місцевих сортів вівса через стрімкий розвиток сільськогосподарських кооперативів і сільськогосподарських станцій, що впроваджують селекційні сорти. В обговоренні також взяли участь В.В. Таланов, Д.Л. Рудзинський і Р.Є. Регель. На їх думку, проблеми з цього питання не існує, і доповідь Б.К. Єнка не своєчасна. Р.Є. Регель заявив, що поки працює Бюро з прикладної ботаніки, такої загрози не існує. Час показав правоту Б.К. Єнка та його однодумців.

Б.К. Єнка у доповіді виділяє три важливі пункти по збору, вивченню та збереженню цінного місцевого рослинного матеріалу: 1) через те, що наука знаходиться у стані розвитку і не має сучасного обладнання для детального аналізу цього матеріалу для селекції; 2) через бурхливий розвиток у Російській імперії дослідної справи відбувається неминуче зникнення місцевих сортів (так були втрачені місцеві сорти в Німеччині, дещо менше у Швеції та Австрії); 3) пропонує створити при селекційних і дослідних станціях розсадники зі збереження місцевих сортів [12, с. 170–171].

Працюючи на Харківській селекційній, потім дослідній станції як селекціонер, Б.К. Єнка у період з 1909 по 1919 рр. провів величезну за обсягом роботу з культур жита, ячменю, озимої пшениці, соняшнику, вивчаючи склад місцевих популяцій і селекційну цінність їх компонентів, закономірності прояву й успадкування морфологічних ознак тощо. Результатом селекційної роботи стало виведення Б.К. Єнком перших вітчизняних сортів соняшнику Зеленка (Харківський 76) і Харківський 27–82 (районовані відповідно у 1927 і 1930 рр.); разом з О.Ф. Гельмером і А.В. Чернишовим – сорту озимого жита Немишлянське 953 (1923 р.), селекційне покращення сортів жита Пярнуське, Альпійське, Єлісейське, Заальське та ін., низки селекційних ліній ячменю ярого. За перші роки роботи Харківської селекційної станції було зібрано понад 10 тис. зразків різних польових культур, які ґрунтовно вивчалися, а цінні форми залучалися до селекційного процесу.

З кінця ХІХ ст. до 90–х рр. ХХ ст. діяльність зі збору, вивчення, збереження та впроваджен-

ня у селекцію рослинних ресурсів координувалась і керувалась спочатку Бюро з прикладної ботаніки, а потім Всесоюзним інститутом рослинництва (ВІР). У діяльності цих установ активну роль відігравали українські вчені, які зробили ґрунтовний внесок у створення світової колекції культурних рослин ВІРу. Зокрема, упродовж 1925–1936 рр. неподалік від Харкова, у с. Литвинівка Валківського району плідно й успішно працювала Українська дослідна станція ВІРу, організована і керована професором М.М. Кулешовим. Після ліквідації станції колекції польових культур прийняла і зберегла Харківська селекційна станція.

Серед українських ВІРівців значне місце посідає Б.К. Єнка, який останній період свого життя (пішов з життя у 1943 р.), долаючи важку хворобу й негаразди 1930-х рр. і нацистської окупації, віддав усі сили збереженню однієї з базових дослідних станцій ВІРу – Кубанської (Гулькевичський район Краснодарського краю) і її унікальної колекції генофонду. Справу батька продовжив син – В.Б. Єнка, відомий генетик рослин, селекціонер зернобобових культур, один з засновників Інституту цитології та генетики Сибірського відділення АН СРСР [8], з якого почалося відродження вітчизняної генетики після лисенківського розгрому.

І не випадково, у 1992 р., коли постало питання про створення Національного генбанку, його базою було визначено саме Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, де втілювались і розвивались ідеї Б.К. Єнка. Генетичне різноманіття культурних рослин і диких споріднених видів, служить подальшому прогресу вітчизняної селекції як однієї з основ продовольчої, економічної та соціальної безпеки держави та добробуту народу. Спеціальна наукова програма «Генетичні ресурси рослин», спрямована на створення та ведення Національного банку генетичних ресурсів рослин України, започаткована 1992 р. Українською академією аграрних наук. Для цього було визначено і 1994 р. затверджено Положення про структуру, що здійснює науково-методичне керівництво та координацію цієї діяльності – Національний центр генетичних ресурсів рослин України (НЦГРРУ), що діє у складі Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН. Основою для формування Національного генбанку стали колекції сортів і форм рослин 35 селекційних і наукових установ України, які склали Систему генетичних ресурсів рослин України [6; 14].

Сьогодні, у зв'язку з бурхливим розвитком агропромислового виробництва, кліматичними

змінами, вразливістю рослин хворобами і шкідниками, погодними чинниками відбувається «ерозія генофонду», тобто звуження видового різноманіття культурних рослин. На полях і плантаціях велике різноманіття сортів замінюється одним або декількома сортами, які на даний час вважаються найбільш урожайними, тобто зростає генетична однорідність посівів і плантацій, вирощуються лише комерційні сорти, що забезпечують найбільший на даний час прибуток. Все це підвищує вразливість посівів і насаджень хворобами та шкідниками, позбавляє користувачів багатьох цінних видів продукції рослинництва. Це обумовлює актуальність збору, збереження, всебічного вивчення і ефективного використання генетичного різноманіття

рослин як однієї з основ економічної і соціальної стабільності та сталого розвитку України.

Б.К. Єнкен – видатний учений-селекціонер, агроном, педагог, один з основоположників суспільної агрономії. Він одним з перших обґрунтував актуальність запобігання ерозії генофонду шляхом збереження сортів народної селекції та цінних дикорослих форм у спеціальних колекційних розсадниках, поряд зі створенням колекцій селекційних сортів, як вихідного матеріалу для селекції. Вчений зробив практичні кроки для реалізації цих положень на Харківській селекційній станції, що у подальшому стало підґрунтям для створення Національного банку генетичних ресурсів рослин України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексанян С.М. Агробіоразнообразие и геополитика. СПб.: ВНИИР им. Н.И. Вавилова, 2002. 362 с.
2. Білоцерківська А.С. Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1880–1919): основні віхи історії. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали 11-ї Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів 16 травня 2016 р. Вінниця, 2016. С. 35–37.
3. Вергунов В.А. Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 432 с.
4. Вергунов В.А., Самородов В.М., Опара Н.М. Апостол раціонального рільництва С.Ф. Третьяков: / наук. ред. В.А. Вергунов. Полтава: Полтав. держ. аграр. акад., ДНСГБ НААН, 2011. 200 с.
5. Вергунов В.А. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН / В.А. Вергунов, О.Ф. Глоба; УААН, ДНСГБ; наук. ред. В.А. Вергунов, В.П. Петренкова. Харків. 2004. 175 с., портр. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 6).
6. В.К. Рябчун, Р.Л. Богуславський. Генетичні ресурси рослин та їх роль у селекції. Теоретичні основи селекції польових культур: Збірник наукових праць. Харків, ІР ім. В.Я. Юр'єва УААН, 2007. С.363–398.
7. Головка А. Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии. Харьков: Изд-во Харьковской земской управы, 1910. 136 с.
8. Гончаров Н.П. Вадим Борисович Енкен: к 110-летию со Дня рождения. Вавиловский журнал генетики и селекции, 2011. Том 15, № 1, С. 183–197.
9. Грищенко Т. Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у житті та творчій діяльності М.М. Вольфа у 1915–1919 рр. Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. студ. і аспірантів 4–5 квітня 2012 р./ Нац. тех. ун-т «Харк. політехн. ін.-т». Харків, 2012. Ч. 3. С. 83–85.
10. Зеленський Г.Л. «Стоящие у истока». Ч. 2: Из истории кафедры генетики, селекции и семеноводства Кубанского ГАУ. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ) [Электронный ресурс]. Краснодар: КубГАУ, 2011. № 67(03). URL: <http://ej.kubagro.ru/2011/03/pdf/12.pdf>. (дата звернення: 07.03.2018).
11. Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали четвертої конференції молодих учених та спеціалістів. 29 січня 2008 р. / УААН. ДНСГБ. Центр історії аграрної науки, Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН. Київ, Харків, 2008. 313 с.
12. Комиссия по сортоведению. Второе заседание 12-го февраля. Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу, происходящего 10–17 февраля 1913 г. при Главном управлении землеустройства и земледелия. Петроград: Тип. Ред. период. изд. Мин-ва финансов, 1914. Вып. II. С. 155–171.

13. Пухальський А.В. Масловський інститут селекції і семеноводства – колибель видаючихся учених і організаторів сільськогосподарського виробництва. Москва: Агроконсалт, 2001. С. 21–22.
14. Сергєєва І.Л. Історичний аспект створення Національного генбанку рослин України Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Шляхи відродження науки України»: М-ли конф., 14 квітня 2017 р., м. Київ. – К., 2017. – С. 160–163.
15. Сергєєва І.Л. Перша експедиція по Харківському регіону зі збору зразків різноманіття хлібних злаків. М-ли Міжн. наук.-практ. конф., ч. 2. Професор С.Л. Франкфурт (1866–1954) – в ідатний вчений-антрополог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження). Київ, 18.11.2016 р. С. 34–35.
16. Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу, происходящего 10–17 февраля 1913 г. При Главном управлении землеустройства и земледелия. – С.-Петербург: Типо-литография М.П. Фроловой, 1914. – Вып. I. – С.155–171.

REFERENCES

1. Aleksanyan S.M. Agrobioraznoobrazie i geopolitika [Agrobiodiversity and Geopolitics]. SPb.: VIR nd. a. N.I. Vavilov, 2002. 362 p.
2. Bilotserkivska A.S. Kharkivske tovarystvo silskoho hospodarstva i silskohospodarskoi promyslovosti (1880–1919): osnovni vikhy istorii [Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry (1880–1919): the main milestones of history]. History of education, science and technology in Ukraine: materials of the 11th All-Ukr. conf. of young scientists and specialists, May 16, 2016. NAAS. Vinnitsa, 2016, pp. 35–37.
3. Verhunov V.A. Profesor Borys Karlovych Yenken (1873–1943): narys zhyttia ta tvorchoi diialnosti [Professor Boris Karlovich Yenken (1873–1943): essay on life and creative activity]. Kyiv, TOV «Nilan-LTD», 2014, 432 p.
4. Verhunov V.A., Samorodov, V.M. and Opara N.M. (2011). Apostol ratsionalnoho rilnytstva S.F. Tretiakov [Apostle of rational arable farming S.F. Tretyakov]. Poltava: Poltav. State. Agr. Akad., SSAL NAAN, 200 p.
5. Verhunov V.A. Kharkivskiy silskohospodarskiy naukovy-osvitniy tsentr z selektsii i nasinnytstva: stanovlennia ta diialnist (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh stolittia): monohrafiia. Do 100-richchia In-tu roslynnytstva im. V.Ya. Yur'ieva UAAN [Kharkiv Agricultural Research and Educational Center on Breeding and Seed Production: becoming and activities (the second half of the XIX - early XX centuries): a monograph. To the 100th anniversary of the Plant Production Institute nd. a. V.Ya. Yuriev of UAAS] / V.A. Verhunov, O.F. Hloba; UAAN, DNSHB; nauk. red. V.A. Verhunov, V.P. Petrenkova. Kharkiv. 2004, 175 p. (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrar. nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafi» ; kn. 6).
6. V.K. Riabchun, R.L. Bohuslavskiy (2007). Henetychni resursy roslyn ta yikh rol u selektsii [Plant genetic resources and their role in breeding.]. Theoretical basis of field crops breeding. Collection of scientific works. Kharkov, PPI nd. a. V.Ya. Yuriev UAAS, 2007, pp. 363–398.
7. Golovko A. Sel'skokhozyaystvennye obshchestva Khar'kovskoy gubernii [Agricultural societies of the Kharkov province]. Kharkov: Publishing house of the Kharkov zemstvo council, 1910, 136 p.
8. Goncharov N.P. Vadim Borisovich Enken: k 110-letiyu so Dnya rozhdeniya. [Vadim Borisovich Enken: to 110th Anniversary of the Birthday]. Vavilov Journal of Genetics and Breeding, 2011, Vol. 15, No. 1, pp. 183–197.
9. Hryshchenko T. Kharkivske tovarystvo silskoho hospodarstva ta silskohospodarskoi promyslovosti u zhytti ta tvorchi diialnosti M.M. Volfa u 1915–1919 rr. [Kharkiv society of the agriculture and agricultural industry in the life and creative activity of M. M. Wolff in the years 1915–1919]. Ukraine and the world: humanitarian and technical elite and social progress: theses of additional. International Theoretical sciences. conf. of students and graduate students. April 4–5, 2012. National. Technical Univ. «Hark. Polytechnic In-t». Kharkov, 2012, P. 3, pp. 83–85.
10. Zelenski, G.L. «Stoiashchie u istoka». Ch. 2: Iz istorii kafedry genetiki, selektsii i semenovodstva Kubanskogo GAU. [Standing at the source. Part 2: From the history of the Department of Genetics, Breeding and Seed Production of the Kuban State University of Agriculture]. Polytechnical network electronic scientific journal of the Kuban State Agrarian University (KubSAU Scientific Journal). Krasnodar: KubGAU, 2011. 67(03). <http://ej.kubagro.ru/2011/03/pdf/12.pdf>.
11. Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini [History of Education, Science and Technics in Ukraine]: Materials of the Fourth Conference of Young Scientists and Specialists. January 29, 2008 / UAAS.

SSAL. Center for the History of Agrarian Science, Plant Production Institute nd. a. V.Ya. Yuriev UAAS. Kyiv, Kharkiv, 2008, 313 p.

12. Komissiya po sortovedeniyu. Vtoroe zasedanie 12-go fevralya. Trudy soveshchaniya po sel'skokhozyaystvennomu delu, proiskhodyashchego 10–17 fevralya 1913 g. pri Glavnom upravlenii zemleustroystva i zemledeliya. [Commission for variety studies. Second meeting on February 12. Proceedings of the meeting on the agricultural business which takes place on February 10–17, 1913 at the General Directorate of Land Management and Agriculture]. Petrograd: Printing house of the Edit. of period. of the Min. for finances, 1914. Issue. II, pp. 155–171.
13. Pukhalskii, A.V. Maslovskii institut selekcii i semenovodstva – kolybel vydaiushchikhsia uchenykh i organizatorov selskokhoziaistvennogo proizvodstva. [Maslovsky Institute of Breeding and Seed Production – the cradle of outstanding scientists and organizers of agricultural production]. Moscow: Agrokonsalt, pp. 21–22.
14. Serhieieva I.L. Istorychnyi aspekt stvorennia Natsionalnoho henbanku roslyn Ukrainy [Historical aspect of creation of the National Plant Genebank of Ukraine]. Twenty-second All-Ukrainian scientific conference of young historians on science, technology and education and specialists on the theme: «Ways of revival of Ukrainian science»: Mat. Conf., April 14, 2017, Kyiv, 2017, pp. 160–163.
15. Serhieieva I.L. Persha ekspedyttsiia po Kharkivskomu rehionu zi zboru zrazkiv riznomanittia khlibnykh zlakiv. [The first expedition in the Kharkiv region for the collecting of bread cereals samples]. Materials of the International Scientific and Practical Conference, part 2. Professor S.L. Frankfur (1866–1954) is an outstanding scientist-an angiologist, one of the most effective organizers of academic science in Ukraine (to the 150th anniversary of his birth). Kyiv, 18.11.2016, pp. 34–35.
16. Trudy soveshchaniya po sel'skokhozyaystvennomu opytному delu, proiskhodyashchego 10–17 fevralya 1913 g. pri Glavnom upravlenii zemleustroystva i zemledeliya. [Proceedings of the meeting on the agricultural experimental business which takes place on February 10–17, 1913 at the General Directorate of Land Management and Agriculture]. Type-Lithography of M.P. Frolova, 1914. Issue. II. pp. 155–171.

© *Ирина Сергеева*
(Харьков)

В.К. ЕНКЕН КАК ПРЕДТЕЧА НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕНБАНКА РАСТЕНИЙ УКРАИНЫ

Целью исследования является проведение историко-научного анализа вклада выдающегося ученого В.К. Енкена (1873–1943) в создание основ работы с генетическими ресурсами растений в Украине.

Методы – идеографический, сравнительно-исторический, хронологический.

Борис Карлович Енкен - один из основателей Харьковской селекционной станции, ученый агроном, педагог, организатор отечественного сельскохозяйственного опытного дела. Он одним из первых обосновал актуальность создания коллекций образцов генофонда не только как резерватов исходного материала для селекции, но и для предотвращения эрозии генофонда растений путем сохранения сортов народной селекции и ценных дикорастущих форм в специальных селекционных питомниках. Ученый сделал практические шаги для реализации этих положений на Харьковской селекционной станции, что в дальнейшем стало основой для создания Национального генбанка растений Украины - одной из основ экономической и социальной стабильности и устойчивого развития в Украине и в мире в целом как в наше время, так и в будущем.

Ключевые слова: В.К. Енкен, генетическая эрозия, генбанк, сохранение, Харьковская селекционная станция.

© *Irina Sergeeva*
(Kharkiv)

B.K. YENKEN AS THE FORERUNNER OF THE NATIONAL PLANT GENE BANK OF UKRAINE

The purpose of the research is a historical and scientific analysis of the contribution of the outstanding scientist B.K. Yenken (1873–1943) in to the creation of the foundations for work with plant genetic resources in Ukraine.

Methods – ideographic, comparative-historical, chronological.

Boris Karlovich Enken is one of the founders of the Kharkiv Breeding Station, a scientist agronomist, teacher, organizer of the domestic agricultural pilot business. He was one of the first to justify the urgency of creating collections of gene pool samples not only as reserves of source material for

breeding but also to prevent erosion of the plant's gene pool by preserving varieties of folk breeding and valuable wild forms in special collection nurseries. The scientist made practical steps to implement these provisions. He initiated collecting of landraces of field crops in the Kharkiv region. For that, he participated in organizing a large expedition in 1914 and analyzing the collected rich material, on the basis of which there were created advanced for that time varieties of wheat, barley, rye. He also organized introduction of seed samples from the Turkestan Experimental Station, the Taganrog Experimental Field, from the landowners of eastern Ukraine. This material became a basis of the working collections of the Kharkiv Breeding Station. In his report on February 10, 1913, at a meeting on the agricultural experimental business in Petrograd, B.K. Yenken pointed to the need to create special nurseries of wild forms and landraces of crops at breeding and experimental institutions with a view to preserving them. In a speech on February 12, 2013, he and then his like-minded people give concrete examples of the disappearance of valuable local varieties as early as the beginning of the twentieth century. The results of B.K. Yenken's work became subsequently the basis for creation of the National Plant Genebank of Ukraine - one of the foundations of economic and social stability and sustainable development in Ukraine and the world as a whole both in our time and in future.

Key words: B.K. Yenken, genetic erosion, genebank, conservation, Kharkiv Breeding Station.

До редакції надійшла 15.03.2018.

УДК 001.891:631.147(477)

**© Володимир Орехівський
(Київ)**

РОЗВИТОК ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЕГІДОЮ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК У КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Встановлено, що у 1990-х роках науково-організаційна діяльність Української академії аграрних наук була спрямована на координацію наукової роботи щодо розвитку органічного землеробства у науково-дослідних установах, розташованих у різних ґрунтово-кліматичних умовах України. З'ясовано, що науково-дослідними установами розроблені та вдосконалені природні заходи органічного землеробства: науково обґрунтовані сівоzmіни з вирощуванням зернобобових і сидеральних культур, багаторічних бобових трав та їх сумішок, післяжнивних і післяукісних посівів; використання побічної продукції; застосування раціонального обробітку ґрунту, органо-мінерального удобрення, інтегрованої системи боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами. Практичне запровадження природних заходів органічного землеробства забезпечило підвищення родючості ґрунту та виробництво якісної сільськогосподарської продукції, покращання фітосанітарного стану і навколишнього природного середовища.

Ключові слова: розвиток, удосконалення, органічне землеробство, природні заходи, якість продукції, науково-організаційна діяльність, науково-дослідні інститути.

У другій половині ХХ ст. запровадження інтенсивних технологій у землеробстві України посилило техногенний вплив на ґрунтовий покрив і спричинило поширення процесів ерозії, дегуміфікації та агрофізичної деградації ґрунту з втратою агрономічно цінної структури і погіршення фізичних та водних властивостей [9, с. 60]. Тому важливим стало запровадження органічного землеробства на основі застосування науково обґрунтованих сівоzmін з використанням органічних добрив, побічної продукції, сидератів, післяжнивних та післяукісних посівів, зернобобових культур, багаторічних бобових трав тощо [2, с. 16].

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях

А.В. Бакуми, С.В. Бегея, П.І. Бойка, В. О. Бороданя, Г.І. Демидася, Н.П. Коваленко, І.Д. Примака, В.Г. Рошка, І.А. Шуvara, Є.О. Юркевича та ін. [1; 3; 8; 10; 12]. За їхніми висновками органічне землеробство – це система виробництва сільськогосподарської продукції, яка забороняє або значною мірою обмежує використання мінеральних добрив, пестицидів та регуляторів росту з метою одержання якісної продукції [1, с. 35; 8, с. 346]. Така система максимально базується на впровадженні науково обґрунтованих сівоzmін, використанні рослинних решток, гною, торфу та компостів, бобових рослин і рослинних добрив з метою підвищення родючості ґрунту, забезпечення повноцінного живлення рослин та боротьби з

бур'янами, шкідниками і хворобами [3, с. 10; 10, с. 20; 12, с. 4].

Розроблення заходів органічного землеробства є багатоплановими як за напрямками досліджень, так і за рівнем опрацювання проблеми, що розглядали вчені. Однак висвітленню науково-організаційної діяльності щодо розвитку органічного землеробства під егідою Української академії аграрних наук у кінці XX ст. приділено недостатньо уваги. Тому встановлення ефективних природних заходів органічного землеробства в Україні із врахуванням напрацювань вчених заслуговує на окреме концептуальне дослідження.

Метою статті є з'ясування та обґрунтування науково-організаційної діяльності Української академії аграрних наук щодо розвитку органічного землеробства в Україні у 1990-х рр.

Позитивний вплив на розвиток аграрної науки в Україні мала постанова Ради міністрів УРСР № 279 від 22 вересня 1990 р. «Про заснування Української академії аграрних наук», як вищого науково-методичного і координаційного центру з розвитку аграрної науки країни, здатної вирішувати найскладніші проблеми агропромислового виробництва, здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження [11, с. 26]. Із заснуванням Української академії аграрних наук (УААН) були створені передумови для ліквідації міжвідомчих перешкод, технологічного завершення наукових розробок, комплексного підходу до наукового забезпечення всіх галузей агропромислового комплексу. Новим для сільськогосподарської науки став програмно-цільовий підхід до організації та виконання наукових досліджень [7, с. 96]. Це сприяло поглибленню можливості планування наукових досліджень; посиленню взаємозв'язків між науковою і виробничою діяльністю; започаткуванню переходу від переважно відомчого управління наукою до керування всім циклом науково-технічного прогресу.

УААН запроваджено нову форму творчого об'єднання науковців різних напрямів діяльності – науково-методичні центри (НМЦ). Організаційними основами, навколо яких формувалися науково-методичні центри, були інститути відповідного напрямку [8, с. 219]. З метою підвищення ефективності діяльності науково-дослідних установ системи УААН здійснено низку структурних перебудов, поліпшено особовий склад наукових підрозділів. Ліквідовано окремі установи та підрозділи, що працювали не досить ефективно. Дослідні господарства, які втратили зв'язок з наукою і виконували ви-

нятково виробничу діяльність, було передано до системи Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Для цього періоду характерне створення вузькогалузових науково-дослідних інститутів, що вирішували проблеми в органічному землеробстві. Так, у 1992 р. організовано відділ агротехнологій в Інституті хрестоцвітних культур, де розроблено ефективне вирощування ріпаку у різноротаційних сівозмінах. У цьому ж році створено відділення агроєкології в Інституті агроєкології та біотехнології. Основним в його діяльності стала розробка та впровадження наукових основ агроєкологічного моніторингу, прогнозування еколого-економічної ефективності аграрного виробництва, раціонального сільськогосподарського природокористування в Україні [8, с. 218].

У 1990-х рр. відбулась реорганізація державних обласних сільськогосподарських дослідних станцій у комплексні регіональні центри наукового забезпечення – інститути агропромислового виробництва. Так, у 1991–1995 рр. створено Донецький і Закарпатський; 1996–2000 рр. – Буковинський, Івано-Франківський, Луганський, Миколаївський, Сумський, Тернопільський, Черкаський, Чернігівський інститути агропромислового виробництва [8, с. 219]. Їх діяльність полягала в удосконаленні існуючих та розробці й впровадженні раціональних заходів органічного землеробства для різних ґрунтово-кліматичних умов; створенні та удосконаленні органічних технологій виробництва продукції рослинництва.

У роки незалежності України здійснено перехід від опрацювання загальних комплексних науково-технічних програм до вузькогалузових, що сприяло концентрації зусиль установ-співвиконавців на окремих проблемах, які потребували першочергового вирішення. Як повноцінні складові у цей період увійшли економічний аналіз результатів і математичний обробіток дослідних даних. Математизація і операціоналізація знань у землеробстві здійснили початок становленню науки, що ґрунтувалась на об'єктивних фактах і точних величинах. Здійснювали збір, обробку та нагромадження численних даних щодо біологічних, урожайних, продуктивних, селекційних, технологічних, статистичних та інших характеристик сільськогосподарських культур [4, с. 12]. Розробляли і впроваджували у виробництво автоматизовані системи оцінювання ефективності вирощування культур із застосуванням природних заходів у органічному землеробстві.

Особливого значення набуло зростання результативності фундаментальних і прикладних досліджень, формування наукових основ розвитку органічного землеробства в умовах ринку, обґрунтування пріоритетних напрямів науково-дослідної роботи, окреслення завдань інноваційного розвитку науково-дослідних установ. Новим став програмно-цільовий підхід до організації і виконання наукових досліджень в органічному землеробстві. Це сприяло поглибленню можливості планування у сфері наукової діяльності; відкриттю нових можливостей для налагодження взаємовідносин наукової та виробничої діяльності; започаткуванню переходу від переважно відомчого управління наукою до керування циклом науково-технічного прогресу загалом.

У 1991 р. Українською академією аграрних наук спільно з Держагропромом України розроблено першу республіканську комплексну науково-технічну програму «Продовольство–95». Зокрема, відділення землеробства упродовж 1991–1995 рр. здійснювало науково-методичне керівництво за проектом «Родючість ґрунтів», де науково-дослідні установи системи УААН виконували науково-дослідну роботу за п'ятьма підпрограмами. Зокрема, за підпрограмою «Відтворення родючості ґрунтів» розроблено основні принципи ґрунтово-екологічного районування сільськогосподарської території України [11, с. 71]. Виконано попереднє нормування показників родючості ґрунту, встановлені оптимальні, допустимі та несприятливі для росту і розвитку основних сільськогосподарських культур параметри. Визначено екологічно безпечні норми застосування безпідстилкового гною та продуктів його переробки, способи використання побічної продукції рослинництва, сапропелю, вермикуліту та інших сировинних ресурсів країни, які дозволили збільшити обсяги виробництва органічних добрив. За підпрограмою: «Удосконалення ґрунтово-водоохоронних систем землеробства» науковцями розроблено зональні системи землеробства і сівозмін різної спеціалізації та агроекологічні принципи для різних ґрунтово-кліматичних умов [11, с. 73]. Для господарств у Поліссі рекомендовано сівозміни з 50% насиченням зерновими та включенням післяжнивних посівів бобових і хрестоцвітих культур для використання на зелений корм та зелене добриво. За підпрограмою «Підвищення ефективності зрошуваних земель» підготовлено ефективну систему зрошуваного землеробства для різних ґрунтово-кліматичних умов України, яка включала використання во-

дозберігаючих режимів зрошення та заходів покращання меліоративного стану ґрунту, короткоротаційних спеціалізованих сівозмін, систем органічного удобрення і ощадливої обробки ґрунту, що забезпечило підвищення продуктивності поливних земель на 10–15% та зменшення витрат на 30–35% [11, с. 75]. За підпрограмою «Ефективне використання осушених земель» розроблено ресурсозберігаючі технології вирощування сільськогосподарських культур на дерново-підзолистих ґрунтах Полісся із застосуванням енергозберігаючих кормових сівозмін з вирощуванням багаторічних та однорічних трав, зернових і просапних культур. За підпрограмою «Удосконалення меліоративних систем і техніки» відпрацьовані технології та технологічні засоби для зниження енергоємності поливу та економії води із врахуванням природоохоронних вимог [11, с. 77].

Упродовж 1996–2000 рр. відділення землеробства, меліорації і агроекології УААН здійснювало науково-методичне керівництво за трьома науково-технічними програмами. Зокрема, за науково-технічною програмою «Розробити зональні системи відновлюваного землеробства стосовно різних форм організації виробництва» за підпрограмою «Системи землеробства в зоні Лісостепу і Полісся» опрацьовано наукові основи та моделі зональних природоохоронних систем землеробства, які максимально враховували соціально-економічні і ґрунтово-кліматичні умови, відповідали тогочасним новітнім земельним відносинам та забезпечували підвищення продуктивності сільськогосподарських культур на 25–30% та екологічну стабільність агроландшафтів [5, с. 5]. Основою моделей систем землеробства стала оптимальна структура посівних площ та сівозмін, що передбачала науково обґрунтоване зменшення розораності земельних угідь і збільшення природних біоценозів, що сприяло відновленню природоохоронних функцій агроєкосистем. За підпрограмою «Системи землеробства в зоні Степу» встановлено закономірності впливу концентрації культур у сівозмінах, систем обробки та удобрення на родючість ґрунтів, продуктивність ріллі, ресурсозбереження і екологічну рівновагу агроценозів, за якої забезпечено високий рівень урожайності сільськогосподарських культур та якості продукції.

За науково-технічною програмою «Розробити наукові основи створення сучасних меліоративних систем, технологічні і технічні заходи для підвищення продуктивності меліорованих земель, поліпшення їх екологічного стану та

раціонального використання водних ресурсів» за підпрограмою «Ефективне використання меліорованих земель та покращання їх екологічного стану» підготовлено удосконалену систему землеробства на зрошуваних землях, що включала структуру посівних площ і раціональні системи сівозмін, обробітку ґрунту, удобрення; енергоощадні технології вирощування сільськогосподарських культур на зрошуваних землях, рекомендації щодо напрямів використання поливних земель, у тому числі тих, що тимчасово не зрошуються, а також – виведених із сівозмін та підтоплених [5, с. 25]. За науково-технічною програмою «Розробити і освоїти комплексні системи виробництва зерна та олійних культур на основі створення високопродуктивних імунних сортів та гібридів, системи їх насінництва та застосування ресурсозберігаючих технологій їх вирощування» за підпрограмою «Технології вирощування зернових і олійних культур у зоні Лісостепу і Полісся» розроблено ефективні ресурсозберігаючі біологічні моделі технологій вирощування зернових культур, що передбачали повне або часткове виключення засобів хімізації і використання післядії мінеральних добрив у сівозмінах та використання побічної продукції попередників сільськогосподарських культур [5, с. 52].

Над розробленням заходів органічного землеробства працювали 45 науково-дослідних установ системи УААН у різних ґрунтово-кліматичних умовах України. Серед них у зоні Степу: Інститути зернового господарства, зрошуваного землеробства; Донецький, Луганський, Миколаївський Інститути агропромислового виробництва; Запорізька, Кіровоградська, Одеська державні обласні сільськогосподарські дослідні станції. У зоні Лісостепу: Інститути землеробства, ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського, цукрових буряків, захисту рослин, кормів, овочівництва і баштанництва, рослинництва ім. В.Я. Юр'єва, землеробства і тваринництва західного регіону; Буковинський, Закарпатський, Івано-Франківський, Полтавський, Сумський, Тернопільський, Черкаський Інститути агропромислового виробництва; Прикарпатська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька державні обласні сільськогосподарські дослідні станції. У зоні Полісся: Інститути землеробства,

землеробства і тваринництва західного регіону, сільського господарства Полісся, картоплярства, сільськогосподарської мікробіології; Чернігівський Інститут агропромислового виробництва; Волинська, Житомирська, Поліська, Чернівецька державні обласні сільськогосподарські дослідні станції [6, с. 60].

Розвиток науково-організаційних основ органічного землеробства у роки незалежності України позначився у досягненні якісно нового теоретичного рівня знання, активному пошуку нових методологічних принципів та підходів для його продукування. Особливої актуальності набуло розроблення та впровадження енергозберігаючих та ресурсозберігаючих технологій, що дозволило суттєво збільшити обсяги виробництва якісної продукції та підвищити прибутковість галузі рослинництва. Науково-дослідними установами розроблені та удосконалені заходи органічного землеробства: науково обґрунтовані сівозміни з вирощуванням зернобобових і сидеральних культур, багаторічних бобових трав та їх сумішок, післяжнивних і післяукісних посівів; використання побічної продукції; застосування раціонального обробітку ґрунту, органо-мінерального удобрення, інтегрованої системи боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами, практичне запровадження яких забезпечило підвищення родючості ґрунту та виробництво якісної сільськогосподарської продукції, покращання фітосанітарного стану і навколишнього природного середовища [8, с. 223].

Отже, аналіз становлення і розвитку галузевої академічної науки засвідчив, що з організацією УААН створено передумови для прискорення розвитку науково-організаційних основ органічного землеробства та зростання результативності досліджень. Науково-організаційна діяльність УААН у 1990-х рр. з розвитку органічного землеробства була плідною та різноплановою. З розширенням мережі галузевих науково-дослідних установ, їх рівномірним географічним розміщенням та охопленням дослідженнями різних напрямів досліджень, розроблено та впроваджено дієві природні заходи органічного землеробства, що забезпечили підвищення родючості ґрунту, отримання якісної сільськогосподарської продукції та збереження навколишнього природного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бегей С.В., Шувар І.А. Екологічне землеробство: підручник. Львів: «Новий Світ» – 2000, 2007. 432 с.
2. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Сівозміни з короткою ротацією. Пропозиція. 1998. №2. С. 16–17.
3. Бойко П.І., Бородань В.О., Коваленко Н.П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства. Вісник аграрної науки. 2005. №2. С. 9–13.

4. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Методика сучасних і перспективних досліджень у землеробстві. Вісник аграрної науки. 2008. №2. С. 11–17.
5. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 1996–2000 роки та 2000 рік. Київ: Аграрна наука. 2001. 352 с.
6. Коваленко Н.П. Науково-організаційна діяльність Координаційно-методичної ради УАСГН, МСГ УРСР, ПВ ВАСГНІЛ та УААН з проблем сівозмін у системах землеробства України (1956–2010 рр.). Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 2011. 90 с.
7. Коваленко Н.П. Екологічно збалансовані сівозміни в системі альтернативного землеробства: історичні аспекти. Агроекологічний журнал. 2012. №4. С. 95–99.
8. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.
9. Коваленко Н.П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні. Вісник аграрної науки. 2017. Спеціальний випуск (травень). С. 60–66.
10. Примак І.Д., Рошко В.Г., Демидась Г.І. Рациональні сівозміни у сучасному землеробстві. Біла Церква : БДАУ, 2003. 384 с.
11. Созінов О.О., Бусол В.О., Зубець М.В. Українська академія аграрних наук 1991–1995. Київ : Аграрна наука, 1996. 263 с.
12. Юркевич Є.О., Коваленко Н.П., Бакума А.В. Агробіологічні основи сівозмін Степу України : монографія. Одеса: Одеське видавництво «ВМВ», 2011. 240 с.

REFERENCES

1. Behei S. V., Shuvar I.A. Ekolohichne zemlerobstvo : pidruchnyk. Lviv : «Novyi Svit» – 2000, 2007. 432 s.
2. Boiko P.I., Kovalenko N.P. Sivozminy z korotkoiu rotatsiieiu. Propozytsiia. 1998. № 2. S. 16–17.
3. Boiko P.I., Borodan V.O., Kovalenko N.P. Ekolohichno zbalansovani sivozminy – osnova biolohichnoho zemlerobstva. Visnyk ahrarnoi nauky. 2005. № 2. S. 9–13.
4. Boiko P.I., Kovalenko N.P. Metodyka suchasnykh i perspektyvnykh doslidzhen u zemlerobstvi. Visnyk ahrarnoi nauky. 2008. № 2. S. 11–17.
5. Zvit pro diialnist Ukrainskoi akademii ahrarnykh nauk za 1996–2000 roky ta 2000 rik. Kyiv : Ahrarna nauka. 2001. 352 s.
6. Kovalenko N.P. Naukovo-orhanizatsiina diialnist Koordynatsiino-metodychnoi rady UASHN, MSH URSR, PV VASHNIL ta UAAN z problem sivozmin u systemakh zemlerobstva Ukrainy (1956–2010 rr.). Kyiv : FOP Korzun D. Yu., 2011. 90 s.
7. Kovalenko N.P. Ekolohichno zbalansovani sivozminy v systemi alternatyvnoho zemlerobstva: istorychni aspekty. Ahroekolohichniy zhurnal. 2012. № 4. S. 95–99.
8. Kovalenko N.P. Stanovlennia ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianskykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.) : monohrafiia. Kyiv : TOV «Nilan-LTD», 2014. 490 s.
9. Kovalenko N.P. Naukovi osnovy stanovlennia ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini. Visnyk ahrarnoi nauky. 2017. Spetsialnyi vypusk (traven). S. 60–66.
10. Prymak I.D., Roshko V. H., Demydas H.I. Ratsionalni sivozminy u suchasnomu zemlerobstvi. Bila Tserkva : BDAU, 2003. 384 s.
11. Sozinov O.O., Busol V.O., Zubets M.V. Ukrainska akademiia ahrarnykh nauk 1991–1995. Kyiv : Ahrarna nauka, 1996. 263 s.
12. Yurkevych Ye.O., Kovalenko N.P., Bakuma A.V. Ahrobiolohichni osnovy sivozmin Stepu Ukrainy : monohrafiia. Odesa: Odeske vydavnytstvo «VMV», 2011. 240 s.

© **Владимир Ореховский**
(Київ)

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЧЕСКОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В УКРАИНЕ ПОД ЭГИДОЙ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ АГРАРНЫХ НАУК В КОНЦЕ XX ВЕКА

Установлено, что в 1990-х годах научно-организационная деятельность Украинской академии аграрных наук была направлена на координацию научной работы относительно развития органического земледелия в научно-исследовательских учреждениях, расположенных в разных почвенно-климатических условиях Украины. Выяснено, что научно-исследовательскими учреждениями разработаны и усовершенствованы естественные мероприятия органического земледелия: научно обоснованные севообороты с выращиванием зернобобовых и сидеральных культур, многолетних бобовых трав и их смесей, послеуборочных и послеуборочных посевов; использование

побочной продукции; применение рациональной обработки почвы, органоминерального удобрения, интегрированной системы борьбы с сорняками, вредителями и болезнями. Практическое применение естественных мероприятий органического земледелия обеспечило повышение плодородия почвы и производство качественной сельскохозяйственной продукции, улучшения фито-санитарного состояния и окружающей естественной среды.

Ключевые слова: развитие, усовершенствование, органическое земледелие, естественные мероприятия, качество продукции, научно-организационная деятельность, научно-исследовательские институты.

© Volodymyr Orekhivskyi
(Kyiv)

DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE IN UKRAINE UNDER AN AEGIS UKRAINIAN ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES IN THE END XX OF CENTURY

It is set that in 1990th scientifically-organizational activity of the Ukrainian academy of agrarian sciences was sent to co-ordination of the advanced study in relation to development of organic agriculture in the research establishments located in the different ground-climatic terms of Ukraine. Certainly, that with organization of the Ukrainian academy of agrarian sciences it is created pre-condition for the acceleration of development of scientifically-organizational bases of organic agriculture and increase of effectiveness of researches, technological completion of scientific developments and their applying in industry, complex going near the decision of problems of the scientific providing of organic agriculture.

It is discovered that the special value was purchased by the increase of effectiveness of fundamental and applied researches, forming of scientific bases of development of organic agriculture in the conditions of market, ground of priority research work, lineation of tasks of innovative development of research establishments assignments. New in industry of agriculture the programmatic-having a special purpose going became near organization and implementation of scientific researches. It is found out, that worked out research establishments and the improved natural measures of organic agriculture: scientifically reasonable crop rotations with growing of leguminous and siderations cultures, long-term leguminous herbares and them mixtures, after-stubbles and after-hay-crops sowing; use of side products; application of rational till of soil, organic-mineral fertilizer, integrated system of fight is against weeds, wreckers and illnesses. The practical input of natural measures of organic agriculture provided the fertility-improving of soil and production of quality agricultural goods, improvement of the fitosanitary state and natural environment.

Key words: development, improvement, organic agriculture, natural measures, quality of products, scientifically-organizational activity, research institutes.

До редакції надійшла 12.03.2018.

ВИМОГИ ЩОДО СТРУКТУРИ ТА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДО «ЧАСОПISУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку); *ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках місто, напр.: (*Київ*); назва статті великими літерами, 14 кеглем, напівжирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (1000–1200 знаків з пробілами) – 14 кеглем, курсивом; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом.

3. Вимоги для оформлення тексту: поля: ліве 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм; праве – 10 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок і таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире: – , апостроф: '.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв].

5. Джерела та література – подається після основного тексту в кінці статті в алфавітному порядку, згідно до вимог (Бюле-

тень ВАК України № 3, 2008; Бюлетень ВАК України № 11, 2011). Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури. Після джерел та літератури надається цей же *список латинським алфавітом* (транслітерація, «американська») REFERENCES.

6. *Ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках *місто*, назва статті великими літерами (по центру), анотація (1000–1200 знаків з пробілами), ключові слова російською мовою; анотація повинна бути ідентичною україномовному варіанту.

7. *Ім'я та прізвище* (з правого боку), під ним у дужках *місто*, назва статті великими літерами (по центру), анотація (2000–2200 знаків з пробілами), ключові слова англійською мовою.

Обов'язкова вимога – якість, високий рівень перекладу англійською мовою.

8. Стаття подається українською або англійською мовами, у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

9. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на наукове редагування, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи/навчання (українською і англійською мовами), поштова адреса з індексом, телефон та e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адабаш Михайло – історик 2 категорії міжкафедральної навчальної лабораторії «Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гарбар Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Демуз Інна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, фахівець центру міжнародних зв'язків та діяльності Вінницького національного аграрного університету.

Костюк Майя – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віталій – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Лаврінець Аліна – студентка ОКР «Бакалавр» кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Латишева Дар'я – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орехівський Володимир – кандидат технічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

Потапенко Руслана – викладач кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Рудюк Вероніка – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергєєва Ірина – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Тарапон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Adabash Mykhailo – historian of 2 category of the interdisciplinary educational laboratory «Center of underwater archeology, archaeological and ethnological researches» of the Faculty of History of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Harbar Olha – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Social-Human and Legal Disciplines, Uman National University of Horticulture.

Demuz Inna – Doctor of History, the Head of Documentation Department, Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University.

Zubko Olga – Candidate of Historical Sciences, specialist of the Centre for international relations and activities Vinnytsia National Agrarian University.

Kostiuk Maiia – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Social-Human and Legal Disciplines Uman National University of Horticulture.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, Professor, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Vitalii – Candidate of Political Sciences, Assistant Professor, Senior Research Scientist of the Department of National Minorities of I.F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Lavrinets Alina – student of educational qualification level «Bachelor» of the Department of Ethnology and Local History of historical faculty of Taras Shevchenko national university of Kyiv.

Latysheva Daria – graduate student, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Orehivskyy Volodymyr – Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Pyvovarenko Olena – PhD History, Associate Professor. Department of Humanities. National University of Food Technologies.

Potapenko Ruslana – lecturer of the Department of History and Culture of Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University.

Rudiuk Veronika – Graduate student of the Department of the Ethnology and Local history studies of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Sergyeyeva Iryna – junior Researcher National Scientific Agricultural Library of NAAS.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Tarapon Oksana – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 38

Фото на обкладинці:

Історико-архітектурний заповідник «Кам'яна могила»
(Мирне, Запорізька обл.)

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
вул. Володимирська, 60
проспект Академіка Глушкова, 2

Підписано до друку 22.05.2018. Формат 60х84 $\frac{1}{8}$.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 16,10. Обл.-вид. арк. 16,28
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП І.В. Майдаченко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5349 від 18.05.2017 р.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Ярослава Мудрого, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46